J. ADAMSON

UUS AEG

ÜLD- JA KODUMAA AJALUGU KOOS KODANIKUÕPETUSEGA

PROGÜMNAASIUMI V KLASSI KURSUS (9. ÕPPEAASTA)

III

K./Ü. „LOODUS", TARTU

J. ADAMSON

UUS AEG

ÜLD- JA KODUMAA AJALUGU KOOS KODANIKUÕPETUSEGA

III

PROGÜMNAASIUMI V KLASSI KURSUS (IX ÕPPEAASTA)

24696

Haridusministeeriumi poolt koolidele tarvitamiseks lubatud

K./Ü. „LOODUS", TARTU, 1937

2

Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
1937: 01252.

160380

Teine trükk.

A-10664

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu 1937.

A. Üldajalugu.

I. Saksa ja Itaalia rahvusriikide tekkimine.

1. Itaalia ühinemine.

Ühinemisprobleem. 1848. aasta liikumised lõppesid, andmata soovitud tagajärgi nii poliitiliselt, sotsiaalselt kui ka rahvuslikult. Nii Itaalias kui ka Saksamaal jäi rahvusriiklik ühinemine teostumata. Kuid 48. aasta sündmused andsid ühtlasi hea õppetunni rahvusliku liikumise kandjaile — patriootidele. Liikumise nurjumise põhjusena nähti esijoones parteidevahelisi lahkarvamusi, mis killustasid ühtlasi rahvusliku rinde. Pärast 48. aastale järgnenud reaktsiooni esimese teravuse vaibumist tõusis mõlemas riigis ühinemisküsimus uuesti päevakorrale. Areneva tööstuse ja kaubanduse tagajärjel kasvas liberaalse kodanluse poliitiline ja sotsiaalne kaal ning need ringkonnad on eriti huvitatud rahvusküsimusest. Kuid nüüd valiti uus taktika oma sihi saavutamiseks ja püüti hoiduda varemini tehtud vigadest. Suurt huvi tundsid rahvusliku liikumise vastu ka valitsused, kes, toetudes relvastatud jõule, asusid poliitilise ühinemise teostamisele. Nii toimus see Itaalias ja ka Saksamaal. Teisiti polnud rahvusriikide loomine võimalikki: tugevas ühendatud Saksamaas nägi Prantsusmaa endale kardetavat naabrit, Austria aga jälle enda väljatõrjumist teiste Saksa riikide perest. Itaalia ühendamine tähendas Austriale oma maade kaotamist seal. Seepärast ei jõudnudki ühinevad rahvused oma sihile muidu kui mitmete sõdade kaudu.

Rahvusliku ühisrinde tekkimine Itaalias. 1848. a. rahvusliikumise nurjumisest õppisid Itaalia patrioodid tundma oma eksisamme ning valisid oma sihi saavutamiseks uue taktika. Leiti, et nende taotluste ebaõnnestumise põhjuseks oli üksmeele puudu-

mine parteide vahel. Samuti jõuti arusaamisele, et Itaalia ühendamine võib teostuda ainult mingi kindla ja kõiki ühendava keskjõu abil. Konstitutsioonilise monarhia pooldajad panid oma lootused Sardiinia kuningale Viktor Emanuel'ile. Selle seisukohaga ühinesid nüüd ka vabariiklased, sest Viktor Emanuel oli ainuke Itaalia valitsejaist, kes hoolimata Austria survest ei asunud reaktsiooni teele ja säilitas riigi põhiseaduse. Pealegi pooldas üldiselt tunnustatud rahvuskangelane Garibaldi seda lähenemist monarhistidele.

1. joonis. C. B. Cavour.

Cavour'i sise- ja välispoliitika. Viktor Emanuel kutsus nüüd peaministriks krahv Cavour'i, kes osutus osavaks riigimeheks ja diplomaadiks. Cavour mõistis, et Sardiinia seesugusena, nagu ta oli, vaevalt suudaks täita temale pandud suurt ülesannet. Ta suurendas sõjaväge, hoolitses relvastiste eest, ehitas ja korraldas kindlusi. Kasvavate väljaminekute katteks püüdis ta suurendada riigi sissetulekuid majanduselu arendamise teel. Ta andis riiklikku toetust põllumajandusele ja tööstusele, ehitas raudteid ja otsis muid vahendeid majanduselu hoogsamaks muutmiseks.

Mitte küllalt lootes Sardiinia enda jõududele püüdis Cavour leida toetust tugeva liitlase näol. Selleks sobis kõige paremini Prantsusmaa, Austria põline vastane. Pidas ju Napoleon III-gi omakorda reaktsioonilist Austriat oma vaenlaseks ning vajas tema vastu liitlast. Nii loodigi Sardiinia ja Prantsusmaa liit. Pealegi tegi Napoleon Sardiiniaga veel erilise salalepingu, mille järgi ta pidi sõjas abistama Viktor Emanueli, kuna Põhja-Itaalia ühendamise korral Sardiiniaga viimane pidi loobuma Savojast Prantsusmaa kasuks.

Austria-Itaalia sõda (1859). Kindlustanud lepingu abil endale seljataguse, hakkas Viktor Emanuel järjekindlalt sõjaks ette valmistuma. 1859. a. kevadel nõudis Austria ultimatiivselt sõjaliste ettevalmistuste lõpetamist. Kui Sardiinia seda ei teinud,

tungisid Austria väed sama aasta aprillikuus Piemonti. Napoleon III ruttas oma vägedega Sardiiniale appi ja austerlased pidid pärast kahte suuremat lahingut Lombardiast lahkuma. Napoleon III alustas nüüd eraldi Austriaga läbirääkimisi ja sõlmis temaga rahu. Rahutingimused olid itaallaste arvates austerlastele liiga kerged, sest austerlased ei kaotanud kogu Põhja-Itaaliat. Kuigi Napoleon sai Sardiinialt Savoja ja Nizza, andis ta vastu ainult austerlastelt võidetud Lombardia, kuna Veneetsia jäi Austria valdusse edasi. Lepingutingimuste mittetäitmine viis Napoleon III vastuollu Itaalia patrioodidega. Seda lõhet süvendas veelgi Napoleon III poliitika Kirikuriigi suhtes, sest ta kaitses paavstiriigi iseseisvust ja paavsti ilmlikku võimu. Siitpeale toimus Itaalia ühendamine välisabita.

2. joonis. „Osav akrobaat". Karikatuur Cavour'i diplomaatilise valmisoleku kohta.

Kesk- ja Lõuna-Itaalia ühendamine Sardiiniaga (1860). Austria-Itaalia sõja ajal algas Kesk-Itaalia riikides patrioodlik liikumine. Toskaanas, Parmas, Modenas ja paavstile kuuluvas Romagnas kukutas rahvastik valitsused ja ühineti Sardiiniaga. Garibaldi, kes 1848. a. peale oli vabadusliikumises kaasa võidelnud, organiseeris Sardiinia valitsuse toetusel vabatahtlike väe ja asus alistama Lõuna-Itaaliat. Umbes 1000 vabatahtlikuga läks ta Napoli-Sitsiilia 150 000-mehelise hästiorganiseeritud sõjaväe vastu. Sitsiilias, kus oli puhkenud revolutsiooniline liikumine, võeti Garibaldi vastu rõõmuhõisetega. Lühikese ajaga oli terve saar ta võimuses. Siit siirdus Garibaldi üle väina Itaalia mandrile ja vallutas kerge vaevaga Napoli, kust kuningas Franz II põgenes. Kuigi Garibaldi kuulutati Napolis diktaatoriks, andis ta võimu üle Viktor Emanuelile, kes, vallutanud Kirikuriigi idapoolse osa, oli jõudnud Napolisse.

1861. a. tuli Torinos kokku esimene Itaalia parlament, kes valis Viktor Emanueli Itaalia kuningaks.

Garibaldi Rooma vallutamise katsed (kuni 1867). Väljapoole ühendatud Itaaliat jäid seega kaks tähtsat maa osa — Rooma ja Veneetsia. Cavour oli valmis olukorraga leppima, sest paavst Pius IX ei tahtnud mingil tingimusel loobuda oma maist ja võimust ning leidis kindlat tuge Napoleon III-lt. Garibaldi arvates võidi võitlust alles siis lõpetatuks pidada, kui kõik Itaalia osad on ühendatud. Korduvalt tegi ta katset Lõuna-Itaalia vabatahtlike abil Roomat vallutada. Kuid kõik need katsed ebaõnnestusid. Isegi Viktor Emanuel, kes ei tahtnud tüli Napoleon III, astus Rooma kaitseks välja. 1867. a. hävitati Garibaldi vabatahtlikud Prantsuse vägede poolt täielikult.

Veneetsia ühendamine Itaaliaga (1866). Samal ajal õnnestus Viktor Emanuelil ühendada Veneetsia Itaaliaga. Preisi-Austria sõda, mil puhul Viktor Emanuel oli liitunud esimesega, lõppes Austria kaotusega (1866. a.). Austria loobus Veneetsiast Napoleon III kasuks, kes esines vahesobitajana. Napoleon andis selle omakorda Itaaliale, kui elanikkond oli ühendatava maa-ala liitmise Itaaliaga otsustanud rahvahääletuse teel.

Rooma ühendamine Itaaliaga (1870). Mõned aastad hiljemini muutus välispoliitiline olukord Rooma vallutamiseks soodsaks. Kui Preisi-Prantsuse sõja puhul 1870. a. Sedani lahingu järel langes Prantsusmaal keisririiklik kord, kaotas paavst oma mõjuka kaitseja Napoleon III näol. Viktor Emanuel saatis oma väed Kirikuriiki ja paaritunnise võitluse järel langes Rooma. Viimane sai nüüd Itaalia pealinnaks endise Firenze asemel. Seega oli Itaalia ühendamine viidud lõpule. Paavst pani küll kuninga kirikuvande alla, kuid viimane oli uuel ajal kaotanud oma mõju. Paavstile otsustati jätta Vatikani ja Lateraani loss, valitsejaõigused ja au, vabadused katoliku kiriku valitsemises ja suhtlemises teiste riikide valitsustega ja paiuk 3 miljoni liiri ulatuses. Paavst lükkas kõik need esildised tagasi, kuulutas enese „Vatikani vangiks" ja keelas kõigile katoliiklastele poliitilisest elust osavõtmise.

1. Mispärast ei õnnestunud Itaalia ühendamine neljakümnendail aastail ning mispärast ta õnnestus kuuekümnendail? 2. Mispärast valisid Itaalia patrioodid välja just Viktor Emanueli oma isamaa ühendajaks? 3. Kes oli Cavour

ja kuidas valmistas ta teed Itaalia ühendamisele? 4. Loendage Itaalia territooriume selles järjekorras, kuidas nad läksid Sardiinia kuninga võimu alla! Iseloomustage paari sõnaga iga maa-ala puhul, missuguste tegurite tõttu toimus ta ühendamine! 5. Loendage põhjusi, mispärast pettusid Itaalia revolutsionäärid oma endises sõbras Napoleon III-as! 6. Kuidas suhtus Rooma vallutamisel paavst kuningas Viktor Emanueli? Mis te arvate, mispärast nii? 7. Püüdke suurtes joontes meelde tuletada Itaalia poliitilist kuuluvust ajaloo algusest peale!

2. Saksamaa ühinemine.

Ühinemisküsimus. Vaatamata 50-ndail aastail Saksamaal valitsenud üldisele reaktsioonile leidis rahvusliku ühinemise mõte ikka enam ja enam pinda saksa seltskonnas. XIX sajandi teisel poolel arenes Saksamaa tööstus kiiresti. Maa ja kodanike majanduslike huvide kaitsemine nõudis kindlat ja tugevat rahvuslikku keskvalitsust. Ka Napoleon III sõjakas välispoliitika kriipsutas alla ühinemise vajadust. Itaallaste edu 50-ndate aastate lõpul oma rahvusliku sihi taotlemisel mõjustas omakorda rahvusküsimuse teravamat päevakorda kerkimist Saksamaal. Väike- ja Suur-Saksa erakonnad algasid jälle tegevust. Esimene arvas, et ühendatud Saksamaast peaks välja jääma Austria, viimane soovis tema liitu võtmist. Asutati poliitilisi ühinguid ja tehti kihutustööd ühinemise kasuks. Isegi valitsused mõistsid, et Saksa liit senisel kujul ei vasta enam olusuhteile, ja pidasid nõu, kuidas seda reformida.

3. joonis. Vürst Otto v. Bismarck.

O. v. Bismarck. Preisi kuninga Wilhelm I (1861—88) ajal tekkis kodanlikele ringkondadele tuginev mõjukas „Saksa progressistide" erakond, kes soovis Saksamaad ühendada Preisi eestvõt-

tel. Enne aga pidi Preisi muutuma liberaalse konstitutsiooniga riigiks, avara valimisõiguse alusel valitud parlamendiga. Kui valitsus kuuekümnendail aastail maapäevalt nõudis suuri summasid sõjaväe reformimiseks, tekkis konflikt valitsuse ja maapäeva vahel, kus progressistidel oli suur enamus. Nüüd kutsus kuningas valitsuse etteotsa parun Otto von Bismarcki, kes oli tuntud konservatiivse absolutistina. Ta oli võiduhimuline, energiline ja toore jõu austaja, olles arvamusel, et kel on jõud, sel on ka õigus. Tema sihiks oli Saksamaa ühendamine Preisi juhtimisel. Sellega ei tahtnud leppida teine Saksa suurriik — Austria. Järelikult oli vaja murda Austria ja ta Saksa riikide hulgast välja tõrjuda. Oma võimule tuginedes ignoreeris Bismarck maapäeva otsuseid ja tegi ettevalmistusi eelseisvaks sõjaks, käies oma kuulsa põhimõtte järgi: „Saksamaa ühendamine ei toimu parlamendihääletuse teel, vaid raua ja verega."

Saksa-Taani sõda (1864). Bismarck otsis ajendit sõja algamiseks ja leidis selle Šlesvig-Holsteini küsimuses. Nimetatud kaks hertsogiriiki kuulusid Taanile, kuigi rahva enamiku moodustasid sakslased. Saksa patrioodid nõudsid nende riikide ühendamist Saksamaaga. Ühendatud Austria-Preisi väed võitsid taanlased ja Taani kuningas loobus mõlemast hertsogiriigist Austria ja Preisi kasuks.

Preisi-Austria sõda. Varsti tekkis aga lõhe seniste liitlaste vahel. Bismarck tahtis Šlesvig-Holsteini liita Preisimaaga, Austria tahtis, et sellest moodustataks iseseisev Saksa liiduriik. Toetudes Preisi hästikorraldatud sõjaväele otsustas Bismarck alata Austriaga sõja. Võidu kindlustamiseks astus Bismarck liitu Itaaliaga, kuna Napoleon III tõotas jääda erapooletuks. Kuigi Lõuna-Saksa ja mitmed teised riigid hoidusid Austria poole, lõppes sõda Austria täieliku kaotusega Sadova juures. Austria nii kiire purustamine tuli kõigile ootamatult, eriti aga Napoleon III-le, kes oli lootnud, et Preisimaa ja Austria väsitavad teineteist kauakestvas sõjas.

Praha rahu ja Põhja-Saksa liit (1866. a.). 1866. a. Prahas tehtud rahulepingu põhjal kaotas Austria Itaaliale Veneetsia ja pidi ise Saksa liidust välja astuma. Saksa liit tunnistati lõpetatuks. Preisimaa sai hulga maid (Šlesvig-Holsteini, Hannoveri, Nassau, Hessen-Kasseli, Frankfurti M. ä.) mitmemiljonilise rahvastikuga. Pealegi liideti Preisi ida- ja läänemaad nüüd üheks tervikuks. Endise Saksa liidu asemele asutati riikideliit Põhja-Saksa

liidu nime all, kus Preisimaa etendas juhtivat osa ja Bismarck ise sai liidukantsleriks.

Napoleon III mõjustusel fikseeriti Praha rahutingimustes, et eelmainitud liitu ei tohtinud kuuluda Lõuna-Saksa riigid. Kuid peagi õnnestus Bismarckil luua lõunariikide ja Preisi vahel kindel sõjaline leping.

Austria-Ungari kujunemine. Rahvuslikud sõjad, millede tagajärjel Itaalia ja Saksamaa ühinesid, sundisid ka Austriat teostama siseelus mõningaid uuendusi. 1861. a. pani Franz Joseph oma mais kehtima konstitutsiooni. Et konstitutsioon andis ülekaalu sakslasile, siis polnud teised Austriale alluvad rahvused, eriti madjarid, sellega rahul. Madjarite soovidele vastu tulles muudeti Ungari 1867. a. iseseisvaks kuningriigiks, kusjuures temaga ühendati Kroaatia ja Transilvaania. Mõlemal riigil (Austrial ja Ungaril) olid seejuures ühine valitseja, sõjavägi ja välispoliitika. Siseelus olid nad aga täiesti sõltumatud teineteisest. Nii muudeti endine Austria kaksikriigiks Austria-Ungariks. Ka monarhi tiitel jagunes. Austria-Ungari monarhi nimetati Austria keisriks ja Ungari kuningaks.

Saksa-Prantsuse sõda (1870). Põhja-Saksa liidu tekkimisega kadus Prantsusmaale soodus rahvusvaheliste jõudude tasakaal. Põhja-Saksa liidu loomisega oli tekkinud Prantsusmaale tugev naaber, keda tuli tõsiselt arvestada, sest sõjaka Preisi võimusesse kuulus suurem osa Saksamaast. Napoleon III püüdis esialgu kompensatsiooni saada Reini vasemal kaldal asuvate Baieri ja Hesseni maade arvel, kuid see ebaõnnestus Bismarcki poliitika tagajärjel. Hiljemini püüdis ta tasu saada Belgia kulul ja lõppeks kavatses osta Hollandilt Luksemburgi hertsogiriigi. Bismarck tõi need salajased faktid õigel silmapilgul avalikkuse ette, ja kogu Euroopa muutus Prantsusmaa vastu külmaks. Bismarcki julge väljaastumine Napoleon III vastu näitas, et Preisimaa Prantsusmaad enam ei kartnud. Ta pigem ihkas Prantsusmaaga sõda. Prantsusmaa kaotuse korral oleksid ära langenud välised takistused Saksamaa ühendamiseks.

Sõja õhutamine õnnestuski Bismarckil. Sõja tekitajaks sai ühe diplomaatilise kõneluse liialdatud edasiandmine. Hispaanias oli valitud kuningaks Hohenzollernite soost prints. Sellega ei tahtnud nõustuda Napoleon III, kartes Saksamaa poliitilise kaalu suurt kasvu.

Prints keeldus küll trooni vastu võtmast, kuid sellest polnud Napoleon III-le küllalt. Prantsuse saadik reisis Wilhelm I juurde Emsi supelkohta ja nõudis, et Hohenzollernid loobuksid alatiseks Hispaania troonist. Kuid Wilhelm ei pidanud sellist lubadust vajalikuks ning keeldus viisakalt, kuid kindlasti. Bismarck aga lähetas sellest sündmusest ajalehtedesse sellise liialdatud ja vale kirjelduse, mis pidi riivama prantslaste enesetunnet. Prantsusmaal puhkeski sõjakas meeleolu. Pariisis ilmusid tänavale rahvahulgad, hüüdes: „Berliini, Berliini." Sõja pooldajaid leidus ka valitsuses ja parlamendis. Preisimaa jõude alahinnates kuulutaski Prantsusmaa 1870. a. suvel talle sõja.

Kuid tegelikult olid preislased sõjaks palju paremini ette valmistatud kui prantslased. Preisimaal oli tugev ja hästiõpetatud sõjavägi, Prantsusmaa aga oli vähe ette valmistatud. Ametlike andmete järgi pidi Prantsusmaal olema 750 000 sõdurit, kuid tegelikult suudeti välja saata ainult 250 000 meest. Samuti oli sõjavarustis halb. Näiteks, prantslased tarvitasid eestlaetavaid, preislased aga tagantlaetavaid kiir- ja kaugelaskekahureid. Prantslastel polnud ka kindlat sõjaplaani, kuna preislastel oli see täpsalt välja töötatud. Pealegi olid rahvusvahelised suhted Preisi-Prantsuse sõja eel Preisimaale kasulikud, Prantsusmaale kahjulikud. Prantsusmaa algas sõja isoleerituna, ilma liitlasteta. Inglismaa jäi neutraalseks; Itaalia oli vaenlik, sest Napoleon III kaitses endiselt Rooma puutumatust, kuna Bismarck andis Viktor Emanuelile mõista, et temal pole midagi Püha linna vallutamise vastu. Venemaa hoidus Preisimaa poole, lootes, et Prantsusmaa kaotuse korral ta saab jälle tagasi õiguse pidada Mustal merel sõjalaevastikku.

Sõda algas ja lõppes Prantsusmaale äärmiselt õnnetult. 19. juulil 1870. a. kuulutas Prantsusmaa Preisile sõja. Kuid sakslased jõudsid prantslasist ette. Nende kolm väge, ligi 400 000 meest, liikusid augusti alguses üle piiri. Kahe päevaga oli Elsass täielikult nende käes, välja arvatud Strassburgi linn. Osa prantslaste väest taganes Metzi kindlusesse, mis vaenlase poolt varsti ümber piirati. Piiratuile appitõttav vägi, kelle juures viibis ka Napoleon III, pidi peale veriseid lahinguid taganema Sedani juurde, kus ta ümber piirati. Napoleon ei teadnud, mida teha, ja andis enese 2. septembril 1870. a. 86 000-mehelise sõjaväega vangi. Kui teade sellest katastroofist Pariisi jõudis, puhkes seal üldine meelepaha, millele järgnes riigipööre.

Vabariik Prantsusmaal (1870. a.). Saadikutekoda tunnistas Napoleon III troonilt kõrvaldatuks, kuulutas vabariigi välja ning asutas ajutise rahvuskaitse-valitsuse, kus väljapaistvat osa etendasid Gambetta ja Jules Favre. Rahvuskaitse-valitsus asus energiliselt uute rahvavägede loomisele. Kaks nädalat peale Sedani lahingut piirasid sakslased Pariisi ümber ja eraldasid ta nii kogu Prantsusmaast. Kogu rahvuskaitse organiseerimine usaldati Gambetta hoolde. Viimane lahkus sakslaste poolt piiratud Pariisist õhulaeval, et täita oma rasket ülesannet. Tal õnnestuski organiseerida uued väed Pariisi vabastamiseks. Rahvas astus vaimustusega vabariiklikesse rahvavägedesse neis Prantsusmaa lõuna-, ida- ja põhjaosades, kuhu polnud veel tunginud sakslased. Kuid siis tabas Prantsusmaad uus õnnetus. Metzis asuvad paremad väeosad ühe monarhistliku kindrali juhatusel, kes ei tahtnud vabariiki kaitseda, alistusid sakslastele. Nii oli suurem osa Prantsusmaa õpetatud vägedest preislaste käes vangis. Seni Metzi piiranud Saksa väeosad vabanesid aga nüüd uute võitluste jaoks. Peale mõningaid võite purustati ja tehti võitlusvõimetuks ka Gambetta moodustatud väeosad, kes tõttasid piiratud Pariisile appi. Samal ajal näitas Pariis visa vastupanu. Alles neljakuise piiramise järel, kui tarbeaineist puudust kannatavat linna hakati pommitama raskeist piiramissuurtükest, nõustusid prantslased eelrahu sõlmimisega. 10. mail 1871. a. kirjutati Frankfurtis Saksa-Prantsuse rahule lõplikult alla. Prantsusmaa kaotas Elsassi ja poole Lotringist ja pidi kolme aasta jooksul maksma Saksamaale 5 miljardit franki kontributsiooni.

Saksamaa lõplik ühendamine (1871). Saksa-Prantsuse sõja ajal toimus Saksamaa lõplik ühinemine. Saksamaa valitsejad tulid Pariisi piiramise ajal Versailles'sse kokku, kuulutasid Põhja-Saksa liidu keisririigiks ja valisid Preisi kuninga Wilhelm I Saksa keisriks. Ühendatud Saksamaale kuulusid nüüd peale Põhja-Saksa liidu maade ka Lõuna-Saksa riigid ja Elsass ja Lotring.

Uue konstitutsiooni järgi muutus Saksamaa endisest iseseisvate riikide liidust ühtlaseks liitriigiks kindla ja tugeva keskvalitsusega. Liidu- ehk föderatsiooniriikidele, kes oma iseseisvuse kaotasid, jäid nende valitsused, maapäevad, finantsid, kohtud, koolid jne. alles. Seega säilitasid nad teatava sisemise autonoomia. Neist kõrgemal seisid liidu võimud. Keisri võimkonda kuulusid välispoliitika, sõjaväed, sõja- ja rahuküsimused, poliitiliste ja

kaubanduslikkude lepingute tegemine, sisepoliitika juhtimine, riigipäeva kokkukutsumine ja laialisaatmine. Keiser nimetas ka r i i g i k a n t s l e r i. Seadusandlikku võimu jagas keiser liidunõukoguga ja riigipäevaga. L i i d u n õ u k o g u koosnes üksikute riikide valitsuste esindajaist, kel polnud mingit iseseisvust otsustustes, vaid kes pidid arvestama oma valitsustelt saadud juhatuskirju. R i i g i p ä e v koosnes üldise valimisõiguse põhjal valitud rahvaesindajaist. Tema kompetentsi kuulusid peamiselt seadusandlus, riigieelarve ja uute maksude määramine. Riigipäeva otsused vajasid liidunõukogu ja keisri kinnitamist. Nii olid riigipäeva õigused tunduvalt piiratud. Ta tegevus seisnes peamiselt ainult selles, et valitsuse seadusprojekte kas vastu võtta või tagasi lükata. Kuigi Saksa liitriigis kehtis üldine valimisõigus, jäi ta oma olemuselt siiski võrdlemisi absolutistlikuks ja bürokraatlikuks riigiks. Kantsler nimetas liidu kõrgemad ametnikud, ministrid, arvestamata riigipäeva erakondade arvamusi. Ministrid teotsesid ainult kantslerilt saadud juhiste järgi. Riigipäeval polnud mingit võimalust mõju avaldada ministeeriumidesse, sest valitsus ei olnud riigipäeva ees vastutav. Riigikantsleriks sai B i s m a r c k, kes selles ametis püsis kuni 1890. a. Tehes keiser Wilhelm I oma mõjualuseks, valitses Bismarck riiki peaaegu piiramatu võimuga, juhtides teda militaristlikus vaimus.

Nii viis rahvuslik liikumine sakslased kauaigatsetud sihile, riiklikule ühinemisele, millele järgnes kiire kultuuriline ja majanduslik tõus.

1. Missugustel põhjustel ei kustunud huvi Saksamaa ühendamise vastu seltskonnas XIX s. keskpaiku? 2. Milles erinesid Väike- ja Suur-Saksa erakond Saksamaa ühendamise küsimuses? 3. Kes oli Saksamaa tegelikuks ühendajaks? 4. Missuguse põhimõtte järgi käis ta Saksamaad ühendades? 5. Mis te arvate, mispärast oli Bismarck vaenuline Austriale? 6. Missuguseil põhjusil puhkes Preisi-Austria sõda? 7. Mispärast liitus selle sõja puhul Itaalia Preisimaaga? 8. Mispärast jäi Napoleon III Preisi-Austria sõja puhul erapooletuks? 9. Misnimeline riikideliit loodi Praha rahuga ja misnimeline lakkas olemast? 10. Mispärast ei soovinud Napoleon III Lõuna-Saksa riikide liitumist Preisimaaga? 11. Missuguseid reforme teostati kuuekümnendail aastail Austria-Ungari riigikorras? Kes neid teostas? 12. Millal puhkes Saksa-Prantsuse sõda? Mis oli sõja ajendiks? 13. Loendage need tegurid, mis otsustasid sõja saatuse Prantsusmaa kahjuks! 14. Loendage peamomente Saksa-Prantsusmaa sõjast! 15. Kus ja millal sõlmiti rahu Saksamaa ja Prantsusmaa vahel? Missugused olid selle rahu tingimused? 16. Kus ja millal kuulutati välja Saksa keisririik? 17. Kes sai Saksa keisriks? 18. Iseloomustage Saksa keisririigi põhiseadust peajoonis!

II. Imperialismiajastu.

1. Rahvusvahelised suhted XX sajandi alguseni.

Euroopa militariseerumine. Saksa-Prantsuse sõda oli viimane sõda Euroopa ristiusuliste suurriikide vahel enne maailmasõja puhkemist. Nii kestis rahu üle 40 aasta. See aga ei tähendanud veel, et lahkhelid Euroopa riikide vahel oleksid vaibunud. Vastuolud püsisid edasi ja koguni teravnesid. Prantsusmaa ei võinud kuidagi leppida suurte ja rikaste maa-alade, Elsassi ja Lotringi kaotusega. Saksamaa peapüüdeks oli jäädvustada endale mõjukat rahvusvahelist seisukohta ja Prantsusmaalt võidetud maa-alasid. Mõlemad riigid suurendasid võidu oma sõjavägesid. Paratamatult pidid sama tegema teised Euroopa mandririigid. Kõikjal pandi kehtima üldine sõjaväeteenistus. Ainult Inglismaa erines selles suhtes teistest Euroopa riikidest. Suurendati jalaväge, aga veel enam kahurja mereväge. Erilist rõhku pandi merejõudude suurendamisel soomuslaevastikule. Euroopa muutus nagu hiigelsõjaleeriks ja Euroopa rahvad hambuni relvastatuks. Kõike seda võimaldas tehnika kiire arenemine. Nii polnud sel 40-aastasel rahul midagi ühist endiste tavaliste rahuperioodidega, — see oli relvastatud rahu. Suurte vägede ülalpidamine, uuema tehnika nõudeile vastava relvastise muretsemine, kindluste ehitamine, sõjavarustise tohutute tagavarade loomine nõudis Euroopa riikidelt ka suuri väljaminekuid. Sõjaministeeriumide eelarved kasvasid alatasa ja mõnes riigis neelasid üldisest eelarvest suurima osa.

Kolmekeisriliit. Pärast Preisi-Prantsuse sõda hakkas ühendatud Saksamaa etendama Euroopa poliitikas juhtivat osa. Temale kui suurriigile püüdsid nüüd läheneda teised. Austria, kes oli kaotanud igasugused lootused võita tagasi endist seisukohta Kesk-Euroopa riikide peres, püüdis luua sõbralikku vahekorda Saksamaaga. Venemaa oli lähenenud Saksamaale juba Preisi-Prantsuse sõja ajal, lootuses Prantsuse kaotuse korral saada tagasi õiguse sõjalaevastiku pidamiseks Mustal merel. Selle sihi ta saavutaski (Londoni konverentsil 1871. a.). Sõbralik vahekord jäi püsima ka edaspidi. Saksa valitsuse mõjul lähenesid ka Austria-Ungari ja Vene teineteisele. Nii tekkiski nn. kolmekeisriliit, mille loomisel

olid Bismarckil suured teened. Ta korraldas 1872. a. Berliinis keiser Wilhelm I, Franz Josephi ja Aleksander II kohtumise. Liiduosaliste vahel olid sõlmitud sõjalised konventsioonid. Bismarck ise väitis, et kolmekeisriliidu ülesandeks olevat rahu säilitamine Euroopas. Tegelikult püüdis ta, toetudes vägevaile liitlasile, heidutada Saksamaa vaenlast Prantsusmaad ja teda välispoliitiliselt isoleerida. Kolmekeisriliidule sai aga saatuslikuks Lähis-Ida küsimus, sest siin läksid üksikute liikmete huvid põhjalikult lahku.

Lähis-Ida küsimus. Türgi riigi lagunemine, mis ilmnes juba XVIII sajandil, kestis ka XIX s. teisel poolel. Moldaavia ja Valahhia liitusid 1862. a. üheks Rumeenia riigiks. Hankides kord-korralt uusi õigusi muutus Serbia peaaegu iseseisvaks riigiks. Ka Bulgaarias tekkis liikumine rahvusliku iseseisvuse nimel.

Peale Päris-Serbia elas serblasi ka Bosnias ja Hertsegoviinas. Siin muutus rahva seisund türklaste vägivalla tõttu talumatuks. Kristlasil puudusid siin muhameedlastega võrdsed õigused. 1875. a. algas kahes ülalmainitud provintsis ja Bulgaarias mäss, mida türklased summutasid äärmise julmusega. Mässajate abistamiseks kuulutasid Serbia ja Montenegro Türgile sõja. Kuid Türgi väed purustasid mässuliste väesalgad ja vallutasid Serbia ja Montenegro, millele järgnes julm kättemaks.

Vene-Türgi sõda (1877—78). Venemaa, kes oli Balkani ristiusulisist rahvaist huvitatud puhtpoliitilisil ja ka muil põhjusil, nõudis Türgi valitsuselt terrori lõpetamist ja kristlasile mööndusi ning ähvardas vastasel korral sõjaga. Et rahulisel teel ei saavutatud mainitud küsimuses mingisuguseid tulemusi, kuulutas Venemaa 24. apr. 1877. a. Türgimaale sõja. Tunginud üle Doonau, vallutasid Vene väed Plevna ja Adrianoopoli, Kaukaasias Karsi kindluse. Nende kaotuste mõjul oli Türgi sunnitud sõja lõpetama. 1878. a. sõlmiti San Stefanos rahu, mille tingimuste kohaselt Venemaa sai osa Bessaraabiast ja laiendas oma piire Kaukaasias. Rumeenia, Serbia ja Montenegro tunnistati iseseisvaiks riigeks, Bulgaaria, kellele anti suured maa-alad Doonaust Egeuse mereni, muudeti vürstiriigiks, kus pidi valitsema ristiusuline vürst, kuigi uus riik oli kohustatud Türgile makse maksma. Bosniale ja Hertsegoviinale lubati omavalitsus.

Berliini kongress (1878). San Stefano rahu tingimused olid Venemaale võrdlemisi kasulikud. Venemaa võitis juurde maid ning

ühtlasi kasvas ta mõju Balkani riiges ja Türgimaal. Venemaa saavutistega ei leppinud Inglismaa ega Austria-Ungari. Esimene kaitses traditsiooniliselt Türgi puutumatust, Austria-Ungari püüdis samuti kui Venemaagi saada Balkani poolsaart oma mõju alla. Kaotanud oma maa-alad Itaalias ja poliitilise mõju Saksamaal, püüdis Austria-Ungari oma prestiiži Euroopa suurriikide peres tõsta Balkani maade abil, ihaldades endale Bosniat, Hertsegoviinat ja isegi Serbiat. Ka Rumeenia ei olnud sõja tulemustega rahul, sest ta

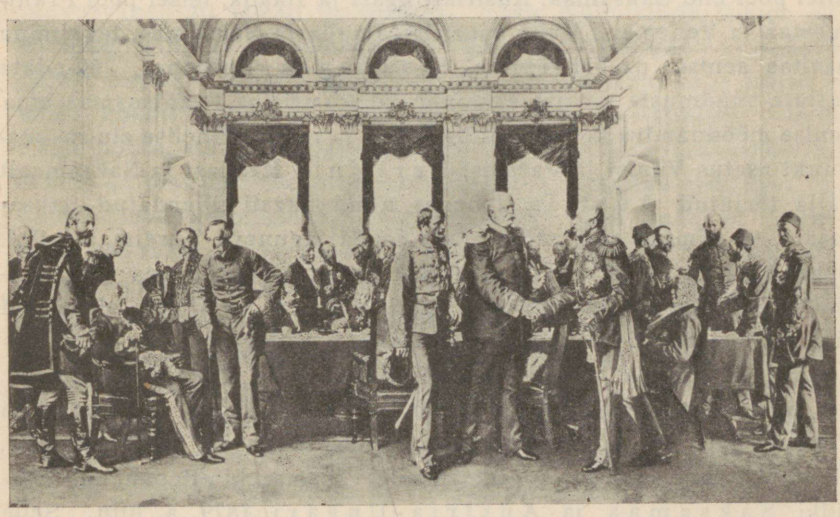

4. joonis. Berliini kongress.

pidi loovutama Venemaale osa Bessaraabiat. Samuti nurises Kreekamaa, sest ta oli lootnud endale kreeklastega asustatud Egeuse mere rannikuid. Euroopa suurriigid, Inglismaaga eesotsas, nõudsid rahutingimuste revideerimist Euroopa riikide kongressil. Et vältida vahekordade teravnemist, nõustus Venemaa kongressi kokkukutsumisega. 1878. a. tuligi kongress Berliini kokku. Selle juhatajaks oli Bismarck, kes, oma sõnade järgi, etendas „ausa maakleri" osa. Kongressil muudeti San Stefano rahu tingimusi tublisti Venemaa kahjuks. Vabastatud Bulgaaria jaotati kolmeks: vürstiriik Bulgaaria, autonoomne Ida-Rumeelia ja Makedoonia. Viimane anti Türgimaale tagasi. Serbiale ja Montenegrole San Stefano rahulepingus lubatud maa-alasid kärbiti. Seega nõrgendati just Vene mõju all olevaid Balkani riike. Austria-Ungari sai õiguse oku-

peerida Bosnia ja Hertsegoviina „korra jaluleseadmiseks". Eralepingu põhjal Türgimaaga omandas Inglismaa Küprose. Kreekamaa sai maid juurde. Serbia ja Montenegro tunnistati iseseisvaks. Must meri jäi vabaks kõigi rahvaste kaubalaevadele, aga Dardanellid suleti võõrastele sõjalaevadele.

Uued poliitilised rühmitised. Kolmikliit. Vene-Türgi sõja järel hakkas „kolmekeisriliit" lagunema ja kujunesid uued Euroopa suurriikide rühmitised. See rühmitumine jaotas nad kahte leeri. Ühel pool olid Saksamaa, Austria-Ungari ja Itaalia, teisel pool Prantsusmaa ja Venemaa. Kahe suurriigi, Itaalia ja Saksamaa, tekkimine hävitas senise poliitilise tasakaalu Euroopas. 60-ndate aastate sündmuste tagajärjel minetasid Austria ja Prantsusmaa oma senise mõõduandva koha poliitilises elus ja rahvusvahelise elu raskuspunkt asetus Viinist ja Pariisist Berliini. Itaaliast ja Saksamaalt välja tõrjutud Austria lähenes nüüd uuesti ühendatud Saksamaale, et viimase abil endale tasu saada laguneva Türgimaa kulul. Saksamaa toetus oli seda enam tarvilik, et idaküsimuses tuli Austrial tõsiselt arvestada teisi riike, eriti Venemaad, kes pidas end ainsaks tõsiseks Balkani ristiusu-rahvaste kaitsejaks. Austria lähenemine oli kasulik ka Saksamaale enesele, sest Prantsusmaa, kes ei suutnud leppida Elsassi ja Lotringi kaotusega, otsis kontakti Venemaaga. Venemaa omakorda püüdis läheneda Prantsusmaale, et sel teel luua vastukaalu Saksamaale. Bismarcki ettepanekul astusidki Saksamaa ja Austria-Ungari 1879. a. liitu. Selle sihiks oli vastastikune abistamine juhul, kui Venemaa mõnega neist peaks algama sõja. Mõne aasta pärast ühines nendega veel Itaalia, lootes sel teel tagasi saada Prantsusmaale kuuluvaid itaalia rahvastikuga maid. Ka oli Itaalia pahane Prantsusmaale sellepärast, et viimane oli temast ette jõudnud Põhja-Aafrikas Tuneesia vallutamisega (1881). Nii tekkis Kolmikliit, kuhu kuulusid Saksamaa, Austria-Ungari, Itaalia. Kolmikliit esines tugeva rahvusvahelise jõuna, kellele püüdsid läheneda ka teise järgu tähtsusega riigid. Osava diplomaadina oskas Bismarck pärast Venemaa ja Prantsusmaa vastu sihitud Kolmikliidu sõlmimist korduvalt uuendada erapooletuslepinguid Venemaaga.

Prantsuse-Vene liidu kujunemine (1891—94). Napoleon III aegse Prantsusmaa vägevuse ajal oli Vene-Prantsuse vahekord üsna terav, kuid pärast Preisi-Prantsuse sõda hakati Venemaal mõistma, et nõrgenenud Prantsusmaad tuleb häda korral toe-

tada vastukaaluks ühinenud Saksamaale. Kuid tõsiasjaks sai Prantsuse-Vene liit alles mõne aja pärast. Isegi pärast Kolmikliidu loomist, mis oli nii Vene kui ka Prantsusmaa vastu suunatud, ei võtnud Venemaa vastu liitu, mida Prantsusmaa nii väga igatses. Venemaa püüdis küll säilitada head vahekorda Prantsusmaaga, kuid samal ajal sõlmis ta mittekallaletungi-lepinguid Austria-Ungari ja Saksamaaga. Kui aga Austria (1887) ja Saksamaa (1890) polnud enam nõus mainitud lepinguid uuendama, leidis Venemaa enda olevat rahvusvaheliselt täiesti isoleeritud. Peale Kolmikliidu riikide oli ta vahekord jahe ka Inglismaaga, kes kadestas Venemaad ta vallutuste pärast Aasias. Samuti isoleeritud oli Prantsusmaa, kelle huvid põrkasid kokku Inglismaa omadega asumaade hankimisel Aafrikas. Peale poliitiliste olukordade nõudsid Venemaa ja Prantsusmaa lähenemist ka majanduslikud huvid. Rikas Prantsusmaa otsis oma kapitalidele investeerimiskohta, majanduslikult vähe arenenud Venemaa vajas aga välist abi oma tööstuse loomiseks. Nii sõlmitigi 1891.—94. a. Prantsuse-Vene liit. Prantsuse sõjalaevastiku ilmumine 1891. a. Kroonlinna alla oli esimeseks Prantsuse-Vene liidu manifestatsiooniks (meeleavalduseks). Püsti seistes kuulas Aleksander III sel puhul marseljeesi, revolutsioonilaulu, mis Venemaal oli keelatud. Kaks aastat hiljem vastas Vene sõjalaevastik võõrsilkäiguga. Ta ilmumine Touloni kutsus esile ennekuulmatu vaimustuse, mis on seletatav asjaoluga, et Prantsusmaa vajas liitu tungivamalt kui ta kaaslane. Prantsuse-Vene liidu ülesandeks oli vastastikune relvastatud abistamine Kolmikliitu kuuluvate riikide poolt sõja alustamise korral.

Kaksikliidu tekkimisega oli jälle saavutatud poliitiline tasakaal Euroopas. Prantsusmaa vabanes alatisest sõjakartusest Saksamaa suhtes ja võis anduda positiivsele riiklikule organiseerimistööle ning takistamatult laiendada oma asumaid. Venemaal õnnestus jällegi kindlustada oma mõju Balkanil.

Rahvusvahelised konverentsid Haagis (1899, 1907). Uute Euroopa riikide rühmitiste tõttu kujunesid 90-ndail aastail riiklikud vahekorrad rahulikuks ja näis, nagu oleks kadunud pind üldiseks Euroopa sõjaks. Päevakorrale tõusis koguni relvastiste vähendamise küsimus, sest sellele minevad summad lasusid rahvastikul raske koormana. Otsiti abinõusid, mis aitaksid lahendada Euroopa riikide vahelisi konflikte rahulisel teel. 1899. a. kutsutigi Vene keisri Nikolai II algatusel kokku Euroopa riikide konve-

rents H a a g i. Esindatud olid 25 riiki. Konverents ei andnud siiski suuremaid tagajärgi, sest riikide vahel valitses umbusaldus. Ta tähtsamaks saavutuseks oli kokkulepe, mille järgi Euroopa riikide vaheliste konfliktide lahendamine peaks toimuma v a h e k o h t u t e a b i l, ja Alatise Rahvusvahelise V a h e k o h t u l o o m i n e H a a g i s. A. 1907 tuli kokku teine Haagi k o n v e r e n t s. Esindatud olid juba 42 riiki oma silmapaistvamate diplomaatide kaudu. Tähtsamaks päevakorrapunktiks oli sõjaliste konfliktide vältimise küsimus. Kuid ettepanekud sundusliku vahekohtu ja relvastiste vähendamise suhtes ei leidnud pooldamist. Konverentsi töö pearaskus langes hoopis sõjapidamisviisidega seotud küsimusile, nagu lõhkevate kuulide ja veealuste miinide tarvitamine, rannaäärsete linnade pommitamine jne. Mõlema konverentsi tulemused olid v ä i k e s e d: ei suudetud vältida Inglise-Buuri sõda ega Vene-Jaapani sõda, samuti ka hilisemaid sõdu. Ka relvastiste kiire suurendamine kestis edasi. Et Haagi konverentsid vähe tagajärgi andsid, selles oli süüdi suurel määral S a k s a m a a. Viimase esindaja eitas kategooriliselt sunduslikku vahekohut. Nii algas Euroopa uut sajandit uute rahvusvaheliste konfliktide ja relvastiste suurendamise tähe all.

1. Kas väärib Euroopas Preisi-Prantsuse sõja ja maailmasõja vahel valitsenud rahu tõelise rahu nime? Põhjendage oma arvamust! 2. Millal asutati kolmekeisriliit ja kes kuulusid sinna? 3. Missuguseid sihte taotles liituastumisega igaüks neist kolmest keisririigist? 4. Missugune küsimus muutus kolmekeisriliidu olemasolule saatuslikuks ja mil viisil? 5. Kelle kaitseks astus Venemaa välja Vene-Türgi sõjas? 6. Missuguseid tähtsaid kindlusi vallutasid Vene väed? 7. Millal ja missugustel tingimustel sõlmiti San Stefano rahu? 8. Missugusel kongressil muudeti San Stefano rahu tingimusi ja mil viisil? 9. Missugused asjaolud põhjustasid San Stefano rahu tingimuste muutmise? 10. Kuidas grupeerusid Euroopa riigid pärast kolmekeisriliidu purunemist? 11. Millal loodi Kolmikliit ja millal Kaksikliit? Seletage, mispärast grupeerusid riigid just nii? 12. Missuguseid sihte taotlesid Haagi konverentsid? 13. Mispärast ei andnud Haagi konverentsid soovitud tulemusi?

2. Poliitiliselt mõjukamad riigid XIX sajandi viimaseil aastakümneil ja XX sajandi algul.

S a k s a m a a.

Üldist. Ühendatud Saksamaa sise- ja välispoliitikat juhtis kantsler O. v. B i s m a r c k kuni 1890. aastani. Ta oskas painutada keiser Wilhelm I täiesti oma mõju alla, kindlustada valitsusele soovitud

ülekaalu riigipäeva suhtes, ühendada enda kasuks mitmesuguseid erakondi, kord ühele, kord teisele osalisi järeleandmisi tehes. Nii valitses Bismarck 20 a. kestel peaaegu piiramatu võimuga, juhtides Saksamaad militaristlikus vaimus.

Majanduspoliitika. Esialgu kandis ühendatud Saksamaa majanduselu vabakaubanduslikku iseloomu. Preisi-Prantsuse sõjale ja Saksamaa ühendamisele järgnes hoogus majanduslik tõus. Suurimat kasu sellest sai tööstuslik kodanlus, eriti Reini provintsis, Sileesias ja Saksis. Sõjaväe varustise valmistamine sõja ajal ja pärast seda läks täielikult nende kätte. Väljapaistvat osa relvastise valmistamises etendasid kuulsad Krupp'i kahurivabrikud Essenis. Suur osa Prantsusmaalt saadud 5 miljardist frangist kulutati kindluste ja kasarmute ehitamiseks, relvade ja laskemoona hankimiseks ning riigivõla katmiseks. Teine osa läks tööstuslikkude ettevõtete toetamiseks ja elustamiseks, sest rahvusliku tööstuse arendamine oli saanud üldiseks asjaks. Algasid asutamisaastad, nn. „Gründerjahre". Tõsiasjaks jääb, et Prantsusmaa kuld andis suure tõuke Saksamaa tööstusele ja kaubandusele.

Kuid esialgsele majanduslikule tõusule järgnes 70-ndate aastate lõpus kriis ja hulk ettevõtteid varises kokku. Selgus, et vabakaubandus polnud antud momendil veel Saksamaale vastuvõetav, ta tööstus ei suutnud veel taluda välisvõistlust. Bismarcki vabakaubanduslikku süsteemi arvustasid teravalt väljapaistvamad majandusteadlased. Kõige selle mõjul oli valitsus sunnitud muutma senist vabakaubanduslikku suunda ja hakkas lähenema protektsionistlikule majanduspoliitikale.

„Kultuurivõitlus". Ühendatud Saksamaal olid katoliku vaimulikel võrdlemisi laialdased õigused. Nad võisid vabalt valida vaimulikke kirikuametisse, valvata rahvakoolide järele, otseselt suhelda paavstiga. Katoliiklased nõudsid vaimulikele veelgi suuremaid õigusi, et paavstile antaks tagasi ilmlik võim ja et koolid senisest suuremal määral ja perekannaelugi alluksid vaimulike järelevalvele. Bismarck ei võinud tugeva ja iseseisva riigivõimu kõrval sallida katoliiklaste võimutsemispüüdeid, mille lähtekoht asus Saksamaast väljaspool, ja alustas kindlat võitlust riigipäeva katoliikliku keskerakonnaga. Seda võitlust kutsutakse kultuurivõitluseks *(Kulturkampf)*. Vaimulike iseseisvuse ja võimu piiramiseks viidi riigipäeval läbi nn. maiseadused (1873—75). Bismarcki seisukohti võitluses kato-

liku kirikuga toetasid riigipäeval liberaalsed elemendid, kelle arvates katoliku kiriku liiga eneseteadlik esinemine oli ohtlik riigi terviklusele. Nende seaduste järgi muutusid piiskopid ja teised vaimulikud tugevasti olenevaks riigist; vaimulikud pidid omandama kõrgema hariduse mõnes Saksa ülikoolis ja õiendama eksamid ajaloos ja filosoofias; vaimuliku ametisse astumine vajas valitsuse kinnitamist. Pandi kehtima kodanlik abielu. Lõpetati jesuiitide tegevus ning diplomaatiline läbikäimine paavsti õukonnaga. Et vaimulikud ei tunnustanud neid uusi seadusi, võttis valitsus tarvitusele surveabinõud. Sõnakuulmatuid vaimulikke hakati kohtadelt vallandama, neid võeti kohtulikule vastutusele, heideti isegi vangi. Hulk piiskopi- ja preestrikohti jäi hoopis vabaks. Kõige selle tagajärg oli katoliku kiriku lagunemine Saksamaal.

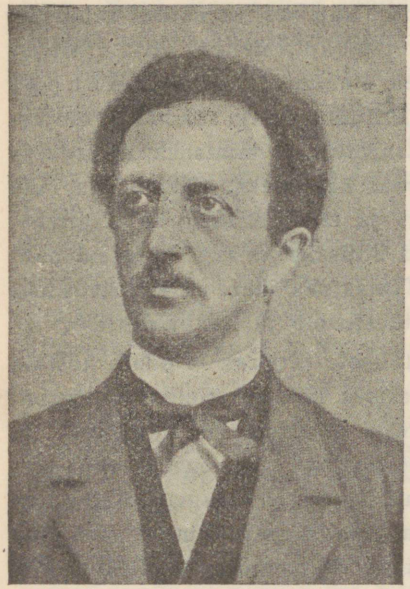

5. joonis. F. Lassalle.

Kuid need surveabinõud ei suutnud murda riigipäeva katoliiklikku keskerakonda, kes, toetudes talupoegadele ja mõisnikele, aina kasvas uutel valimistel. Et Bismarck hiljemini liberaalide toetust ei leidnud oma majanduspoliitikale, pidi ta lähenema konservatiividele ja katoliiklikule tsentrumile. Viimase poolehoiu võitmiseks tehti aeg-ajalt katoliiklasile mööndusi ja kaotati lõpuks maiseadused. Kõik kultuurivõitluse tulemused ei läinud siiski kaotsi. Kodanlik abielu jäi püsima ning koolid jäid vabaks vaimulikkude järelevalve alt, välja arvatud usuõpetus.

Töölisküsimus. XIX sajandi keskel oli ühes areneva tööstusega tööliste arv Saksamaal tõusnud küllalt suureks. Kuid nad olid organiseerimata ja seepärast jõuetud oma huvide kaitsemiseks. Sajandi teisel poolel hakkasid töölised juba organiseeruma. Esimesena rõhutas tööliste organiseerumise vajadust ajakirjanik Ferdinand Lassalle, Hegeli õpilane. 1863. a. asutati Leipzigis Üldine Saksamaa Töölisteühing, mille presidendiks valiti Lassalle. Ühingul oli

kaks peasihti: üldise valimisõiguse kättevõitlemine, et töölised saaksid mõju avaldada riigivalitsemisse, ja riigi abil tootmisühingute asutamine, kus töölised ise on ettevõtjaiks. Ainult nende ühingute abil pidi töölisel võimalik olema vabaneda ettevõtja majanduslikust survest ja kogu töötasu saada endale. Lassalle'i arvates võis tööliste huve kaitseda ainult tugev riigivalitsus ja seepärast püüdis ta sotsialistlikule liikumisele anda rahvuslikku ja monarhiasõbralikku ilmet. Oma sihtide saavutamiseks astus ta ühendusse Bismarckiga. Kuid ta ootamatu surm katkestas kavatsuse teostamise.

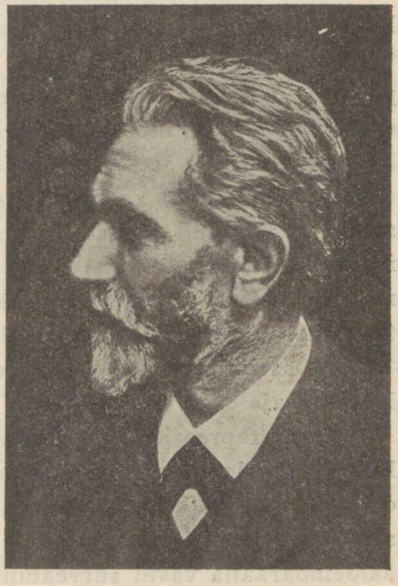

6. joonis. A. Bebel.

Lassalle'i peatähtsus seisneb selles, et laiemate hulkade tähelepanu pöördus sotsiaalseile probleemele. 60-ndail aastail tekkis Saksamaal ühenduses rahvusvahelise Internatsionaaliga veel teine sotsialistlik erakond, nimelt sotsiaaldemokraatide erakond. Selle tähtsamaiks tegelasiks olid Liebknecht ja Bebel.

1864. a. panid poliitilised pagulased, nende hulgas Karl Marx ja Mazzini, Londonis aluse Internatsionaalile, s. o. rahvusvahelisele töölisteühingule. Ta eesmärgiks oli teotseda mitmesuguste maade tööliste läbikäimise ja tegevuse keskusena, et seega kaasa aidata töölisklassi täielikule vabanemisele. Funktsioneerinud esialgu väga energiliselt, lõpetas tööliste rahvusvaheline ühing oma olemasolu 1876. a. Internatsionaali lagunemiseks mõjusid ühelt poolt tugevnev natsionalism pärast 1870. a. Saksamaal ja Prantsusmaal, teiselt poolt sisemised tülid ja hõõrumised ühingus endas, mille tagajärjel 1868. a. lahkus osa liikmeid, nn. anarhistid, vene poliitilise pagulase Bakunin'iga eesotsas. Viimased ei tunnustanud ühingu taktikat, mis põhjenes evolutsiooniõpetusel, vaid nõudsid kiiret võimu vallutamist tööliste poolt ning eitasid täielikult riiki. Kuigi rahvusvaheline ühing lõpetas oma tegevuse, jäi ühingu idee püsima ja kaheksakümnendate aastate lõpul rajati Internatsionaal uuesti Teise Internatsionaali nime all.

1875. a. Gotha kongressil ühinesid sotsiaaldemokraadid ja Lassalle'i pooldajad üheks „sotsiaaldemokraatlikuks tööliste-erakonnaks". Nende minimaalsed nõudmised olid järgmised: demokraatlik vabariik, kaheksatunnine tööpäev, töökaitseseadused,

üldine ja tasuta kool ning ühtlane progressiivne maksusüsteem. Sotsiaaldemokraatlik erakond kasvas kiiresti ja 70-ndate aastate lõpul oli muutunud tugevaks sotsiaalseks jõuks.

Bismarcki võitlus sotsialistliku liikumise vastu. Valitsus, Bismarckiga eesotsas, ja jõukam kodanlus hakkasid tõsiselt kartma kõvenevat sotsiaaldemokraatlikku parteid. Kui riigipäeva liberaalne enamik lükkas tagasi Bismarcki poolt kavatsetud karmid seadused sotsiaaldemokraatide vastu, saatis Bismarck riigipäeva laiali. Riigipäeva viimase istungjärgu ajal ja pärast riigipäeva laialisaatmist teostati keiser Wilhelmi vastu kaks atentaadikatset. Oleva korra pooldajaid haaras ärevus. Uued valimised andsid konservatiivseile enamuse ja, kuigi atentaatide üritajad ei kuulunud sotsiaaldemokraatlikku parteisse, võeti sotsialistide vastu sihitud seadus vastu (1878). See seadus keelas kõik sotsialistlikkude ja kommunistlikkude sihtidega ühingud, keelati kõik sellesihilised koosolekud ja trükised; isikud, kes töötavad sotsialistlikus sihis, saadetagu välja neist rajoonest, kus nende tegevus on kardetavam; sotsialistide trükikojad suletagu jne. Nüüd algasid sotsiaaldemokraatidele rasked ajad. 1878.—1900. a. saadeti välja 900 ja heideti vangikotta 1500 inimest. Sotsialistlikud ajalehed suleti.

Kuid repressioonist (survest) hoolimata kasvas sotsiaaldemokraatia pooldajate arv. See sundis Bismarcki oma seisukohta revideerima. Ta katsus suurendada valitsuse mõju tööliskonda sotsiaalse seadusandluse abil. Võideldes ühelt poolt sotsiaaldemokraatia vastu surveabinõudega viis valitsus teiselt poolt ellu (80. aastatel) tööliste kindlustamise haiguste, õnnetuste, invaliidsuse ja vanaduse korraks.

Kuid Bismarcki sotsiaalpoliitika ei äratanud tööliskonnas usaldust valitsuse vastu. Kindlustusseadused näisid töölistele ainult riikliku heategevuse tähtsuseta avaldistena, sest üldised töötingimused jäid endisteks. Kui Bismarck 1890. a. kantsleri kohalt tagandati, kaotati ka erakordsed sotsialistide vastu suunatud seadused. Siitpeale algas sotsiaaldemokraatliku erakonna kiire kasv, millele andis hoogu Internatsionaali uuestisünd (1889). Saksamaal kujunes koguni XX sajandi alguseks kõige tugevam sotsialistlik erakond, võrreldes teiste Euroopa riikidega.

Wilhelm II ja tema aegne Saksa poliitika (1888—1918). 1888. a. suri keiser Wilhelm I. Peale Friedrich III 99-päevast valitsemist

tuli troonile Wilhelm II. Viimane oli oma eelkäijate vastand ja ei tahtnud valitseda ainult nimeliselt, vaid ka tegelikult. Seepärast kujunes kantsleri ja keisri vaheline konflikt möödapääsetamatuks. 1890. a. pidigi Bismarck oma kohalt lahkuma. Kõik järgmised kantslerid olid rohkem keisri kavatsuste teostajad kui vabad iseseisva valitsuse juhid. Oma valitsuse algul muutis Wilhelm II osaliselt endist Bismarcki poliitikat. Sotsialistide vastu sihitud erakordsed seadused kaotati ja sotsiaalsele seadusandlusele püüti anda laialisem iseloom (tööstuslikud vahekohtud, pühapäevatöö piiramine, vabrikuinspektsiooni võimupiiride suurendamine jne.). Kuid Wilhelm II huvi sotsiaalküsimuste vastu oli üürike, sest sel poliitikal olid mõjuvad vastased suurtööstu rite ja maaomanike näol, kes arvasid, et liigne hoolekanne tööliste eest viib Saksa tööstuse langusele ning meelitab maalt parema tööjõu linna, kahjustades nii põllumajandust.

Majanduspoliitika alal lahkus valitsus Bismarcki protektsionismi aluselt ainult lühikeseks ajaks, kuna hiljemini teostas täiel määral protektsionismi.

Puutumata jäi Bismarcki-aegne rahvuspoliitika. Endiselt püüti ümber rahvustada Saksamaa piiresse jäänud vähemusrahvaid, prantslasi, taanlasi ja poolakaid. Elsass-Lotringis näit. pandi saksa keel kehtima kohtus, koolis, administratsioonis jm. Keelatud olid prantsuskeelsed sildid, sümpaatiaavaldamine prantslasile ja Prantsusmaale ning Pariisi lehtede sissevedu. Poolakate piirkonnas püüti peale muu nende maid üles osta ja sakslastega koloniseerida. Selleks määrati riigi poolt hiiglasummad.

Et Saksamaa tööstus jõudsalt edenes, siis osutas valitsus palju tähelepanu asumaade laiendamisele. Majanduslikult vähemarenenud maid ja rahvaid püüti teha Saksamaa mõjualuseiks. Et see aga viis kokkupõrkele teiste riikide huvidega, siis jätkas Wilhelm II Bismarcki militaristlikku poliitikat. Erilist tähelepanu juhiti sõjalaevastikule. Merebüdžett kasvas iga aastaga järjekindlalt. 1913. a. võeti riigipäeval vastu seadus varanduste ja sissetulekute erakordseks maksustamiseks ühe miljardi marga ulatuses, et katta militaristlik-imperialistliku poliitikaga kaasas käivaid ja alatasa suurenevaid väljaminekuid. Saksamaa tulevikusihiks oli saada kõige tugevamaks riigiks mitte ainult Euroopas, vaid ka kogu maailmas.

1. Kes sai ühendatud Saksamaa esimeseks kantsleriks ja kui kaua ta juhtis Saksamaad? 2. Mispärast nimetame Saksamaa poliitikat militaristli-

kuks? 3. Milleks kasutati Prantsusmaalt saadud sõjamakse Saksamaal? 4. Misnimeline firma juhtis Saksamaa kahuritööstust? 5. Mis põhjustas „kultuurivõitluse"? 6. Mida nõudsid Bismarcki maiseadused? 7. Missugused olid kultuurivõitluse püsivad saavutused? 8. Missugused kaks suurt tööliste organisatsiooni tekkisid 60-ndail aastail Saksamaal? Kes olid nende juhtivad tegelased? 9. Mis on Internatsionaal, millal ja milleks ta loodi? 10. Nimetage mõnda Internatsionaali loojaist? 11. Mispoolest on tähtis Gotha kongress Saksa töölisliikumise ajaloos? 12. Missugused olid sotsiaaldemokraatide minimaalnõuded? 13. Millal alustas Bismarck võitlust sotsiaaldemokraatidega ja missuguste vahendite abil? 14. Kas saavutas Bismarck soovitud tagajärgi sotsialistide vastu suunatud seadustega? 15. Missugustes küsimustes ja mil viisil jätkas Wilhelm II Bismarcki poliitilist suunda? Milles erines Wilhelm II poliitika Bismarcki omast? 16. Mispärast kulutas Saksamaa suuri summasid relvastusele?

Prantsusmaa.

Võitlus riigikorra pärast (1871—79). Kolmas vabariik kuulutati välja 4. sept. 1870. a., see on kaks päeva pärast Sedani katastroofi. Umbes pool aastat pärast seda puhkes Pariisis kommuna aride mäss.

Mässu põhjuseks oli Pariisi rahvastiku rahulolematus vabariigi ajutise valitsusega, kes näis neile eelrahu sõlmimisel liiga järeleandlik sakslastele ja ei arvestanud piiramise ajal palju kannatanud pariislaste huve. Kuigi linnas valitses sõjaolude tõttu majanduslik viletsus, nõudis valitsus rangelt maksusid sisse ja kaotas tasumaksmise rahvuskaardile, mis oli paljudele tööta töölistele ja käsitöölistele ainukeseks sissetulekuks. Mässajad kuulutasid Pariisi iseseisvaks kommuuniks. Võitlus mässajate ja valitsusvägede vahel kujunes üsna veriseks ja oli täis üleliigseid julmusi mõlemalt poolt. Lõpuks jäi valitsus võitjaks. Mäss ja sellega kaasnenud julmused tekitasid paljudes kodanikkudes umbusaldust vabariikliku korra vastu. Kogu 70-ndate aastate vältel ei loetud vabariiki kuigi kindlaks. Rahvuskogus, mis valiti 1871. a., omasid enamust monarhistid. Nad nõudsid kõige valjemaid karistusi sotsialistliku värvusega elementide vastu võitlemiseks. Rahvuskaart kaotati. Samuti ka trükivabadus. Isegi vabariigi president Thiers pooldas mõningal määral konservatiivseid tendentse. Monarhistid tunnustasid vabariiki ainult ajutise valitsusvormina, oodates vaid sobivat juhust siirdumiseks monarhistlikule korrale.

1873. a. valiti uueks presidendiks monarhistlik marssal Mac-

Mahon. Valitsus ajas karmi reaktsioonilist poliitikat: ametnike keskel tehti puhastustööd vabariiklaste eemaldamiseks; ametlikes aktides keelati sõna „vabariik" tarvitamine täieliikult; ajakirjanduse üle teostati kindlamat järelevalvet. Katoliiklased said sel ajal endile suure teotsemisvabaduse ja jesuiitidele anti mitmesuguseid soodustusi. Nii valitsuse kui ka rahvuskogu enamik tunnustas paavsti ilmeksimatuse dogmat [1].

Põhiseaduse väljatöötamine edenes aeglaselt erakondade lahkarvamuste tõttu. 1875. a. jõuti siiski niikaugele, et võeti vastu uus põhiseadus. Selle järgi kuulus täidesaatev võim 7 aastaks valitud presidendile. Viimase võimupiirkond oli võrdlemisi suur. Ta määras saadikutekoja ees vastutava ministeeriumi. Tal oli õigus ka senati nõusolekul saadikutekoda laiali saata. Seadusandlik võim kuulus saadikutekojale ühes senatiga, kelle ühine koosolek moodustas kongressi. Valitsemisviis jäi ikka väga tsentraliseerituks. Omavalitsuste tähtsus Prantsusmaal oli väiksem kui üheski teises Euroopa suurriigis, kaasa arvatud isegi tagurlik Venemaa.

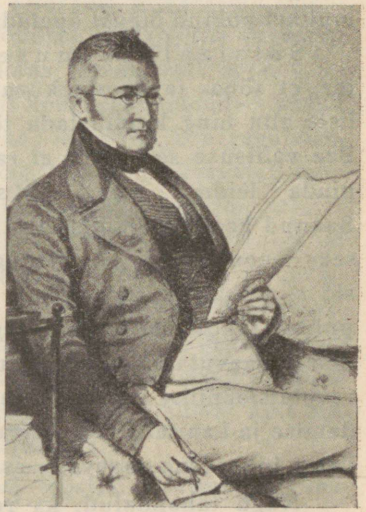

7. joonis. A. Thiers.

Valitsuse monarhistliku ja konservatiivse poliitika tagajärjeks oli opositsiooni süvenemine ja vabariiklikkude ideede sügavam juurdumine rahvastikus. Uued saadikutekoja valimised andsidki täieliku enamuse vabariiklasile, kuigi valitsus püüdis kõigi võimalikkude abinõudega mõjustada valimisi monarhistide kasuks. Uueks presidendiks sai Grevy (1879). Nii täidesaatev võim kui ka saadikutekoja enamus olid vabariiklaste käes.

Oportunistide valitsus (1879—99). Kahekümne aasta kestel püsisid nüüd riigitüüril mõõdukad vabariiklased ehk oportunistid. Nad kaitsesid peamiselt suurkodanluse huve nii sise- kui ka välispoliitikas: võrdlemisi vähe tehti tööliste seisundi paranda-

[1] Paavsti ilmeksimatus usu ja kõlbluse küsimustes kuulutati katoliku kiriku dogmaks 1870. a üldise kirikukogu poolt.

miseks ning välispoliitikas järgiti imperialistlikku suunda. Oportunistidega opositsioonis olid ühelt poolt radikaalid ja sotsialistid, kes nõudsid kaugemaleminevaid uuendusi, teiselt poolt monarhistid, kes tegid mitu katset riigipöörde toimepanekuks.

Kuigi oportunistid olid oma uuendusis tagasihoidlikud, andis vabariiklaste võit kogu poliitikale siiski teise sihi. Teostati rida uuendusi, millede sihiks oli vabariikliku korra kindlustamine ja monarhistlikkude elementide mõju vähendamine. Trüki- ja koosolekuvabadused pandi kehtima; süüdimõistetud kommunaaridele anti amnestia. Katoliku kiriku võimuga peeti süstemaatilist võitlust. Et kooli ja õppivat noorsugu vaimulike mõju alt lõplikult vabastada, pandi kehtima sunduslik, tasuta ja ilmlik rahvakool, kus vaimulikel polnud õigust õpetada. Jesuiitide koolid ja 300 kloostrit suleti.

Sotsiaalküsimuse lahendamiseks tegi valitsus vähe, arvates, et sõna- ja koosolekuvabadusest piisab, et tuua parandusi tööliste ellu ning kindlustada töö ja kapitali vahel rahulikku võistlust. See valitsuse seisukoht ei rahuldanud töölisi, kelle hulgas hakkasid pinda leidma sotsialistide õpped (Proudhon, Marx). Saanud koalitsiooniõiguse (1884), hakkasid töölised oma huvide kaitseks moodustama ametiühinguid ehk sündikaate. Alguses asusid sündikaadid seisukohal, et töölise olukord on parandatav ainult puhtmajanduslike abinõudega, kusjuures tähtsaks vahendiks eesmärgi saavutamisel on streik. Hiljemini omandas sündikalism revolutsioonilise iseloomu, lugedes oma sihiks poliitilise võimu omandamise ja kapitalistliku korra purustamise. Sajandi lõpul olid sotsialistid juba üsna tugevasti esindatud saadikutekojas.

Nagu tähendatud, ka reaktsioonilised jõud jätkasid oma tegevust. 80-ndate aastate lõpul tegid monarhistid katset teostada riigipööret, koondudes populaarse sõjaministri kindral Boulanger' ümber. Nad toetusid sõjakale rahvusluse- ja revanši-ideele, mis prantsuse seltskonnas juba Saksa-Prantsuse sõja ajast saadik oli leidnud kindla pinna. Boulanger' kava tähtsamad nõuded olid asutava kogu kokkukutsumine ja põhiseaduse revideerimine. Kuulsa kindrali heaks tehti pidevat kihutustööd ning valmistati pinda kehtiva korra kukutamiseks. Liikumise vastu ühinesid kõik teised erakonnad ja valitsusel õnnestuski seda murda. Boulanger'l, keda süüdistati riigiäraandmises, õnnestus põgeneda. Varsti peale bulanžistliku liikumise likvideerimist püüdsid vabariigi vastased ära kasutada vabariigi halvustamiseks nn. Panama skandaali. Selgus, et

mitmed poliitilisist tegelasist olid ebaõigel teel rikastunud aktsiaseltsist, mis asutati Panama kanali ehitamiseks, kuid oma ülesannet ei teostanud, vaid jäi pankrotti. Kuigi need katsed kehtivat korda kukutada äpardusid, püüdsid monarhistid siiski veel kord tekitada vabariigivaenlikke rahutusi, ühenduses juudi rahvusest ohvitseri Dreyfus'i kohtuprotsessiga, keda tõelise aluseta süüdistati *salakuulamises*. Ka see katse ebaõnnestus ning monarhistide ja vabariiklaste vaheline võitlus lõppes viimaste võiduga. Valitsevale keskerakonnale osaks langenud paljastused ei suurendanud monarhistide, küll aga *radikaalsete vabariiklaste* leeri. Viimaste kätte läkski sajandi vahetusel valitsusvõim.

Radikaalide valitsus (1899—1914). Dreyfusi protsessiga ühenduses tekkis päevakorda küsimusi, mis nõudsid otsustamist vabariigi püsivuse huvides. Kõigepealt algas valitsus intensiivset *kirikuvastast* võitlust. Dekreedi alusel asuti kongregatsioonide [1] päralt olevate koolide sulgemisele. Põhjus seisnes selles, et kongregatsioonidel olid suured varandused ja palju koole, kus noori kasvatati usulises ja vabariigivastases vaimus. Vaimulike koolide sulgemine tekitas tormi nii saadikutekojas kui ka seltskonnas. Kui ka paavst valitsust riivavalt end vahele segas, kerkis päevakorrale *kiriku lahutamine riigist*, mis teostuski 1905. a. Riik loobus palkade maksmisest katoliku vaimulikele ja kiriku ülalpidamine jäi usklike endi hooleks. Osa kiriku varandusi andis valitsus kohalikele omavalitsusile eraomandiks. Sellega lõppes juba Suure revolutsiooni ajal alanud riigi ja kiriku vaheline võitlus Prantsusmaal.

Sotsiaalseadusandluse alal teostati 10-tunniline tööpäev, määrati paiukid töölistele, korraldati abiandmine invaliididele.

Arvestades üha teravnevaid rahvusvahelisi suhteid ja Saksamaa järjekindlat relvastumist ning sõjaväe suurendamist, oli Prantsusmaa sunnitud *riigikaitse* huvides sama tegema. Teenistusaega sõjaväes pikendati 1913. a. (2 asemel 3 aastat), mistõttu sõjavägi kasvas ligi 200 000 mehe võrra. Ühenduses sellega suurenes muidugi ka sõjaministeeriumi eelarve.

1. Missuguseid perioode võiksime eraldada Prantsuse kolmanda vabariigi valitsemises kuni maailmasõjani? 2. Mis te arvate, mispärast oli kolmanda vabariigi algul monarhistidel suur poolehoid? 3. Millal võeti vastu uus põhi-

[1] Kongregatsioonid — ühingud katoliku kiriku raames, näit. mungaordud.

seadus? 4. Mida te teate kolmanda vabariigi põhiseaduse peajoontest? 5. Millal pääsesid vabariiklased kindlasti võimule? 6. Mainige uuendusi, mida teostasid oportunistid! 7. Mida nimetati Prantsusmaal sündikaatideks? 8. Missuguseid sihte taotles Prantsuse töölisliikumine? 9. Mida tegid kolmanda vabariigi ajal monarhistid kehtiva korra kukutamiseks? 10. Mainige radikaalide valitsuse tähtsamaid samme kirikuküsimuses, tööliskaitse ja riigikaitse alal! 11. Kui võrrelda Prantsusmaa esimese ja teise vabariigi aega kolmanda vabariigi ajaga, missuguseid erinevusi ja sarnasusi märkame siis?

Inglismaa.

Tööliskü simus ja sotsiaalseadusandlus. Inglismaa oli Euroopa suurriikidest ainuke, kes jäi puutumata 48. a. revolutsioonist. Töökaitseseadused olid teataval määral rahuldanud töölisi, kes jäid kuni 80-ndate aastateni ükskõikseks sotsialistlike-revolutsiooniliste ideede vastu. Oma majanduslikku seisundit nad püüdsid parandada, asutades ametiühinguid, *trade-union*'e. *Trade-union*'id olid pikemat aega poliitika suhtes ükskõiksed. Nende esialgne siht oli ainult vastastikune abiandmine, kuid hiljemini hakkasid nad nõudma tööaja lühendamist ja töötasu suurendamist. Võitlusvahendiks olid organiseeritud töölistele s t r e i g i d. Viimaste edukat korraldamist takistasid aga varemaist aegadest püsima jäänud sellekohased seadused. See asjaolu sundiski *trade-union*'e jälle p o l i i t i l i s e s t elust osa võtma ning parema seadusandluse eest võitlema.

80-ndate aastate keskel muutus tööliste seisund halvemaks. V ä l i s v õ i s t l u s e tagajärjel andis end tunda tööpuudus, mille all kannatasid eriti organiseerumata ja õppimata töölised (sadama- ja raudteetöölised, madrused, põllutöölised jne.). 80-ndates aastais asetleidnud majandusliku kriisi mõjul hakkasid ka õppimata töölised koonduma ametiühinguisse. Siin leidsid sotsialistlikud ideed palju soodsama pinna kui vanades *trade-union*'ides. Nende p e a n õ u d e i k s oli kaheksatunniline tööpäev ja maa ning teiste valmistusvahendite natsionaliseerimine. Varsti tunnistaski kõigi *trade-union*'ide kongress (1890) mainitud sotsialistlikud nõudmised omaks. 1893. a. asutati iseseisev t ö ö e r a k o n d (*Labour Party*), kes 10 aastat hiljem saatis parlamenti juba 14 esindajat. Tööerakond, kelle esindajate arv siitpeale alatasa kasvas, hakkas ikka suuremat osa etendama nii parlamendis kui ka Inglise ühiskondlikus elus. XX sajandi alguses teostatigi mitmeid t ö ö k a i t s e s e a d u s i. Korraldati paiukimaksmist; teostati riiklik tööliste kindlustus haiguste,

vanaduse ja tööpuuduse korraks; määrati kindlaks töötasu miinimum söekaevandusis jne.

Parlamendireformid. 60-ndail aastail moodustasid *trade-union*'id enesest juba soliidse poliitilise jõu. Oma lähemaks sihiks lugesid nad valimisõiguse reformimise. Et töölisi enda poole meelitada, ühinesid selle nõudmisega nii vaba- kui ka vanameelsed. Reformi aktiivsemaks eestvõitlejaks sai vabameelse valitsuse mõjurikkaim minister Gladstone. Ta esitas parlamendile reformibilli. Viimane ei läinud sedapuhku parlamendis läbi ning vabameelsete ministeeriumi asemele tulid valitsema konservatiivid. Kuid parlamendireformi kasuks tekkis nii suur rahvaliikumine, et nüüd isegi konservatiivid esinesid reformikavaga, mis 1867. a. sai seaduseks. See teine valimisõiguse reform muutis valimisringkondade jagunemise senisest õiglasemaks, sest rahvavaeseilt kohakesilt võeti õigus saadikuid saata hoopis ära või seda õigust piirati. Sel teel vabanenud saadikutekohad parlamendis anti suurematele linnadele ja teistele valimisühikutele. Ka alandati valimistsensust, kusjuures valimisõiguse said korteriüürnikud, kes maksid aastas vähemalt 10 naelsterlingit üüri. Linnas sai sel teel valimisõiguse ka suurem osa töölisi, kuna sama kiht maal sellest ilma jäi.

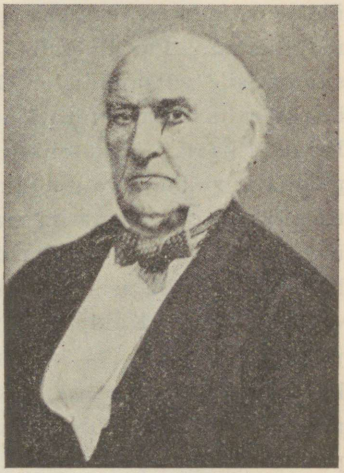

8. joonis. W. Gladstone.

Teine parlamendireform mõjus Inglismaal kaasa sotsiaalküsimuse rahulikuks lahendamiseks. Töölised pääsesid nüüd parlamenti ja võisid seadusandlust mõjustada oma huvidele vastavalt. 1872. a. Gladstone'i ministeeriumi ajal täiendati teist parlamendireformi, pannes avaliku hääletamise asemel kehtima salajane, mistõttu maa- ja kapitaliomanikkudest majanduslikult sõltuvad valijad vabanesid nende mõju alt.

1884. a. teostati kolmas valimisõiguse reform, jällegi Gladstone'i valitsusajal. Selle järgi jaotati kogu maa ühtlasteks valimisringkonniks ning anti valimisõigus majaomanikele ja korteriüürnikele, kes elasid külas. Nii pääsesid valimistele ka maa-

töölised. Inglise valimisõigus lähenes nüüd tunduvalt üldisele valimisõigusele, kuigi teenijad, möbleeritud tubade üürnikud ja vanemate juures elavad täisealised lapsed valimisõigusest ilma jäid. Alamkoda kaotas oma endise aristokraatliku ja plutokraatliku (rikastevalitsusliku) ilme, sest õiguse valimistest osa võtta omandasid peaaegu kõik rahvakihid.

Iiri küsimus. Samul aastakümneil kui võideldi parlamendireformi pärast, kujunes revolutsiooniline liikumine Iirimaal. Põlluharijate iirlaste mass oli siin maata, sest maa kuulus, nagu teame, inglastest mõisnikele. Rasked renditingimused tekitasid rahva üldise vaesumise, millega käisid kaasas suur suremus ja sagedased näljahädad. Parlamendis juhiti valitsuse tähelepanu tõsiselt Iiri sündmusile. Peaminister Gladstone püüdis kuuekümnendail aastail iirlasi rahustada reformide teel. Anglikaani kiriku riiklik iseloom Iirimaal kaotati ja katoliku usku iirlased vabanesid kohustustest ülal pidada anglikaani vaimulikke. Iiri talupojale-rentnikule anti õigus tasu saada teostatud maaparanduse ja ehituste eest rendilepingu ülesütlemise puhul maalordi poolt. Viimase uuendusega püüti kindlustada rentniku seisundit ja äratada temas huvi intensiivsema põlluviljuse vastu. Kuid need tagasihoidlikud reformid ei rahuldanud juba väga teravaks kujunenud vastuolu kehtiva korraga. Peagi kujunes iirlaste keskel omavalitsuse- ehk home-rule'i erakond, kes nõudis Iirimaale autonoomiat ja oma parlamenti. Gladstone püüdis esialgu lahendada Iiri küsimust osaliste reformidega ja mõningate survevahenditega. Kui need ei andnud soovitud tulemusi, asus ta ühes oma mõtteosalistega kaitsema iirlaste nõutud autonoomiat. Ta tegi katset parlamendis home-rule'i läbi viia, kuid tagajärjetult. Alles XX sajandi alguses võeti vabameelsete mõjustusel Iiri küsimus uuesti parlamendis päevakorda. Vaatamata ülemkoja vastuseisule sai home-rule 1914. a. seadusejõu. Kuid samal aastal algav maailmasõda lükkas tema teostamise edasi. Agraarküsimuse lahendamine iirlasi rahuldavail tingimusil toimus 1903. a. ja 1909. a. seadustega. Rentnikud said õiguse osta maid päriseks. Valitsus andis selleks toetust ja pikaajalist laenu. Sellega muutus Iiri väikepõllupidajate maaks, mis nähtuse tulemuseks oli rahvaarvu ja üldise hüveolu kasvamine ning tööstuse ja kaubanduse kiire edenemine.

Inglise majanduselu XIX s. lõpul ja selle mõju poliitikasse. Järk-järguline siirdumine vabakaubandusele XIX sajandi keskpaiku tõi endaga kaasa suure majandusliku ja kultuurilise tõusu, millest

said kasu enamvähem kõik rahvakihid. Kivisöe- ja rauatoodang ja puuvillase riide tööstus kasvasid mitmekordseks. Masinate leiutamine ja täiendamine ning uute tööviiside rakendamine jätkus. Inglismaa kujunes nii-ütelda „maailma töökojaks". Koos tööstusega mitmekordistus ka Inglise kaubandus. Liiklemis- ja ühendusvõimalused paranesid: raudteede, kanalite ja telegraafiliinide võrk tihenes.

Sajandi lõpul tekkis Inglise tööstuslikkude ja kaubanduslikkude jõudude kasvamises *seisak*. Noored tööstusmaad *Saksamaa* ja *P.-A. Ühendriigid* olid kaitsetollide abil loonud tugeva tööstuse, mis tõsiselt võistles Inglismaa omaga. Seetõttu muutus Inglise tööstuse ja kaubanduse seisund mõnevõrra halvemaks. Vabakaubanduse õitseajal olid Inglismaale kuhjunud hiiglakapitalid, mis kasvasid ka siis, kui Inglismaa oli minetanud oma ainuvalitseja seisundi maailma tööstuses ja kaubanduses. London muutus kogu maailma hiigla-rahabörsiks. Poliitilises elus hakkasid nüüd väljapaistvat osa etendama *finantskapitali* omanikud, kelledest said *imperialistliku põhimõtte* kandjad. Nad nõudsid, et võidetaks juurde uusi asumaid, püütaks Inglise mõjupiirkonda tuua vähemarenenud maid ning siirdutaks protektsionistlikule majanduspoliitikale. Sel teel avaneksid inglise kapitalile head võimalused uute, senikasutamatute maarikkuste ekspluateerimiseks ja turud kaupade paigutamiseks.

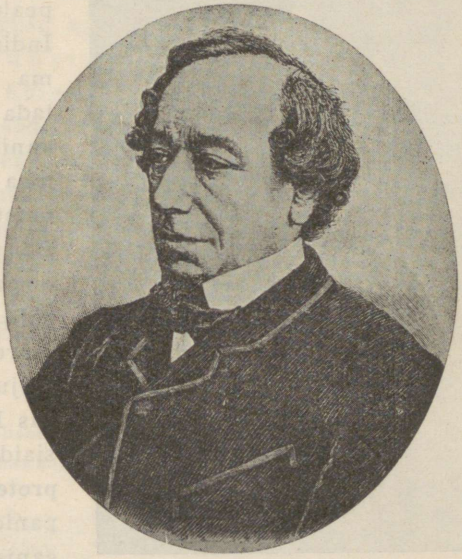

9. joonis. B. Disraeli.

Välispoliitika. XIX sajandi teisel poolel ja XX s. alguses vaheldusid Inglise ajaloos intensiivsete sisereformide ajajärgud aktiivse välispoliitika ajajärkudega, olenedes vabameelsete või vanameelsete valitsusest. Esimesed olid demokraatlike uuenduste läbiviijad, kuna

viimased taotlesid suurejoonelist imperialistlikku välispoliitikat, jättes riigi sisereformid tagaplaanile. A. 1874—80 algas vanameelse Disraeli ministeeriumiga välispoliitikas imperialismi aeg. Disraeli püüdis äratada rahvuslikku tunnet; ta kõneles alatasa Inglismaa vägevusest ja ülemaailmseist huvest, mida peab kaitsema relvastatud jõuga. Disraeli püüdis kõigepealt luua ligemaid sidemeid Inglismaa ja ta asumaade vahel. Tal õnnestus jõuda niikaugele, et kuninganna Victoria kuulutati India keisrinnaks. Sellest ajast peale hakati Suurbritanniat ühes India ja teiste asumaadega kutsuma impeeriumiks. Et takistada Venemaa mõju kasvamist Balkanil ja Türgimaal, nõudis Inglismaa San Stefano rahutingimuste revideerimist, mis toimuski Berliini kongressil. Samal ajal omandas Inglismaa salalepingu põhjal Türgimaaga Küprose saare. Et saada Suessi kanalit oma mõjupiirkonda, ostis Inglise valitsus hulga Suessi kanali aktsiaid, millega rajati teed Inglise protektoraadile Egiptuses. Edasi panid inglased endid maksma Afganistanis ja Lõuna-Aafrikas. Seesugune laiaulatuseline välispoliitika nõudis tohutuid väljaminekuid ja mõjus halvasti riigirahandusse. Selle tagajärjel langes imperialistlikku välispoliitikat ajavate vanameelsete valitsus ja järgnes vabameelsete sisereformide ajajärk.

10. joonis. Kuninganna Victoria.

Imperialismi andekaimaks kaitsejaks XIX ja XX s. vahetusel oli Inglismaal Chamberlain. Ta sihiks oli Briti riigi laiendamine ning selle asumaade lähem ühendamine emamaaga üheks suureks kaubanduslikuks tervikuks. Ta nägi tuleviku Inglismaad hiiglatolliliiduna, mille eesotsas seisaks koloniaalküsimusis kompetentseist isikuist koosnev üleriiklik nõukogu. Kuid Chamberlainil ei õnnestunud asumaid emamaaga tihedamalt siduda, sest need olid üksikasjalisema põhiseadusliku seose vastu Inglismaaga. Küll aga

ühinesid Austraalias asuvad Inglise kolooniad omavahel Austraalia riikide liiduks (a. 1900).

Tulemusrikkam oli Chamberlaini imperialistlik vallutamispoliitika. Juba enne Chamberlaini valitsusse tulekut oli vanameelne valitsus tagajärjekalt laiendanud Inglise asumaid. Inglise imperialismi kulminatsiooniks oli aga aeg, mil Chamberlain oli asumaadeministriks. Inglise väed vallutasid siis Ida-Sudaani ja Lõuna-Aafrikas Inglise asumaist ümberpiiratud kaks buuride vabariiki (1899—1902). Euroopas suurt huvi äratanud Buuri sõda lõppes buuride täieliku kaotusega, vaatamata nende osavatele juhtidele ja rahva kangelaslikule vastupanule. Mõlemad vabariigid muudeti Inglise asumaiks ja ühendati hiljemini Kapimaa ja Nataliga Lõuna-Aafrika Uniooniks avara omavalitsusega (1910).

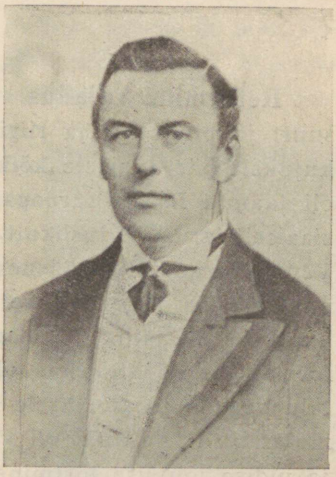

11. joonis. J. Chamberlain.

1. Mispärast olid inglise töölised sajandi keskpaiku ükskõiksed poliitiliste küsimuste vastu? 2. Millal hakkasid *trade-union*'id enam huvituma poliitikast ja mispärast? 3. Missugused olid sotsialistide peanõuded? 4. Missuguseid töökaitseseadusi teostati XX s. algul Inglismaal? 5. Millal teostati teine ja kolmas valimisreform Inglismaal ja milles need seisid? 6. Kes oli tähtsaim valimisreformi eest võitlev riigimees XIX s. II poolel? 7. Missugust osa etendasid ametiühingud valimisõiguse reformimisel? 8. Missugused asjaolud põhjustasid iirlaste rahulolematust? 9. Missuguseid reforme teostas Gladstone iirlaste kasuks? 10. Mida nõudis home-rule'i erakond? 11. Millal saavutasid home-rule'i pooldajad oma sihi? 12. Kuidas parandati XX s. algul iirlaste majanduslikku olukorda? 13. Mispärast tekkis XIX s. lõpul seisak Inglise majanduslikus edus? 14. Mispärast hakkasid inglise kapitalistid nõudma imperialistlikku välispoliitikat? Missugune

12. joonis. Transvaali president Krüger abikaasaga.

Inglise erakond teostas imperialistlikku vallutuspoliitikat, missugune sisereforme? 15. Loendage Disraeli ja Chamberlaini imperialistlikke saavutisi! 16. Mis on Lõuna-Aafrika Unioon? 17. Missugust suurt erinevust märkame, võrreldes Inglismaa ja Prantsusmaa poliitilist arengut XIX sajandil?

Venemaa.

Reformide vajadus. Krimmi sõda (1853—56), nõudes maalt suurt jõupingutust ja riigiaparaadi laitmatut funktsioneerimist, tõi kujukalt päevavalgele kõik Vene siseelu pahed. Venemaa oli jäänud Lääne-Euroopast maha mitte üksnes hariduslikult, sotsiaalselt ja majanduslikult, vaid ka valitsemisviisilt ja sõjatehniliselt. Vene sõjaväevastik koosnes ainult purjekaist, teede vähesus ja viletsus takistas vägede kiiret transportimist. Kõiges selles oli süüdi Vene bürokraatlik ja tsentralistlik valitsemisviis ning kantseleilik formalism, mis takistas elu loomulikku arengut, teiselt poolt aga talupoegade pärisorjusele põhinev majanduslik kord. Riigi majanduslik seisund oli väga halb. Riigi rahanduse parandamine ja üldise jõukuse tõstmine oli pärisorjusliku korra juures võimatu. Nende pahede kõrvaldamist ja uuendusi ootaski Vene seltskonna ärksam osa uuelt keisrilt. Osalt need lootused täidusidki. Kohe oma valitsuse alguses Aleksander II nõrgendas ajakirjanduse tsensuuri, muutis ülikooli pääsemise kergemaks jne. Rahutegemise puhul avaldatud manifestis tõotati veel põhjalikumaid reforme.

Pärisorjuse kaotamine. Kõigis Euroopa riiges oli pärisorjus XIX s. teiseks pooleks juba kadunud, ainult Venemaal püsis ta täiel määral kuni 1860-ndate aastateni, välja arvatud ainult praegused Eesti ja Läti alad. Pärisorjus ei vastanud enam üldisile, eriti majanduselu tingimusile. Selle kaotamine oli kasulik nii tööstuskui ka kaubandusringkonnile, isegi mõisnikele. Arenev Vene suurtööstus vajas vaba tööjõudu, mida ei suutnud anda pärisorjuses olev maa. Arenev tööstus ja kaubandus vajasid ka avarat turgu, kuid pärisorjuses viibiva rahva ostujõud oli minimaalne. Tööstuse edenemisega oli kasvanud Euroopas kui ka siseturul nõudmine Vene vilja järele. Mõisnikud püüdsid sellepärast muuta põlluharimist intensiivsemaks, kuid pärisorjad tegid väheproduktiivset sunnitööd. Haritud kihid soovisid pärisorjuse kaotamist kultuurilise ja eetilise arenemise nimel. Muidugi ihkasid ka talupojad

ise pääsemist senisest viletsusest, mida tõendasid sagedased talupoegade rahutused.

Vabastamise eeltöödeks moodustati peakomitee, kes keisri mõjustusel otsustas talupojad vabastada otsekohe ja ühes maaga. 3. märtsil 1861. a. kirjutas Aleksander II vabastamismanifestile alla. Talupoeg sai isikliku priiuse ja ühes sellega ka maa, kusjuures osa senini ta käes olnud maast jäeti mõisnikule. Maa pidi aga talupoeg välja ostma. See toimus riigi abil, kusjuures talupoeg pidi ostusumma ühes protsentidega riigile tasuma 49 a. jooksul. Kuid ka nüüd ei jäänud maa iga talupoja individuaalseks, vaid ikkagi külakonna, nn. „mir'i" omandiks. „Mir" jaotas saadud maa oma liikmete vahel.

13. joonis. Aleksander II.

Maad ei jagatud talupoegadele ühes tükis, vaid ribadena, kusjuures ühele talupojale kuuluv maa oli ribadena laiali pillatud üle kogu külakonna maade. Maade killustatus raskendas tunduvalt põllutööd, samuti ka asjaolu, et kõrvuti asetsevail maaribadel talupojad olid sunnitud pidama ühist külvikorda.

Pärisorjuse kaotamine oli suureks edusammuks nii sotsiaalselt kui ka majanduslikult. Terav seisuslik vastuolu pehmenes ning riik sai hulga vabu inimesi, kes siiani olid olnud rohkem mõisniku kui riigi alamad. Ligi 40-miljoniline rahvahulk asus vabanedes uute väärtuste loomisele. Põldu viljeldi põhjalikumalt, sest talupoeg teadis, et siitpeale saab kõik loodud varad endale. Vabrikutööstus sai juurde uut vaba tööjõudu. Naturaalmajanduse asemele astus rahamajandus. Üldse hakkas majanduselu arenema kiiremas tempos.

Omavalitsuse- ja kohtureformid. Pärisorjuse kaotamisega kaotati ka mõisakohus ja -politsei ning senised seisuslikud omavalitsused. Nüüd loodud külakonna omavalitsuses olid loomulikult esindatud talupojad üksi. Uued maakonna ja kubermangu omavalitsused, nn. semstvod kujundati kõikseisuslikeks. Siin olid esindatud nii mõisnikud, linnakodanikud kui ka talupojad, kuigi mõisnike käes oli ülekaal. 1870. a. anti ka linnadele uus, demokraat-

likum omavalitsus. Kuid kuberneridel oli õigus oma äranägemise järgi kinnitada või muuta semstvote otsuseid — seega jäi keskvalitsuse ametnike võrdlemisi suur võim siiski püsima.

1864. a. kohtuseadusega eraldati kohus administratsioonist ja Venemaa omandas vaba, kõikseisusliku, avaliku ja rutulise kohtumõistmise. Ka loodi vannutatud meeste kohtud.

Rahvaharidus. Kool muudeti samuti kõikseisuslikuks: riigikoolidesse võis pääseda iga rahvaklassi noorsugu. Asutati rahvakoole, gümnaasiume, reaalkoole. Ülikoolidele anti uue põhikirjaga võrdlemisi laialdane omavalitsus. Nii tõi Aleksander II valitsusaeg tunduva tõusu Vene rahvahariduse ja teaduse edenemisse.

Üldine väeteenistus. Pärast samaõigusluse suunas teostatud uuendusi ei võinud jääda püsima senine väeteenistuskord, mis vabastas aadi täiesti sellest kohustusest. 1874. a. pandi kehtima üldine väeteenistuskohustus, millele allusid ühtlaselt kõik seisused. Teenistusaega lühendati 25 aastalt 15-le, millest ainult 6 a. tuli teenida tegevas väes.

Poola mäss. Aleksander II reformid ei rahuldanud kõiki Vene riigi alamaid. Nii ei suutnud poolakad leppida oma iseseisvuse kaotamisega ja ihkasid vabanemist Vene võimu alt. Neid julgustasid Lääne-Euroopa sündmused, eriti Itaalia rahvuslik liikumine. Loodeti toetust Napoleon III, Inglismaalt ja Austrialtki. Poola patrioodid alustasid laialdast rahvuslikku propagandat. Iseseisvuspüüete halvamiseks hakkas Vene valitsus äkki Poolamaalt nekruteid võtma. Seetõttu puhkes 1863. a. Poolas mäss. Mässu juhtimiseks loodi salajane rahvuslik valitsus. Napoleon III katse tsaari poolakate kasuks mõjustada ei andnud tulemusi. Austria valitsus ei julgenud mässajaid toetada, sest Preisimaa pakkus avalikult tsaarile abivägesid mässu summutamiseks. Mässukatse nurjus täielikult. Rahvuslik valitsus saadi kätte ja ta liikmed poodi üles. Paljud mässust osavõtjad saadeti Siberisse asumisele ja sunnitööle. Kõik õigused, mis Poolale olid jäänud endisest ajast, kaotati. Poola koolides tehti õppekeeleks vene keel, poola ametnikud asendati venelastega.

Opositsioonilised voolud ja võitlus nendega. Vene seltskonnas leidus küllalt isikuid, keda ei rahuldanud Aleksander II reformid. Nii esines siin tugev konstitutsioonilist riigikorda taotlev vool, kes nõudis rahvuskogu kokkukutsumist. Poola mässu mahasurumine

andis sellele liikumisele raske hoobi ja poolehoid seltskonnas nõrgenes. Selle kõrval juurdusid 60-ndail aastail Venes veel kaks teist liikumist: nihilistlik ja revolutsiooniline. Nihilistid, kes leidsid poolehoidu peamiselt õppiva noorsoo hulgas, ei tunnustanud kehtivaid ühiskondliku ja perekonnaelu aluseid ja pilkasid kõike seda, millega oli harjunud vanem põlv. Eitamise kõrval ei omanud nad kindlakskujunenud uue korra ideaale. Revolutsionääride keskel leidsid pinda sotsialistlikud ideed. Nad püüdsid esialgu olla rahva teenistuses. Haritlased, eriti üli- ja keskkoolide noorsugu, lähenesid rahvale oma erialal töötades (arstidena, velskeritena, vallakirjutajaina, aga ka füüsilisel alal teotsevatena), et pimedaid rahvamasse ka poliitiliselt valgustada ja neile abiks olla. Kuid nende noorte haritlaste, nn. narodnikute poliitiline kihutustöö ei leidnud külaelanike juures kuigi suurt poolehoidu. Nende linlase välimus, kohalike olude ja hädade mittetundmine tõukasid talupoja eemale. Mida vähem tagajärgi andis narodnikute kihutustöö rahvamassides, seda enam hakkasid nad kasutama terroristlikke võtteid. Äärmuslased nende hulgast tegid katseid riigimehi ja keisrit kõrvaldada ning poliitilises ja ühiskondlikus elus luua põhjaliku pöörde.

Aleksander II püüdis terroristlikku liikumist lämmatada esialgu survevahenditega. Kuid hulgalistest karistustest hoolimata ei vaibunud terroristide tegevus. Hiljemini püüdis tsaar võita seltskonna poolehoidu uuendusliku poliitikaga. Kuid ka see ei suutnud seisukorda päästa, sest vabameelsed ringkonnad lootsid põhiseaduslikku korda, selleni aga tsaari reformid ei küündinud. 13. märtsi hommikul 1881. a. langes keiser hästiorganiseeritud atentaadi ohvriks.

1. Loendage Aleksander II tähtsamaid reforme! 2. Mispärast muutus Krimmi sõja ajal Vene avalik arvamus eriti teadlikuks reformide vajadusest? 3. Kui palju aastaid pärast feodaalkorra kaotamist Prantsusmaal kaotati Venemaal pärisorjus? Kuidas võiksime selle ajavahemiku põhjal võrrelda Vene ja Prantsusmaa arengut? 4. Missugused olid pärisorjuse kaotamise põhjused Venemaal? 5. Missugustel tingimustel omandasid vabastatud talupojad maad? 6. Loendage pärisorjuse kaotamise positiivseid tagajärgi! 7. Iseloomustage Aleksander II reforme omavalitsuse, kohtu, sõjaväe ja kooli alal! 8. Millal puhkes Aleksander II ajal Poola mäss ja missugune oli ta saatus? 9. Milles avaldus Vene valitsuse surve peale mässu? 10. Loendage ja iseloomustage lühidalt opositsioonilisi voole, mis olid sihitud Aleksander II poliitika vastu!

11. Missuguste vahenditega võitles Aleksander II terroristide vastu ja missuguste tagajärgedega?

Aleksander III (1881—94). Reaktsiooniaeg. Pärast Aleksander II surma astus Vene troonile Aleksander III, kes oli absolutist sõna tõelises mõttes. Tema valitsus kannab konservatiivset ja rahvuslikku iseloomu. Aleksander III ei võtnud ette mingeid uuendusi, vaid piiras selle asemel oma eelkäija isegi mõõdukaid reforme. Ainuvalitsusliku korra kindlustamiseks vähendati omavalitsuste võimu ja avardati valitsusametnike võimupiire. Mõisnikele kindlustati domineeriv koht kohalikus omavalitsuses, kohtus ja administratsioonis. Aleksander II ajal pinda leidnud mässulise liikumise summutamiseks pandi kehtima kaitseseisund, mis tegelikult kestis tsaarivalitsuse langemiseni 1917. a.

Kultuurireaktsioon. Vaimses elus andis reaktsioon end samuti tunda. Trükivabadusest polnud enam juttugi. Hariduselu usaldati kiriku ja vaimulike järelevalve alla. Pühale Sinodile anti suured summad kirikukoolide asutamiseks, kus kasvatati noori õigeusu vaimus ustavuses keisrile ja isamaale. Kuid neidki koole ei olnud Venemaal küllaldaselt ning XIX s. viimaseil aastail kasvas umbes 17 000 000 last ilma mingisuguse algõpetuseta. Ülikoolide omavalitsus kaotati. Rektori, professorid ja kõik ametnikud määras ametisse ministeerium. Üliõpilaste järele valvasid inspektorid, ülikoolipolitsei.

Venestamispoliitika. Suur-Vene reaktsioonilise poliitika all kannatasid eriti teravasti piirirahvad. Aleksander III valitsuse üheks iseloomustavamaks jooneks oli piirirahvaste venestamine. Venestamine põhjenes ühelt poolt rahvuslikul ideel. Venestamispoliitikat ajavad riigimehed püüdsid oma seisukohta moraalselt õigustada väitega, et vene rahvas on väärtuslikum teistest rahvastest ning temasse sulamine tähendab seepärast edu ja õnne. Teiseks põhjendati venestamispoliitikat riigikaitse vajadusega. Kardeti, et rõhutud piiriäärsed muulased võivad sõja korral toetada vaenlast.

Mõjuvamaiks venestusabinõudeks osutusid keel, kool ja kirik. Ametlikuks keeleks kõikjal sai vene keel. Viimane hakkas õppekeelena kehtima piirimail alg-, kesk- kui ka erakooles. Samuti hoolitses valitsus vene õigeusu levitamise eest ääremais. Tihti viis see teiseusuliste tagakiusamiseni. Venestamise otstarbel kasutati ka vaenu, mis valitses üksikute rahvuste vahel (näit. Kaukaasias),

ja rahvaklasside vastuolusid (Soomes). Kõige selle juures takistati igasuguseid muulaste kultuurilisi algatusi. Kuid see šovinistlik ümberrahvustuspoliitika ei andnud loodetavaid tulemusi, vaid tekitas muulastes koguni tülgastust nii vene kultuuri kui ka vene rahvuse enda vastu.

14. joonis. Aleksander III.

Majanduselu. Riigi majanduspoliitikat juhiti Aleksander III ajal mõisnike ja tööstrite huvides, talupoegade heaks tehti väga vähe. Üldiselt õnnestus siiski parandada riigi rahandust, mis oli rööpaist väljas Vene-Türgi sõja tõttu. Esijoones teostati riigimajanduses kokkuhoidu, tõsteti makse ning siirduti protektsionistlikule majanduspoliitikale. Tööstuse arendamiseks kasutati laenude näol odavaprotsendilist Prantsuse kapitali. Osava majanduspoliitika tõttu vähenes import ja suurenes eksport. Välja veeti eriti palju vilja, mille järele välismaal nõudmine aina suurenes, ning raha voolas Venemaale külluses. Pahe seisis ainult selles, et vilja väljavedu ja sellele toetuv suurejooneline majanduspoliitika ei toimunud vabade ülejääkide arvel, vaid lunastati permanentse alatoitlusega. Talupoegade õlul lasusid suured maksud, mis sundisid neid vilja üle võimaliku määra müügile saatma, kannatades ise puudust. See selgus, kui 1890./91. a. viljaikalduse järel tekkis kohutav nälg. Nii halvenes rahvahulkade seisukord tõeliselt sel ajal, kui Venemaa paistis rikastuvat.

Välispoliitika. Absolutismile ja natsionalismile tuginev režiim näis teistele Euroopa riikidele küllaldaselt tugevana. Aleksander III püüdis seda muljet säilitada ning isegi tõsta Vene rahvusvahelist erikaalu. Pandi alus Prantsuse-Vene liidule, korraldati maa- ja mereväge. Vene ekspansioonitung suundus nüüd Kaug-Itta. 1891. a. hakati ehitama Siberi raudteed, mis võimaldaks aktiivsema poliitika Vaikse ookeani piirkonnas.

Nikolai II (1894—1917). 1894. a. Vene troonile pääsenud Nikolai II oli viimane ning üks jõuetumaid tsaare. Lihtsameelne, vaimuanneteta ja tahtenõrk, püüdis ta pimesi jätkata Aleksander III absolutistlikkudele traditsioonidele vastavat poliitikat.

15. joonis. Nikolai II.

Välispoliitika. Vene-Jaapani sõda (1904—1905). Nagu Aleksander III ajal, nii suundus ka Nikolai II valitsemisaja esimesel poolel Venemaa ekspansioonitung Kaug-Itta. Kord-korralt läksid Venemaa mõjupiirkonda Liaotungi poolsaar, kus asutati Port Arthuri sõjasadam, Mandžuuria, Põhja-Mongoolia. Isegi osa Korea alasid haarasid venelased endi kätte. Juba varemini oli Vene ekspansioon Kaug-Idas riivanud Jaapani huve, Korea puhul põrkasid eriti teravasti kokku Venemaa huvid Jaapani omadega, kes oli huvitatud Koreast kui oma loomulikust tagamaast. Vahekorrad teravnesid ikka enam ja enam, kuni 1904. a. puhkes Vene-Jaapani sõda. Jaapanlased hävitasid Vene sõjalaevad Port Arthuri ja Vladivostoki all ning maabusid Korea rannikul. Marssal Ojama ülemjuhatusel saavutasid jaapanlased ühe võidu teise järel. Balti merest Vladivostokki teele läinud teise Vene laevastiku hävitasid jaapanlased maikuus 1905. a. Tsušima juures täielikult. Venemaa oli sunnitud lõpetama sõja. Rahu tehti Portsmouthis. Venemaa loovutas poole Sahhalini saarest, Port Arthuri, Dalni, Liaotungi poolsaare ja osa Ida-Hiina raudteest Jaapanile ning pidi tunnustama viimase protektoraati Koreas.

Sisepoliitika. 1905. a. revolutsioon. Sisepoliitikas jätkas Nikolai II oma eelkäija rajatud bürokraatlikku suunda. Endist viisi jätkus kreeka-õigeusu kiriku soodustamine ja teiste usundite tagakiusamine. Piirimais kestis venestuspoliitika, mis aina süvendas vaenu valitsuse vastu. Edeneva tööstusega kasvas töölis-

klass mitmekordseks, kuid tööliste olukorra parandamiseks ei teinud valitsus midagi mõjuvat. Talupojad kannatasid vilja- ja maapuuduse all ning nende seisukorda halvendas viljahindade langus käsiteldaval ajajärgul.

Valitseva korra pahede ja valitsusvaenlike tegelaste kihutustöö tõttu muutus opositsioon kehtiva režiimi vastu üha tugevamaks. Juba XX sajandi alguses puhkes Venemaal üldine rahulolematus, mis õnnetu Jaapani sõja puhul paisus suureks revolutsiooniliseks liikumiseks. Semstvo- ja linnategelased, intelligents, töölised ja talupojad on selle liikumise kandjad. Kaotused Kaug-Ida väljadel loovad soodsa pinna kihutustöödeks. Ärevus riigis kasvab. 1904. a. nõuavad semstvo-tegelased rahvaesinduse kokkukutsumist. Kuid valitsuse poolt lubatud uuendused tunduvad rahvale vähestena ja ebamäärastena. 1905. a. alguses puhkesid streigid Peterburi vabrikuis ja muis ettevõtteis. Töölised, kellede majanduslikud nõudmised ei leidnud täitmist, korraldasid rahuliku demonstratsiooni Talvepalee ees, et keisrile ära anda palvekirja. Demonstrandid võeti vastu püssitulega sõjaväe poolt. Langenute arv tõusis üle tuhande.

Peterburi verised sündmused leidsid vastukaja muis linnus ja maal, kus asuti eeskätt mõisade põletamisele. Ka sõjalaevastikus puhkesid rahutused. Tsaari lubadused rahvaesindajaid kokku kutsuda ei rahuldanud enam kedagi. Oktoobrikuus puhkes Peterburis (praegune Leningrad) üldstreik. Tegevus jäi seisma raudteel, postil, koolides, kontorites, vabrikutes jm. 30. oktoobril avaldati keisri manifest, milles lubati: 1) kindlustada rahvale kodanlik vabadus isikupuutumatuse-, südametunnistuse-, sõna-, koosoleku- ja ühingute asutamise vabaduse alusel; 2) laiendada kokkukutsutava riigiduuma valimisõigust ja 3) panna kehtima kord, mille järgi ükski seadus ei astu jõusse riigiduuma heakskiiduta.

Manifesti mõju oli väiksem, kui seda lootis valitsus. Rahutused kestsid nii linnas kui ka maal. Siiski polnud liikumisel revolutsioonilise rinde killustuse tõttu enam endist jõudu. Sotsiaaldemokraatide vasem tiib, nn. enamlased tahtsid jätkata revolutsiooni proletariaadi diktatuuri saavutamiseni. Mõõdukamad kartsid nii kaugele küündivaid sotsiaalseid uuendusi ega läinud enamlastega kaasa. Vastuolud tekkisid ka rahvusvähemuste autonoomia küsimuse tõttu, mida taotlesid muulasist revolutsionäärid. 1905. a.

lõpul võis valitsus asuda juba reaktsiooni teele ning hakata tühistama seniseidki lubadusi. Kõikjal muutus nüüd valitsus politsei ja sõjaväe abil seisukorra peremeheks. Valitsuse võidule järgnes kogu maal verine karistussalkade ja sõjakohtute tegevus.

Kokkukutsutud rahvaesindus, duuma, ei suutnud teostada tõsisemaid reforme. Korduvalt saatis valitsus duuma laiali, kui see tema meelest muutus liiga radikaalseks. Ka püüdis valitsus valimisseaduse muutmise abil saavutada endale soodsat duuma koosseisu.

1. Milles avaldus Aleksander III ajal reaktsioon? 2. Millega põhjendasid venestamise pooldajad oma püüdeid? 3. Missuguste vahenditega teostati venestamist? 4. Iseloomustage Aleksander III aegset Vene majanduselu, tema häid ja halbu külgi! 5. Kuhu oli suunatud Vene imperialistlik ekspansioonitung Aleksander III ja Nikolai II ajal? 6. Mispärast puhkes sõda Venemaa ja Jaapani vahel? 7. Missugustel tingimustel sõlmiti Portsmouthi rahu? 8. Loendage 1905. a. revolutsiooni põhjusi! 9. Iseloomustage lühidalt mässu käiku! 10. Mida lubas 30. oktoobri manifest? 11. Mispärast vähenes pärast 30. oktoobri manifesti revolutsiooni hoog? 12. Kuidas kasutas valitsus oma võitu mässajate üle? 13. Meenutage, missugused keisrid valitsesid Venemaal XIX s. algusest kuni maailmasõjani! Kelle valitsusajad olid rohkem reformi-, kelle rohkem reaktsiooniajad?

Itaalia.

Poliitiline ja kultuurielu Ühendatud Itaalia esimesil aastakümneil. Itaalia ühendamisega oli täide läinud üks patriootide peasoove. Kuid itaallaste kodumaa ei muutunud seega veel kaugeltki ideaalseks riigiks. Poliitilisest elust pääsesid osa võtma nüüdki ainult vähesed. Piiratud valimisõiguse tõttu võis valida palju aastaid ainult 2% kogu elanikkonnast. Laiad rahvahulgad, nende seas ka talupojad, jäid poliitilisest elust täiesti eemale. Alles 80-ndatel aastatel asuti valimisõigust laiendama. Väheseist valimisõigusega kodanikest olid mitmed riigiametnikud ning seega valitsuse truud käsilased. Osa valimisõiguslikke kodanikke aga ei võtnud üldse osa valimistest, sest paavst Pius IX oli selle katoliiklastele ära keelanud. Nii ei võinud valimiste tulemuste kaudu kaugeltki avalduda kogu rahva tahe. Valitud rahvasaadikuid oli kuningal kerge enda pooldajaks teha ametikohtade jagamisega, sest rahvasaadikuks olemise enda eest ei makstud palka ja parlamendiliige pidi hankima sissetulekuid mujalt.

Majanduslikult elas rahvas viletsalt. Valitsus püüdis küll arendada tööstust, kuid ei hoolinud põllutööga tegelevaist rahvahulgist. Elanikke rõhusid kõrged maksud, mis tekkisid suurelt osalt maa vabastamisel tehtud riigivõlgade tagajärjel. Üle poole elanikkonnast oli kirjaoskamatu. Raskete olude tõttu oli kuritegevus väga levinud. Mitmesugused väärnähtused poliitilises ja majanduselus lõid pinna anarhistlikule propagandale.

Välispoliitika peajooned. Itaalia poliitikute keskel XIX sajandi lõpul ja XX algul võitlesid teineteisega kaks välispoliitilist suunda. Irredentistid (s. o. lunastamatud) soovisid, et kõik peamiselt itaallastega asustatud välisriikide maa-alad liidetaks Itaaliaga, seega nad nõudsid, et riik püüaks saavutada Austria valitsuse all olevate Lõuna-Tirooli, Triesti ja Dalmaatsia ühendamist Itaaliaga, samuti nõuti Nizza, Korsika ja Itaalia Šveitsi liitmist kodumaaga. Imperialistid aga tahtsid, et Itaalia hangiks endale asumaid, nagu seda teevad Euroopa suurriigid. Viktor Emanueli järel troonile pääsenud Humbert I ajal (1878—1900) muutus eriti mõjukaks imperialistlik suund. Itaalia lähenes oma senisele vaenlasele Austriale ja Saksamaale, asutades ühes nendega kolmikliidu. Kolmikliidu liikmena pidi Itaalia suurendama oma mere- ja jalaväge, et täita liidu liikme kohustusi sõja korral. Sõjaväele kulutati hiiglasummasid. Loodud sõjaväe abil püüdis Itaalia hankida endale asumaid Aafrikas, kuid suuremate tulemusteta. XIX s. omandas Itaalia küll Erütrea ja Somaalimaa (1887—89), kuid katse Abessiiniat vallutada lõppes õnnetult, valmistades riigile ainult suuri kulutusi. Ka võidetud asumaist polnud palju tulu — nende haldamine läks kalliks ja nende ostujõud oli väike.

Majanduslik ja kultuuriline tõus XX s. algul. Humbertile järgnenud Viktor Emanuel III valitsusaastad sajandi algusest kuni maailmasõjani tähendavad Itaaliale suurt majanduslikku ja kultuurilist tõusu. Kasutades koskede jõudu muutus Itaalia elektrienergia tootmiselt kolmandaks maaks maailmas. Odava elektrienergia abil edenes tööstus jõudsasti. 1890.—1907. a. tõusis Itaalia väljavedu 118% võrra.

Valitsus hoolitses nüüd rahvahariduse eest tõsisemalt kui seni ja tegi mõndagi selle tõstmiseks. Kirjaoskamatute % vähenes tunduvalt, langedes 69-lt (1872. a.) 37-le (1913. a.). Suurena püsis kirjaoskamatute arv ikka Lõuna-Itaalias, kus kogukonnad toetasid

koole väga ihnelt. Siin esines ikka veel nähtusi, et kooliruumideks andis kogukond mõne endise lauda või talli, kuna sama kogukond kohaliku kaitsepühaku päeval kulutas tuhandeid liire aupaukudeks ja tulevärgiks.

Poliitilised ja sotsiaalsed reformid. Poliitilistest reformidest teostati enne maailmasõda parlamendireform (1912. a.). Valijate arv suurenes umbes $2^1/_2$ korda, parlamendiliikmeile hakati maksma palka. Sotsiaalseist reformest peab siin mainima mitmesuguseid töökaitseseadusi. Itaalia tööliskond organiseerus ametiühinguisse ning võitles väga edukalt suurte streikide kaudu paremate palkade saavutamiseks.

Itaalia välispoliitika silmapaistvamaks saavutuseks oli enne maailmasõda Tripolise vallutamine türklastelt a. 1911—1912. Selle koloonia omandamisega loodeti vähendada suurt välisriigesse väljarändajate arvu. Kuid need lootused ei täidunud kuigi suurel määral, samuti kui Itaalia endised asumaad polnud meelitanud itaallasi väljarändamisele.

1. Missuguseid puudusi omas Itaalia poliitiline kord XIX sajandil? 2. Loendage põhjusi, mispärast ei kajastunud parlamendis rahva tõeline tahe! 3. Mida soovisid irredentistliku, mida imperialistliku välispoliitika pooldajad? 4. Missuguseid tulemusi andis Itaalia püüe omandada kolooniaid? 5. Milles avaldus Itaalia majanduslik tõus XX sajandi algul? 6. Missuguseid poliitilisi reforme teostati XX sajandi algul? 7. Missugust sarnasust võime konstateerida Itaalia ja Venemaa hariuselus?

Põhja-Ameerika Ühendriigid.

Pindala ja rahvaarvu kasvamine. Kui XVIII s. lõpul P.-A. Ühendriigid saavutasid iseseisvuse, polnud nad oma pindalalt ja rahvaarvult kuigi suured. Kuid XIX s. kasvas uus ühendriik kiiresti, avardades oma piire Vaikse ookeanini ja Mehhiko laheni. Maa-ala laiendamise üheks peapõhjuseks oli rahvastiku kiire kasvamine sisserändamise tõttu. 1820.—1920. a. saabus Ühendriikidesse väljast umbes 34 000 000 inimest, peamiselt Euroopast. See on suurim rahvasterändamine, mida ajalugu üldse tunneb. Sisserändajate hulgas olid esindatud kõik elukutsed ja kõik valge tõu rahvused. Sisserändajad, eriti aga nende järeletulijad minetasid peagi oma rahvuse tunnused, sulades põhjaameeriklaste hulka, keda ise-

loomustavad töö- ja materiaalsete varade armastus, suur optimism ja usk enda ja oma riigi edusse. „Mis hiilgus on Roomal ja Jeruusalemmal, kuhu kõik rahvad ja rassid kogunevad tagasi vaatama ja palvetama, Ameerika hiilguse kõrval, kuhu kõik rassid tulevad töötama ja tulevikku vaatama?" küsib üks ameerika kirjanik.

Põhja- ja lõunariikide vastuolud. Neegrite vabastamise sõda 1861—65. Ühendriiges puudusid küll vaenutunded valge tõu üksikute rahvuste vahel, kuid avaldusid varakult vastuolud üksikute maa-alade elanikkude vahel. Lõunariikide rikaste istandikeomanikkude huvid erinesid põhjariikide töösturite ja väikepõldurite omadest. Lõunas pooldati vabakaubandust, põhja pool kaitsetolle, lõunas oli juhtival kohal „demokraatide" erakond, kes nõudis suurt iseseisvust üksikuile osariigele, põhjas olid ülekaalus „vabariiklased", kes ihkasid tugevat riiklikku keskvõimu. Lõunariiges tarvitati neegerorjade tööjõudu, põhjariiges valitses vabade inimeste töö ja oli levinud vool, mis tahtis orjapidamist üldse keelata. Kui 1860. a. presidendiks sai vabariiklane Abraham Lincoln ning neegrite vabastamine ja protektsionalistlik majanduspoliitika paistsid olevat möödapääsetamatud, lõid lõunariigid Ühendriikidest lahku. Seda ei pidanud põhjariigid lubatuks ja kuulutasid lõunariikidele sõja, mis kestis neli aastat. Võitlus käis nii maal kui ka merel. Merel kasutati sedapuhku esmakordselt soomuslaevu ja torpeedosid. Alguses oli edu lõunariikidel, kuid varsti andis end tunda põhjariikide sõjaväe parem varustis ja relvastis ning sõda lõppes lõunariikide kaotusega ja neegrite vabastamisega.

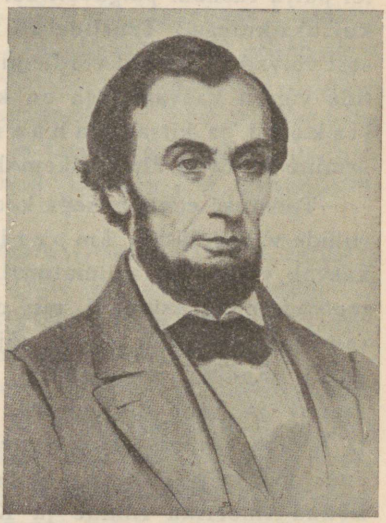

16. joonis. A. Lincoln.

Ühendriikide areng pärast neegrite vabastamise sõda. Kaitsetollide najal kasvasid pärast 60-ndaid aastaid Ühendriikide suurtööstus ja rahva rikkus ning rahvas hakkas uskuma, et „kõrgendatud tollidele järgnevad head ajad". XX s. algul olid Ühend-

riigid kujunenud üheks esmajärgulise tähtsusega riigiks toorainete ja valmissaaduste väljaveo poolest.

Kaua oli Ameerika sisserändajaile „piiramata võimaluste maaks", kus virgal ja ettevõtlikul inimesel oli kerge saada jõukaks. Kuid möödunud sajandi lõpust alates muutusid tõusuvõimalused mitterikkaile aina raskemaks. Suurettevõtjad hakkasid organiseeruma ettevõtjate ühingutesse ehk trustidesse. Väljapoole trusti jäänud ettevõtjail on raske võistelda trustidega, samuti on töölistel palju raskem palgavõitlust pidada organiseerunud vabrikantidega kui üksikutega. Trustide all kannatavad palju ka tarvitajate huvid, sest võivad ju trustid võrdlemisi vabalt määrata kaupade hindu. Trustide võimu kasvamisega on kujunenud Ameerikas arvurikas tööliskond ja kitsas rahaaristokraatia, kelle ridadesse pääsemine muutub üha raskemaks.

Tööstuse edenemisega koos kujuneb XIX s. lõpust alates Ühendriikide välispoliitika imperialistlikumaks. Mida suuremaks kasvab võistlus maailmaturul, seda enam vajavad väljaveo tarbeks tootvad maad asumaid, mis on kõige kindlamateks turgudeks, ning samuti strateegilisi punkte sõja korraks. Seepärast püüavad Ühendriigid hankida asumaid. Vallutatakse Havaii ja osalt Samoa saared ja seni hispaanlaste päralt olnud Porto Rico, Filippiini ja Kuuba saared. Teisi Ameerika riike püüavad Ühendriigid saada oma mõjupiirkonda ja see ongi neil õnnestunud mõningate Lõuna-Ameerika riikide ja Kesk-Ameerika riikide enamiku suhtes. P.-A. Ühendriigid ei pane siin oma mõju kehtima sõjaliste, vaid majanduslikkude tegurite abil. Andes laenu vaestele vabariikidele omandasid Ühendriigid aegamööda kontrolli nende riikide majapidamise üle ja isegi interventsiooniõiguse mõnesuguste poliitiliste muutuste puhul. Palju aitas P.-A. Ühendriikide mõjuvõimu tõusmiseks kaasa Panama kanal, mis ehitati Ühendriikide kapitaliga ning asub tema mõjualuses Panama vabariigis. Nimetatud kanali tõttu on P.-A. Ühendriikidel kerge paigutada oma merevägesid ühest ookeanist teise, tema vastastele aga on see tee suletud.

1. Mis oli P.-A. Ühendriikide rahvastiku ja maa-ala kasvamise peapõhjuseks XIX sajandil? 2. Mis te arvate, mispärast muutusid just Ühendriigid populaarseks väljarändamismaaks? 3. Millest tekkisid vastuolud põhja- ja lõunariikide vahel? 4. Millal oli neegrite vabastamise sõda ja missuguste tulemustega see lõppes? 5. Kes oli Ühendriikide presidendiks, kui puhkes neegrite vabastamise sõda? 6. Mistõttu on majanduslikud tõusuvõimalused Ühend-

riiges sisserändajaile viimasel ajal vähenenud? 7. Millest on tingitud Ühendriikide imperialistlik poliitika? 8. Milles on avaldunud Ühendriikide imperialistlikud püüded?

Jaapani europaseerumine (XIX s. teisel poolel).

Sadamate avamine välisriikidele (1854. a. alates). XIX sajandi keskpaigani iseloomustab Jaapanit tugev isoleeritus Euroopa riikide suhtes ning omapärane feodaalne kord. Nagu Hiina, nii püüdis Jaapangi end kaitseda Euroopa mõju alla langemisest läbikäimise keeluga Euroopa riikide suhtes. Jaapani laevnikud võisid sõita ainult kohalikkude rannikusadamate vahet ja võõrad laevad ei tohtinud isegi tormi puhul minna Jaapani sadamaisse. Noil aegadel kehtis Jaapanis feodalistlik kord ja feodaalid nõudsid püsivate traditsioonide jälgimist, olid vaenlikud igasuguseile uuendusile, samuti eurooplaste maalepääsemisele.

Välisriikidest olid Jaapani sadamate avamisest kõige rohkem huvitatud P.-Ameerika Ühendriigid. Kui jaapanlased keeldusid Ühendriikide huvidele selles suhtes vastu tulemast, korraldasid ameeriklased 1853. a. Tokio lähedal suurema sõjalaevastiku demonstratsiooni. Nähes esmakordselt oma aja tehnika kõrgusel seisvaid aurulaevu ja kahureid mõistsid jaapanlased, et nad peavad järele andma. Nad avasid ameeriklastele mõned sadamad ja andsid neile mitmesuguseid kaubanduslikke soodustusi. Varsti pärast seda nõutasid mitmed Euroopa riigid endile samasuguseid õigusi. Välisriikidele antud soodustuste tõttu näis Jaapan sattuvat väga suurel määral nende mõju alla.

Mutsuhito reformid. Jaapani nõrkuse peasüüdlasiks olid feodaalid, kes oma tagurlusega takistasid reformide teostamist, mis oleksid Jaapani teinud võistlusvõimeliseks Euroopa riikide suhtes. Seda mõistis mikaado Mutsuhito (1867—1912), kellel õnnestus teostada põhilisi poliitilisi, hariduslikke ja majanduslikke reforme, toetudes reformisõbralikkudele ringkondadele ja välismaalastele. Feodaalne riigikord asendati esialgu absolutismiga, mis hiljemini muudeti konstitutsiooniliseks monarhiaks. Sunniviisil osteti suurnikelt nende feodaalsed õigused. Eriline sõduriteaadli, samuraide, klass kaotati ja pandi kehtima üldine väeteenistus. Euroopast palgatud instruktorid muutsid Jaapani sõjaväe Euroopa omaga sarnaseks.

Samuti haridus- ja majanduselus tõi Mutsuhito aeg suuri muutusi. 1872. a. hakkas kogu riigis kehtima üldine kooli-kohustus. Kirik lahutati riigist, koolides asendati usuõpetus ilmliku kõlblusõpetuse ja kodanikuõpetusega. Loodi palju uusi koole, nende seas 4 ülikooli. Hulk noori jaapanlasi saadeti stipendiaatidena Euroopasse õppima. Euroopa eeskuju järgi kujunes Jaapanis ka oma vabrikutööstus. Seega muutus jaapanlasile omaseks esijoones Euroopa tehniline kultuur, kuna oma maailmavaatelt ja mentaliteedilt [1] jäid nad puutumata Euroopa mõjust.

Euroopa tehnilisi saavutusi üle võttes muutus Jaapan peagi sõjaliselt tugevaks riigiks. See ilmnes selgesti Jaapani-Hiina sõja puhul (1894—95). Sõja õnnestumine tõstis jaapanlaste iseteadvust ka Euroopa riikide suhtes. Kaubalepinguist kustutati nüüd Jaapani nõudel mitmed „Tõusva päikese maale" alandavad või kahjulikud punktid.

1. Kuidas püüdis Jaapan end kaitseda Euroopa mõju alla langemisest kuni XIX s. keskpaigani? 2. Mis põhjustas Jaapani sadamate avamise ameeriklastele? Millal see toimus? 3. Mispärast kaotas mikaado Mutsuhito feodaalse korra? 4. Missuguseid muid reforme teostas Mutsuhito? 5. Kas omandasid jaapanlased eurooplasilt tehnilist kultuuri või nende maailmavaate? 6. Missuguses sõjas XIX s. lõpul ilmnes Jaapani sõjaline tugevus?

Majanduselu ja materiaalne kultuur Lääne-Euroopas XIX s. teisel poolel.

Majanduselu arengust. Uued ettevõtete kujud. Majanduslik arenemine tegi XIX s. teisel poolel hiiglaedusamme kõigis Euroopa riikides, kusjuures esirinnas sammusid suurriigid. Samal ajal tõid rahvaste materiaalse elu tingimusisse palju uut leiutised tööstusliku tehnika alal. Majandusliku arengu kiire tempo avaldub kõigepealt Inglismaal, kus pandi alus kapitalistlikule suurtööstusele XVIII sajandi teisel poolel. Inglismaa omandas sajandi kolmandal veerandil kaubandus-tööstuslikul alal valitseva seisukoha maailmaturul. XIX sajandi viimseil aastakümneil hakkas see aga ta käest libisema Saksamaa ja P.-A. Ühendriikide võistluse tagajärjel. Saksamaa suurkapitalistlik areng toimus eriti kiirelt peale rahvuslikku ühinemist. Iseäranis suuri edusamme tegid siin keemiatööstus ja elektrotehnika. Ka kaubalaevastik kasvas kiiresti. Sajandi

[1] Mentaliteet — mõtte- ja tundelaad.

lõpu poole jättis Saksamaa tunduvalt taha Prantsusmaa ja hakkas järele jõudma tööstuslikule Inglismaale. Nii muutus Saksamaa XX sajandi alguseks Inglismaale kardetavaks võistlejaks. Tööstuse ja kaubanduse arenemine tekitas rahva siirdumise maalt linna, pani seega aluse rahvastiku urbanisatsioonile. Kõigepealt algas see Inglismaal, hiljemini teistes riikides.

Et suurtööstuse arenemine vajas suuri kapitale, siis hakati asutama kollektiivettevõtteid, näit. aktsiaühinguid, millede kapital moodustatakse harilikult ühesuuruseist osamaksudest. Iga osamaksu maksja saab vastu aktsia. Üksteist hävitava võistluse vältimiseks hakkasid ettevõtjad looma uut tüüpi ühinguid — sündikaate ja truste. Esimesed reguleerivad peamiselt müüki, teised tootmist.

Tööstuslik tehnika. Kogu sajandi teisel poolel arenes järjekindlalt tööstuslik tehnika, milleks tarvilikud eeldused lõid teoreetiline loodusteadus ja selle edusammud. Eriti tähtsaks osutus elektri rakendamine inimkonna teenistusse. Tehnika edenes sajandi teisel poolel jõudsasti nii kaupade valmistamise kui ka transpordi alal. Esimesel kohal tehnilisilt leiutusilt ja täiendusilt seisid P.-A. Ühendriigid, kus töötas kuulus Edison. Arenev tööstus vajas haritud spetsialiste ja seepärast hakkasid eriti suurriigid kasvavat tähelepanu juhtima tehnilisele haridusele — asutati igasuguseid kutsekoole kuni kõrgemate tehnikaõppeasutisteni. Samuti võistlesid riigid ajakohaste teede ehitamises. Ehitati energiliselt raudteid ja kanaleid (näit. Suessi kanal) ning arendati aurutransporti. Hiljemini võeti tarvitusele elekterraudteed, automobiilid, telegraaf (30. aastad) ja telefon (70. aastad). Uued liiklemis- ja teadete saatmise viisid tekitasid täitsa uued tööstusharud, mis valmistasid tarvilikke materjale. Tööstuslikku arengut hoogustas ka kasvav nõudmine sõjavarustise järele, 1871. a. alates.

Vabad kapitalid. Maailmamajandus. Asumaad. Kapitalistliku suurtööstuse areng soodustas vabade kapitalide kujunemist. Need otsivad tegevust ja ei tungi ainult oma maa ettevõtteisse, vaid ka välismaile, eriti aga vähearenenud maadele. Vabad kapitalid tungivad ka alatisisse riikide välis- ja siselaenudesse. Esialgu oli Inglismaa välismaile ainukeseks kreeditoriks, hiljemini seltsisid temaga sel alal Prantsusmaa ja Saksamaa. Suurriigid hakkasid oma kaupadele turgu otsima majanduslikult vähem arenenud maades ja asumaades. Seepärast hakkasid majanduslikud huvid ikka enam ja enam põimuma poliitilistega.

Kirjeldatud tingimusil muutusid riigid ja rahvad üksteisest majanduslikult sõltuvaiks ja kaubandus omandas maailmakaubanduse iseloomu. Maailmakaubanduse areng soodustas algul küll vabakaubanduse põhimõtete rakendamist, hiljemini siirdusid siiski kõik riigid protektsionismile — algul põllumajanduses, hiljemini ka tööstuses.

3. Euroopa suurriikide asumaadepoliitika.

Üldist. Moodsa majanduselu omapära tõttu polnud Euroopa riikide võitlusareeniks mitte ainult Euroopa, vaid ka välismaailmajaod. Intensiivne tõus Euroopa majanduselus XIX s. teisel poolel, tööstuse ja kaubanduse kiire arenemine sundisid otsima uusi turge ja soodsamaid paigutusvõimalusi oma kapitalidele, nagu juba teame. Selleks on vajalikud asumaad, mis ühtlasi varustavad emamaa tööstust suuremal või vähemal määral toorainetega. Seepärast kujuneski XIX sajandi teisel poolel Euroopa riikide asumaadepoliitika väga aktiivseks. Üksteise võidu püüavad riigid võita asumaid ja tõmmata oma mõjupiirkonda majanduslikult vähemarenenud maid. Seesuguse Euroopa riikide ja rahvaste mõjupiirkonna levimise tagajärjel kõigis maailmajagudes võtab nii poliitiline, majanduslik kui ka kultuurielu ülemaailmse ilme. Euroopa riikide rahvusvahelistes suhetes mõjuvad kaasa tähtsa tegurina koloniaalhuvid. Sagedasti olenesid Euroopa riikide vastastikused suhted just võistlusest välismaailmajagudes. Nii teravnes näit. Vene-Inglise vahekord pärast seda, kui Venemaa hakkas sooritama vallutusi Kesk-Aasias, mis inglaste arvates muutus kardetavaks nende võimule Indias. Suurte koloniaalriikide arv aina tõusis. Itaalia ja Saksamaa, kes oma poliitilise killustumuse ajal ei võinud mõeldagi koloniaalpoliitikale, kujunesid pärast ühinemist võimsaiks koloniaalriigeks Inglismaa ja Prantsusmaa kõrval. Samuti asusid P.-Ameerika Ühendriigid koloniaalsete vallutuste teele, püüdes panna kehtima oma võimu Atlandi ja Vaikse ookeani saartel.

Inglismaa. Asudes juba XVIII sajandil kindlale asumaadepoliitikale esineb Inglismaa käesoleval ajal kõige suurema asumaaderiigina. XVIII sajandil kaotas ta tähtsa osa oma asumaist P.-A. Ühendriikide tekkimisega, kuid uute juurdevõitmine kestis. Napoleoni sõdade ajal omandasid inglased Hollandilt osa Ameerika Guayanast, Kapimaa, Tseiloni saare ja üksikuid maa-alasid Indus-

tanis. Põhja-Ameerikas läksid maad Labradorist ja Kanadast kuni Vaikse ookeanini Suurbritannia võimu alla (praegune Kanada riikideliit). Aafrikas omandasid inglased Kapimaa ja Natali. Indias levis XIX s. teiseks pooleks inglaste võim üle kogu Industani. Ka osa Borneo saart ja üksikud strateegiliselt ja kaubanduslikult tähtsad punktid — Aden, Perim, Singapur ja Hong-Kong — Punase mere ja Malakka väina vetes ja Kollase jõe suudmel sattusid inglaste valdusse. Samul põhjusil tähtis Gibraltar kuulus juba XVIII s. algusest saadik Inglismaale.

XVII s. avastatud Austraalia koloniseerimine inglaste poolt algas alles XVIII s. lõpul. Aegamööda omandas Inglismaa ka suure osa Austraalia ja Polüneesia saartest ja Uus-Merimaa. Austraalia ja Uus-Merimaa pearikkus seisab villas ja kullas.

XIX sajandi keskel soikus teataval määral inglaste asumaade vallutamine juba saavutatud tööstusliku ja kaubandusliku ülevõimu tõttu. Kuid Saksamaa kiire majanduslik arenemine alates 70-ndaist aastaist sundis Inglismaad asuma imperialismi põhimõtteile.

Inglismaa laiendas oma asumaid kõigepealt Kesk-Aasia sihis, vastukaaluks Venemaale, kelle piirid nihkusid lähedale Inglise Indiale. Afganistan ja Belutšistan sattusid Inglise mõju alla (1879—81). Ida poolt omandas Inglismaa Birma riigi.

Eriti laialdasi maa-alasid omandas Inglismaa Aafrikas. Kui Türgimaa 1878. a. loobus Küprose saarest Inglismaa kasuks, hakkas viimane aktiivsemalt teotsema Egiptuse suunas. Koondanud suurema osa Suessi kanali aktsiaist enda kätte, omandas Inglismaa (koos Prantsusmaaga) varsti kontrolliõiguse Egiptuse rahanduse üle. Eurooplaste vahelesegamine Egiptuse siseasjusse põhjustas rahvas ja sõjaväes mässu, mille Inglise väed lämmatasid. Inglased okupeerisid nüüd maa ja tungisid lõuna suunas kuni Viktooria järveni (1882). Samal ajal toimus maade vallutamine ka Aafrika lõunapoolses osas. Siin omandas Inglismaa peale muude Rodeesia. Varsti tuli järg Inglise asumaist ümberpiiratud buuride vabariikide Transvaali ja Oranje kätte. 1899.—1902. a. kestnud sõda lõppes buuride kaotusega. Mõlemad vabariigid muutusid Inglise asumaiks. A. 1910 ühendati nad Kapimaa ja Nataliga Lõuna-Aafrika Uniooniks.

Esialgu valitsesid Inglise asumaid kubernerid, hiljemini anti paljudele neist aga laialdane omavalitsus ühes valitava parlamendi ja vastutava ministeeriumiga. Neid Inglise asumaid, mil on

oma parlament ja valitsus, nimetatakse dominioonideks. Välja arvatud välispoliitika, on dominioonid Inglismaale võrdsete õigustega liikmed Briti maailmariigis. Praegu on Inglismaal järgmised autonoomsed dominioonid: Uus-Merimaa, New-Foundland, Kanada, Austraalia, Lõuna-Aafrika Unioon ja Iiri vabariik.

Prantsusmaa. XVIII sajandil oli Prantsusmaa õnnetute sõdade tagajärjel kaotanud peaaegu kõik oma asumaad Inglismaale, nii et XIX s. alguseks kuulusid talle ainult väiksemad maa-alad Ameerikas, Aafrikas ja Indias. Sajandi 30-ndaist aastaist peale hakkab Prantsusmaa ajama jälle aktiivsemat asumaadepoliitikat. Ta omandas Aafrikas Alžeeria ja Senegambia, Aasias Kambodža ja Kotšinhiina, Austraalias Uus-Kaledoonia. 80-ndail aastail omandavad prantslased Tuneesia, Indo-Hiinas Tonkingi, kuna Annam langeb Prantsuse protektoraadi alla. Aafrika Senegambiast tungisid prantslased edasi Kesk-Aafrikasse, alistades kogu Niigeri jõgikonna, jõudes välja Guinea laheni ja Kongo jõe ülemjooksuni. 1896. a. vallutasid prantslased Madagaskari saare ja järgmisel aastakümnel teostasid oma protektoraadi senini iseseisvana püsinud Marokos.

Saksamaa. Hiljem kui Inglismaa ja Prantsusmaa asus asumaadepoliitika teele Saksamaa. See toimus peale ta poliitilist ühinemist, millele järgnes kiire tööstuslik tõus. Teerajajaks olid eraettevõtjad, kes asutasid kaubanduslikke ettevõtteid välismaailmajagudega kauplemiseks ja omandasid seal maid. Bismarck'i ajal võttis valitsus need oma kaitse alla ja nii järgnes Saksa kaubandusele ka Saksa lipp. Aafrikas omandas Saksamaa võrdlemisi suured maa-alad: Saksa Lääne- ja Ida-Aafrika, Togo ja Kameruni. Sajandi viimasel aastakümnel levis Saksa võim ka Austraalias, kus talle kuulusid osa Uus-Guineast, Bismarcki arhipelaag, osa Saalomoni saari, Maršalli, Karoliini, osa Samoa saari jt. saari. Pärast Hiina-Jaapani sõda omandas Saksamaa Hiinalt Kiaotšou sadamalinna ja Šantungi provintsi. Et saavutada oma kaubandusele ülekaalu maades väljaspool Euroopat, jätkas Saksamaa siitpeale üha intensiivsemat asumaadepoliitikat.

Itaalia. Itaalia asumaadepoliitika, mis algas samuti peale poliitilist ühinemist, oli suunatud Aafrikasse. Ta püüdis omandada Tuneesiat ja teostada Abessiinias oma protektoraati (1895—96), kuid tagajärjetult. Käesoleval ajal kuuluvad Itaaliale Aafrikas Somaalimaa, Erütrea, Tripolitaania ja Kürenaika. Kaks viimast võideti

Türgilt (1911—12). 1936. a. vallutasid itaallased lõppeks ka Abessiinia.

Venemaa. Venemaa laiendas oma piire kolmes suunas: Kaukaasias, Kaug-Idas ja Kesk-Aasias. Kaug-Idas pidi Vene ekspansiooni lähtekohaks kujunema 1860. a. asutatud sõjasadam paljuennustava nimega Vladivostokk, s. t. „Valitse Ida!" Umbes samal ajal avas Hiina vastavate lepingute põhjal oma sadamad Vene kaupadele ja andis Venemaale üle Amuuri ja Ussuri jõgede alad (1858, 1860), Jaapanilt saavutas Venemaa Sahhalini saare ning sajandi lõpul rentis Hiinalt Liaotungi poolsaare Port Arthuri sadamaga. (Viimaks mainitud alad ja osa Sahhalini saarest kaotas sõjas Jaapaniga 1905.) Oma mõjuvõimu laiendamiseks Kaug-Idas okupeerisid venelased a. 1900 veel kogu Mandžuuria.

Kesk-Aasias kuulusid XIX s. teisel poolel tsaaririigi võimu alla Buhhaara, Hiiva ja Turkestan. Sajandi lõpul omandas Venemaa veel Pamiiri, Põhja-Mongoolia (1900) ja pani Tiibetis kehtima oma protektoraadi. Nii nihutati Vene mõjupiirkond Kesk-Aasias Inglise India aladeni, mis asjaolu tekitas Inglismaal suurt pahameelt.

Koloniaalpoliitikast sõltuvaid rahvusvahelisi küsimusi. Koloniaalpoliitika pingustumisega rohkenesid ka rahvusvahelised küsimused, kuna sagedasti oli mitu riiki huvitatud ühest ja samast maa-alast. Nii sundis Euroopa riikide asumaadepoliitika koguni ametlikult võtma ette Aafrika jagamise. 1884.—85. a. kutsuti sel otstarbel Berliini rahvusvaheline konverents, kus muu seas pandi alus iseseisvale Kongo riigile (sai hiljemini Belgia omaks). Aafrika saatus tabas ka osaliselt Hiinat. Oma mõjuvõimu teostamise pärast võistlesid siin Jaapan, Saksa-, Vene- ja Inglismaa. XIX sajandi lõpul majanduslikult, ühiskondlikult ja poliitiliselt kiiresti arenev Jaapan vajas tagamaad, kuhu juhtida oma tööstussaadused kui ka üleliigset rahvast. Kohane selleks oli Korea ja suur, kuid nõrk Hiina riik. Kui sajandi viimsel aastakümnel puhkenud Hiina-Jaapani sõjas viimane võitjaks jäi, segasid Euroopa riigid end vahele. Jaapanit sunniti loobuma osast oma võitudest. Sellele järgnes Hiina osaline jagamine Euroopa riikide vahel. 1897. a. võttis Saksamaa sõjalaevastik oma võimusesse kaubanduslikult ja strateegiliselt tähtsa Kiaotšou sadama. Järgmisel aastal oli Hiina sunnitud rentima Saksamaale 99 aastaks Šantungi ja Venemaale Liaotungi poolsaare Port Arthuriga. Hiljemini järgnes sellele Mandžuuria okupeerimine. Inglismaa sai endale rendile Veihaivei

ja Prantsusmaa Koangtšouvani sadama. Vene ja Jaapani mõjupiirkondade kokkupuutest tekkiski Vene-Jaapani sõda. Välja tõrjudes Venemaa Hiinast tegi Jaapan lõpu Hiina jagamisele tulevikus.

Rahvusvahelisi hõõrumisi tekitas ka Maroko okupeerimine prantslaste poolt 1911. a. Sellega ei tahtnud sugugi leppida Saksamaa. Rahvusvahelised suhted Euroopas muutusid korraks väga pinevaks. Sõjaka naaberriigi rahustamiseks pidi Prantsusmaa loovutama talle suuremaid maa-alasid Kongo jõgikonnas.

Suurriikide püüd oma asumaid laiendada, uusi maid tuua oma mõjupiirkonda ja sellest kujunev võistlus sundisid relvastatud jõudude suurendamisele, kusjuures erilise tähelepanu osaliseks sai merevägi.

1. Missugused põhjused sundisid Euroopa riike hankima kolooniaid? 2. Missugused asumaad omandas Inglismaa? 3. Mis on dominioon? 4. Missugused maad väljaspool Euroopat läksid Prantsuse võimu alla? 5. Mispärast asusid Saksamaa ja Itaalia hiljem aktiivset asumaadepoliitikat ajama kui Inglismaa ja Prantsusmaa? 6. Missugused asumaad omandas Saksamaa? 7. Missugused asumaad omandas Itaalia? 8. Missugused olid Vene vallutuspoliitika kolm suunda? 9. Missuguseid tulemusi andis Vene vallutuspoliitika Aasias? 10. Milleks korraldati Kongo konverents? 11. Missugused osad Hiinast läksid Euroopa riikide kätte? 12. Missugune Euroopa riik sünnitas rahvusvahelist pinevust Maroko okupeerimisel Prantsusmaa poolt?

4. Rahvusvahelised suhted XX s. algul.

Imperialistlik vaim Saksamaal ja selle majanduslik põhitoon. Preisi-Prantsuse sõja järel moodustatud Saksa keisririik oli kujunenud XX s. alguseks hirmuäratavamaks Euroopa suurvõimuks.

Kogu relvastatud rahu ajal arenes ja kasvas Saksamaa kiiresti. Siin algatati teadusliku uurimise organiseerimine ja rakendamine majandusliku ja sotsiaalse arengu teenistusse. Saksamaa kujunes suureks tööstus- ja kaubandusriigiks: ta terasetoodang ületas Inglismaa oma; ta juhtis maailma uutel tootmis- ja kaubandusaladel; ta oli esimene paljude keemiatoodete valmistamises ning loendamatute uuenduste kasutamises.

Kuid see teaduslikult organiseeriv vaim oli ainult üheks uut Saksamaad loovaks teguriks. Teiseks oli Hohenzollern'ite keisrivalitsus, mille sihiks oli suure võimu hankimine. Soodsa pinna selleks andis saksa rahva hingeeluline kujunemine pärast 1871. a. võite.

Sakslased olid uhked oma teenimatuile sõjalisile saavutusile ja kiirele tõusule vaesusest rikkusele ning kaldusid patriotismis äärmusesse. Seda kasutas Hohenzollernite dünastia sihilikult oma huvides ja hakkas liialdatud rahvuslust arendama kooli ja ülikooli, kirjanduse ja ajakirjanduse kaudu. Ajalooõpetamises puudus objektiivsus. Preislased üksi olevat inimkonna juhid ja uuendajad, kuna kõiki teisi rahvaid kujutati võimetuina ja alaväärtuslikena. Noorsugu luges seda oma õpperaamatuist, kirjandusest, kuulis seda kirikus ja oma professorite loenguil. Nii kujuneski sakslaste meeltes kujutlus Saksamaast ja tema keisrist kui millestki üleolevast, võimsast ja võrreldamatust. Iseloomustavaks saksa kasvatusele on vürst Moltke väljendis: „Kestev rahu on unistus ja koguni mitte ilus unistus. Sõda on tähtis tegur Jumala poolt loodud maailmas. Sõjata maailm kõduneks ja kaoks materialismi." Sellise isamaalise põhitooniga käisid kaasas väljakutsuvad sõjaväelised paraaditsemised, maa- ja mereväe suurendamised, mis kohutasid kõiki teisi maailma võimusid ja rahvaid ning olid eelduseks Saksamaa-vastase liidu tekkimisele.

17. joonis. Wilhelm II.

Keiser Wilhelm II kehastas täiuslikemal kujul seda uue Saksamaa marurahvuslikku kasvatust ja Hohenzollernite pärimusi. Ta pea oli täis imperialismi ülespuhutud ideid ja vaenu rahuliku kooselu vastu: „Mitte parlamentlikud enamused, vaid sõdur ja sõjavägi on ühte neetinud Saksa riigi. Kõik minu lootused on sõjaväel." Ta mõjustas Türgi sultanit algama oma väe ümberkorraldamist Saksamaa eeskujul ja saksa ohvitseride juhtimisel. Esimese kristliku valitsejana külastas Wilhelm II sultanit. Jeruusalemma vanasse müüri raiuti sel puhul erivärav, et ta saaks sisse ratsutada. Kõigiti soodustati pan-saksa liikumist, mille sihiks oli taanlaste, skandinaavlaste, flaami belglaste ja saksa helveetslaste vastuvõtmine suur-saksa vennasliitu, et neid uusi vendi hiljemini kokku sulatada üheks tervikuks.

Saksamaa tööstusliku arenemisega käisid käsikäes *väliskaubanduse* kiire kasvamine ja kapitalide kuhjumine. Kogu rahva sissetulek tõusis 1895.—1907. a. 25,3 kuni 43 miljardi margani. Vabade kapitalide paigutamine välismaadesse saigi Saksa kaubandus- ja pangapoliitika tähtsamaks ülesandeks. Selles suhtes olid täiesti solidaarsed nii pangad kui ka suurtööstus. *Protektsionistliku* majanduspoliitika tõttu valitsesid suurtöösturid siseturgu täielikult. Et aga see oli piiratud, siis püüdsid nad juhtida kaupu *välisturgudele*, kus neid müüdi alandatud hindadega. Et iga riik kaitses oma tööstust protektsionistliku tollitariifiga, siis püüdis Saksamaa uusi maid juurde võita või neid oma mõjupiirkonda saada.

18. joonis. „Kuidas saame teineteisele kätt ulatada." Karikatuur Saksa ja Inglise merejõudude suurendamise kohta.

XX s. esimesel aastakümnel oli Saksa kaupade peaturuks *Euroopa*. Kõigi Euroopa riikide turgudele valgus üha enam ja enam kaupu märgiga „made in Germany", mis sünnitas kohalike töösturite hulgas tõsist hirmu. Heaks turuks Saksa kaupadele olid *Türgi-* ja *Venemaa*, kus tööstus polnud küllaldaselt arenenud. Väljavedu teistesse Euroopa riikidesse vähenes, suurenes aga Balkani maadesse (eriti Serbiasse) ja Lõuna-Ameerikasse. Viimase turgudel olid Saksamaale võimsaks võistlejaks P.-A. *Ühendriigid*. *Hiinas* ja *Jaapanis* leidis Saksamaa sama terava võistluse. Esimeses olid ta võistlejaiks Ühendriigid, Inglismaa ja Jaapan, teises — Ühendriigid ja Inglismaa. Et rahulikul teel polnud võimalik võita turgu Saksa kaupadele, siis loodeti seda saavutada *relvastatud jõudude* kaasabil.

Nii nägid uue Saksamaa kaubanduslik-tööstuslikud kihid, meretaguseid üritusi ihaldavad rahamehed ja ka rahvas Wilhelm II imperialistlikus ja militaristlikus poliitikas oma unistuste täidumist. Nad olid pinevil ja ärritatud, oodates märguannet, mis neid kutsub võimsaile tegudele ja võidule teiste rahvaste üle.

Kolmiklepingu tekkimine. Nagu mainitud, Euroopas kujunesid

XIX s. viimaseil aastakümneil kaks suurriikide rühmitist: kolmikliit ja Prantsuse-Vene liit. Inglismaa ei kuulunud kumbagi neist. Ta peaminister (lord Salisbury) luges seesuguse isoleeritud seisukoha otstarbekohaseks, nimetades viimast koguni hiilgavaks (*the splendid isolation*). Kuid see *splendid isolation* kujunes Inglismaale ohtlikuks, kui Saksamaa militarism järjekindlalt süvenes ja seal palavikulise hooga hakati suurendama sõjalaevastikku.

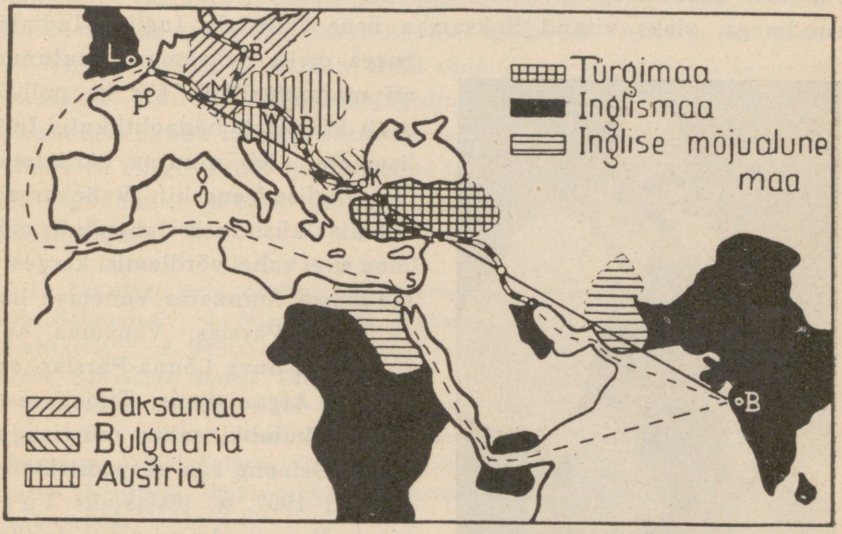

19. joonis. Saksamaa idapoliitika. Bagdadi raudtee seisund 1914. a.

Wilhelm II mereväelised ähvardused Britannia suhtes, Saksamaa püüe tõrjuda välja inglasi tähtsamailt turgudelt sundisid Inglismaad loobuma senisest isoleeritud seisukohast ja Euroopa poliitilise tasakaalu jaluleseadmiseks ühinema Saksamaa vastaste riikidega. Algas Inglise ja Prantsuse lähenemine ja 1904. a. saavutati Prantsuse-Inglise liit. Sellega lahendati mõlemate riikide vahelised küsimused kõigis maailmajagudes, kus nende huvid kokku põrkasid. Tähtsam osa lepingust puudutas Egiptust ja Marokot. Prantsusmaa tunnustas Egiptuse Inglise omaks, viimane loobus nõudlusist Marokole Prantsusmaa kasuks. Inglismaa võis nüüd tuua ära Vahemerest oma laevastikukaadrid ja koondada need Atlandi ookeanile ja Põhjamerele.

Inglise-Vene lähenemist nõudis Saksa mõju kasvamine Balkanil ja Türgimaal. Viimase sõjavägi oli täiesti sakslaste mõju

all: Türgi sõjaväes töötasid saksa instruktorid ning juhtisid saksa ohvitserid. Kasutades Türgimaa kroonilist rahapuudust, püüdis Saksamaa hankida endale õigusi Väike-Aasia ja Mesopotaamia loodusvaradele. Suurim Saksamaa pankadest (Saksa Pank) saigi endale õiguse Konstantinoopoli ja Bagdadi vahelise raudtee ehitamiseks. Bagdadi raudtee pidi tegema Väike-Aasias asuvad Türgimaa osad Saksamaast majanduslikult sõltuvaiks. Kuid sama raudtee, ühendades Berliini, Viini ja Konstantinoopoli Eufrati jõe suudmega, oleks viinud Saksamaa üsna lähedale Inglise Indiale.

20. joonis. Edward VII.

Seega oleks Saksamaa muutunud nii majanduslikult kui ka poliitiliselt äärmiselt hädaohtlikuks Inglismaale. Nii muutus paratamatuks Inglise-Vene liit. Vahekorrad koloniaalküsimusis lahendati mõlema riigi vahel võrdlemisi kergesti. Inglismaa tunnustas Venemaa huve Põhja-Pärsias, Venemaa aga Inglismaa huve Lõuna-Pärsias, samuti ka Afganistanis. Tiibetisse ei võinud kumbki saata mingisuguseid missioone ega ekspeditsioone. Nii sai 1907. a. tõsiasjaks Inglise-Vene leping. Inglise kuninga Edward VII kohtumine Nikolai II Tallinnas 1908. a. muutis lõplikult Prantsuse-Vene liidu kolmiklepinguks *(entente)*.

Balkaniküsimus. Kolmiklepingu tekkimine sai tõsiseks takistuseks Saksa ja Austria mõjuvõimu kasvamisele Balkanil ja Türgimaal. 1908. a. puhkes Türgimaal revolutsioon, mis andis viimasele konstitutsioonilise riigikorra ja aitas võimule noortürklased. Kasutades Türgis toimuvat riigipööret annekteeris Austria varemalt okupeeritud Bosnia ja Hertsegoviina. Selle akti vaba sündidalaskmine näitas, et kolmikleping polnud ette valmistatud sõjaks ega Austriale kindlate tõkete tegemiseks.

Kuid Türgimaal kehtima hakanud uus riigikord ei toonud parandusi Balkani ristiusuliste rahvaste ellu ja surveavaldused türklaste poolt jätkusid. Sel põhjusel kujunes Venemaa kaasabil

Balkani riikide (Serbia, Bulgaaria, Montenegro ja Kreeka) liit, kes alustas 1912. a. Türgimaaga sõja. Liitlased purustasid türklaste väed ja vallutasid Makedoonia, Tessaalia, Põhja-Albaania ja osa Traakiast. Väga edukalt teotses Bulgaaria, vallutades Adrianoopoli ja nihutades Türgi piirid peaaegu väinadeni. Võidusaavutuste jagamisel tekkisid liitlaste vahel lahkhelid ja puhkes koguni sõda, millest võttis osa ka Rumeenia. Sõja tagajärjel kaotasid Balkani riigid suure osa oma seniseist saavutusist. Liitlaste vahelise tüli tekkimisel mängis suurt osa Saksa-Austria mõjustus. Austria ja Saksamaa lootsid esialgu, et Balkani liidu sõda Türgi vastu lõpeb esimeste kaotusega. Kui aga selgus vastupidine olukord, püüdsid Saksamaa ja Austria lõhkuda Balkani liitu, mis neil ka õnnestus. Balkani liidu loomine ja Türgi vägede purustamine tähendasid kolmiklepingu võitu, liidu lagunemine ja teine Balkani sõda aga Saksa-Austria diplomaatia edusamme.

1. Loendage neid põhjusi, mis tekitasid ja kasvatasid imperialistlikku vaimu Saksamaal? 2. Mispärast oli Inglismaa sunnitud loobuma „hiilgavast isoleeritusest"? 3. Millal teostus kolmikleping? 4. Mis te arvate, mispärast lähenes Saksamaa nimelt Türgimaale ja mitte kristlikele Balkani riikidele? 5. Missuguseid tulemusi andis 1908. a. revolutsioon Türgimaal? 6. Missuguse maa annekteeris Türgi revolutsiooni ajal Austria? 7. Millal oli Balkani sõda? 8. Mispärast läksid Balkani riigid pärast sõja lõppu omavahel riidu? 9. Missuguste välisriikide diplomaatilisi edusamme tähendas Balkani riikide omavaheline sõda?

5. Maailmasõda.

Maailmasõja tõelised põhjused. Maailmasõjale valmistasid hea pinna juba kauemat aega Euroopa riikide vahel püsinud tüliküsimused. Tähtsamad neist olid: 1) Venemaa ja Saksa-Austria, 2) Prantsus- ja Saksamaa, 3) Inglis- ja Saksamaa vahelised vastuolud.

Saksa-Austria ja Venemaa huvid ristusid Balkanil. Saksamaa ja Austria püüded oma mõjuvõimu laiendada Balkanil ja Väike-Aasia kaudu ida poole avaldusid selgesti lööksõnas „Berliinist Bagdadi". Venemaa unistuseks oli slaavi mõju levitamine Konstantinoopolist Serbia kaudu Aadria mereni. Nii sakslased kui ka slaavlased tegid oma plaanide huvides kihutustööd ja intrigeerisid Balkanil, luues seal palavikulise olukorra.

Prantsusmaa ja Saksamaa vahelise pinevuse põhjuseks oli osaliselt Elsass-Lotringi vallutamine viimase poolt ning šovinistlik poliitika mainitud provintsides. Palju enam mõjus Saksa-Prantsuse vahelise teravuse süvendamiseks Saksamaa püüe hankida endale kas poliitilisi kolooniaid või vähemalt majanduslikke tagamaid Prantsusmaa mõju aluseis Aafrika osades.

Saksa- ja Inglismaa vaheline pinevus tekkis osalt majanduslikust võistlusest, aga veel enam Saksa merejõudude suurendamisest ning Inglismaale hädaohtlikust idapoliitikast. Ka suhtusid isikuvabadusega harjunud inglased suure üleolekuga sakslaste sõdurinimese-ideaali, mis omakorda kibestas sakslasi.

Saksamaa osa maailmasõja puhkemisel. Riikidevahelised vastuolud ei põhjusta igakord sõja puhkemist, vaid neid suudetakse lahendada rahulisel teel. 1870—1914 oli Euroopa riikide vahel küllalt tüliküsimusi, isegi väga teravaid, mis lahendati kompromissi teel. Euroopa riigid kartsid sõda, sest tehnika arenemisest tingitud moodne relvastis ja üldise väeteenistuskohustuse põhjal hiiglasuureks kasvanud sõjaväed muutsid sõjad äärmiselt riskantseiks. Sõjapidamine tähendas kogu majandusliku elu segipaiskamist. Isegi õnneliku sõja majanduslik tasuvus muutus väga kahtlaseks. Saksamaa, kus üldine imperialismihaigus avaldus kõige täiuslikumal ja jõulisemal kujul, oskas kasutada seda Euroopa riikide vastumeelsust sõja suhtes oma tuluks. Saksamaa armastas ähvardada teisi riike sõjaga, et saavutada oma nõudmiste täitmist. Ta vastuseisu tõttu äpardusid kõik relvastuse- ja väevähendusekatsed. Saksamaal oli ka eriti suur selle rahvastiku erirühma mõju, kes lootis endale sõjast tulu ja püüdis seda õhutada, näiteks vägede moonamuretsejad, raua-, masina- ja relvavabrikandid ning valitsust krediteerivad pankurid. Peale sõjapidamise otseselt huvitatud ringkondade lootsid Saksamaal ka laiemad rahvahulgad endile tulevikusõjast ainelist kasu. Saksa sõjateadlaste poolt oli töötatud välja üksikasjaline kava, mille järgi Prantsusmaa ja Venemaa võitmine oli ainult 8—10 nädala küsimus. Saksamaa pidi kõigepealt paiskama oma väed Prantsusmaa vastu läbi Belgia (sest Belgia-Prantsuse piiril puudusid tugevad kindlused), võitma Pariisi ning sundima prantslasi rahu tegema. Siis pidi Saksamaa transportima eeskujuliku raudteevõrgu kaudu oma väed Venemaa vastu ning võitma Vene halvastivarustatud ja raskestiliikuva sõjaväe. Sõja

tagajärjel lootis Saksamaa end täiesti maksma panna Balkani poolsaarel ja Türgimaal. Kavatseti ühendada Serbia Austriaga, eemale nihutada Venemaa Musta mere looderannikult Dnepri taha, Läänemeremaid ühel või teisel kujul Saksamaaga ühendada ja end Venemaal majanduslikult kehtima panna. Prantsusmaalt tahtis Saksamaa võtta maapõuevaraderikka Prantsuse Lotringi ning kolooniaist peale Maroko veel teisi hiiglaasumaid. Saksamaa oli kindel oma tehniliselt täiuslikkude vägede löögivõimes ja kiires võidus, seda enam, et Inglismaa pidi tema arvates jääma erapooletuks. Pealegi olid sakslaste arvates inglased edukaks sõjaks liiga „degenereerunud“ [1], sest nad polnud teostanud üldist väeteenistusekohustustki. Seega olid 1914. a. tingimused sõja alustamiseks keskriikidele kõigiti soodsad ning selleks otsiti vaid parajat ettekäänet.

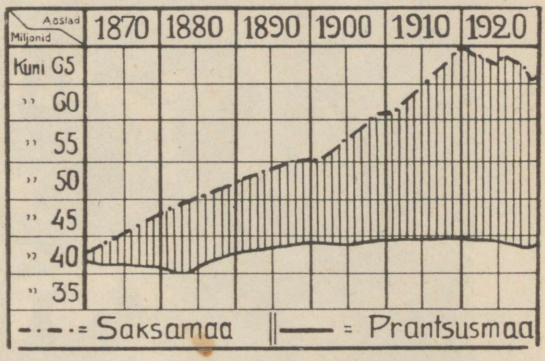

21. joonis. Rahvaarvu kasvamine Saksa- ja Prantsusmaal.

Sõja puhkemine ja osavõtjad. Maailmasõja puhkemist kiirendas ootamatu juhtum, nimelt Austria troonipärija ertshertsog Franz Ferdinandi tapmine 28. juunil ametliku külaskäigu ajal Sarajevos, Bosnia pealinnas. Sündmus osutus sobivaks ettekäändeks sõjavägesid liikuma panna. „Nüüd või mitte kunagi!“ ütles Saksa keiser. Mõrva oli teostanud üks serblane gümnasiast. Kuigi Serbia valitsuse kaassüü atentaadis polnud tõenäoline, süüdistati Serbiat tapmismõtte algatamises. 23. juulil esitas Austria Serbiale ultimaatumi äärmiselt raskete tingimustega. Vaatamata Serbia peaaegu täielikule alistumisele kuulutas Austria Serbiale sõja 28. juulil 1914. a. Austria-Serbia sõja mõjul Venemaa kuulutas välja üldmobilisatsiooni. Kui Venemaa mobilisatsiooni ei katkestanud Saksamaa nõudmise peale, kuulutas viimane Venemaale sõja (1. augustil). Austria tegi seda mõni päev hiljem. Samal ajal algas ka sõda Prantsusmaaga. Niipea kui

[1] Degenereerunud — mandunud, allakäinud.

Saksa esimesed väeosad tungisid üle Belgia neutraalsest piirist, kuulutas ka Inglismaa Saksamaale sõja. Itaalia kuulutas end erapooletuks.

Üldeuroopalist iseloomu kandev sõda muutus varsti maailmasõjaks. Inglismaaga lepingu kaudu seotud Jaapan algatas ka Saksamaa vastu sõja. Tema sihiks oli sakslaste väljatõrjumine Hii-

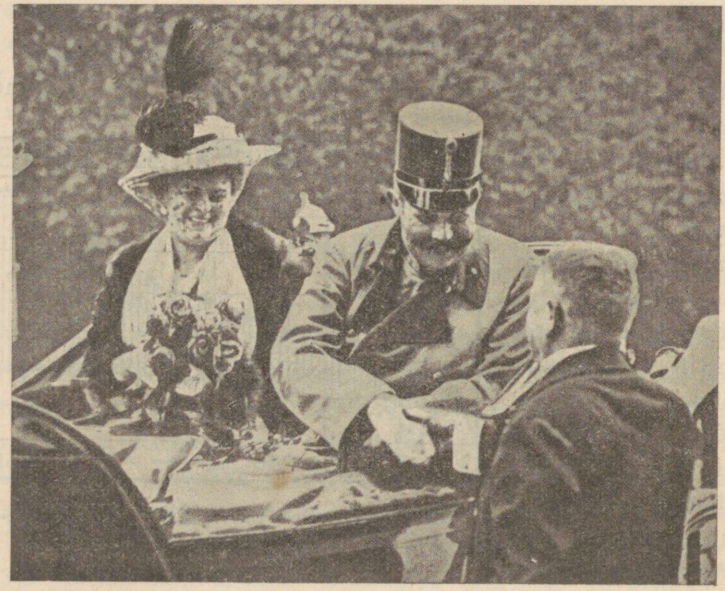

22. joonis. Franz Ferdinand Sarajevos üks tund enne atentaati.

nast. Jaapanile järgnes Hiina. 1914. a. sügisel kasvasid ka keskriikide jõud: nendega ühines Türgimaa. Aasta hiljem järgnes viimasele Bulgaaria, keda julgustasid Vene kaotused Galiitsias ja Poolas. Samal aastal ühines liitlastega ka Itaalia, sest need tulid ta soovidele rohkem vastu kui Austria ja Saksa. 1916. a. ühines liitlastega veel Rumeenia ja 1917. a. P.-Ameerika Ühendriigid, pärast seda kui sakslased alustasid ka mittesõdivate riikide laevade uputamist.

Sõja sündmused kuni aastani 1917. Saksamaa kava kohaselt algas võitlus kiire rünnakuga läbi Belgia Prantsusmaale, et teha viimast võitlusvõimetuks, enne kui Venemaa jõuab koguda oma vägesid idas. Lühikese ajaga vallutati Belgia, siis Põhja-Prantsus-

maa ja läheneti kiirmarsil Pariisile. Prantslased lasksid seda sündida osalt teadlikult, et koondada jõude ja siis purustada vaenlast. Liitlaste vasturünnaku tagajärjel (Marne'i lahing 6.—10. sept. 1914. a.) löödigi sakslased tagasi ja nende pealetung pandi seisma. Prantsuse vägesid selles kuulsas lahingus juhtis kindral Joffre. Marne'i lahing purustas sakslaste esialgse sõjaplaani ja päästis Prantsusmaa. Sellest peale kandis sõda läänerindel positsioonisõja ilmet. Šveitsist kuni Põhjamereni tekkisid kaks kaevikuterida mõne kilomeetri, vahel ka mõne meetri kaugusel ja nende kaevikute sees ja taga nägid vaeva miljonid inimesed, üritades retki ja valmistudes veriseiks, kuid tagajärjetuiks rünnakuiks.

23. joonis. Vene vägede ülemjuhataja suurvürst Nikolai.

Idarindel tungisid Veneväed kiiresti Ida-Preisimaale ja jõudsid Königsbergi lähedale. Kuid verises Tannenbergi lahingus (26.—29. aug. 1914) purustati Vene väed sakslaste poolt Hindenburgi ja Ludendorff'i juhatusel täielikult. Nad kaotasid kogu kahurväe, surnutena umbes 100 000 ja vangidena 150 000 meest. Kestvam oli venelaste edu Austria vastu, kus nad vallutasid peaaegu kogu Galiitsia, Lvovi ja Przemyśli. Kuid 1915. a. pidid venelased taganema laskemoona puudusel Galiitsiast, Poolast ja Leedu maist. Nüüd võttis siingi sõda positsioonisõja ilme, kusjuures rinne ulatus Läänemerest Musta mereni, õigemini Pärsia laheni, sest sõda peeti ka Ees-Aasias.

Lääne- ja idarindele lisandus veel lõunarinne Balkanil, sest liitlased püüdsid Salonikit sõjaväe baasiks tarvitades võita Dardanelle ning itaallased püüdsid tõrjuda Austria vägesid Aadria mere äärest.

Kui tähtsamail rindeil oli tekkinud vägede edasitungis seisak, siis muutus mõneti sõjapidamisviis. Sõda kandus rindelt rinde taha — hakati ründama sealset rahulikku rahvastikku. Sakslased ehitasid kaugelaskekahureid, millega võis pommitada enam kui 100 kilomeetri taha. Eriti aga aitas sõja kõikjale kandmiseks kaasa

lennuvägi. 1917. ja 1918. a. üritasid sakslased palju õhulaevadeja lennukirünnakuid Pariisi ja Kagu-Inglismaale. Sagedad olid siis Prantsuse ja Inglise pealinnus ööd, mil elanikke ehmatasid hoiatussignaalide viled, millele järgnes tänavate kiire tühjenemine, õhulaevade vastaste kahurite mürin, šrapnellide sisin ja nende üksikute pommide plahvatused, mida olid visanud kaitseliinist läbipääsenud lennukid. Pommitamisel ei püütud tabada ainult sõjaliselt tähtsaid punkte, vaid ka mittetähtsaid asustatud kohti.

24. joonis. Prantsuse vägede ülemjuhataja kindral Joffre.

Vapustades ühelt poolt rahuliku elanikkonna närve sakslased püüdsid teisalt takistada toiduainete juurdevoolu sõdivatele maadele. Eriti ründasid nad igasuguste vahenditega Inglise meretagust kaubandust. Juba sõja algul oli sakslastel palju kaubalaevade hävitajaid ja ristlejaid kogu maailma meredel. Sõja kestel hakati enam ja enam tähelepanu koondama sõjapidamisele allveelaevade abil. 1915. a. uputasid sakslased suure Inglise reisijateauriku „Lusitania", millel oli reisijaina palju Ameerika kodanikke. Kuni 1916. a. lõpuni Saksamaa siiski säästis erapooletute riikide laevu, kuid 1917. a. alguses kuulutas välja täieliku Briti ja Prantsusmaa blokaadi ning algas kõigi maailma laevade hoolimatut uputamist. Viimane asjaolu oligi põhjuseks, miks Ameerika astus sõtta 6. apr. 1917. a.

Vaheajal oli sõjatehnika arenenud üllatava kiirusega. Sõja puhkemisel kasutati lennukeid peamiselt luureks, 1916. a. kandsid nad aga juba relvi ja võitlesid õhus. Nende pommitustöö tähtsus aina suurenes.

Sama ruttu kui uusi relvi leiutati kaitsevahendeid nende vastu. Kui sakslased võtsid 1915. a. tarvitusele mürkgaasi, siis liitlaste keemikute hoolsa töö tõttu umbes poolteise kuu pärast nad omasid juba gaasikaitsevahendeid.

Kõik need võitlused õhus, merede all, Venes, Türgimaal ja Aasias ainult toetasid pearinnet, mis asus Šveitsi ja Põhjamere vahel. Ja seal kaevikuis lamades õppisid aeglaselt paljud miljonid uue, teadusliku sõjapidamise vajalikke võtteid.

Venemaa kokkuvarisemisest relvaderahuni. Keskriikide seisund muutus tunduvalt paremaks, kui 1917. a. puhkes Venemaal

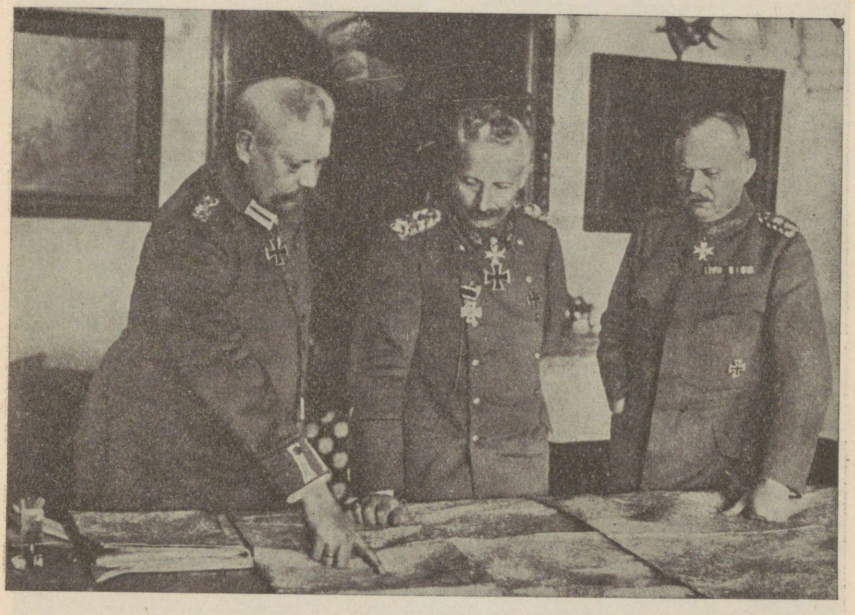

25. joonis. Saksa vägede ülemjuhataja Hindenburg, keiser Wilhelm ja kindralstaabi ülem Ludendorff.

revolutsioon ja sama aasta novembrikuus läks võim enamlaste kätte. (Viimast revolutsiooni nimetatakse tavaliselt oktoobrirevolutsiooniks, sest et Venemaal kehtiva Julianuse kalendri järgi toimus see oktoobrikuus.) Venemaa lahkus liitlaste hulgast ja tegi Saksamaaga eraldi rahu Brest-Litovskis 1918. a. märtsikuus. Saksamaa luges sõja idas lõpetatuks ja algas 1918. a. kevadel otsustavat pealetungi läänes. Siin oli sakslastel esialgu edu, sest liitlaste ettevalmistused polnud veel lõppenud. Samal ajal kui Venemaal puhkes revolutsioon, ühinesid liitlastega P.-Ameerika Ühendriigid. Liitriikide vägede üldiseks ülemjuhatajaks nimetati marssal Foch, kes juuni alguses hakkas arendama vasturünnakut. Kauakestnud ja üle jõu käivate pingutuste tõttu oli keskriiges tekkinud

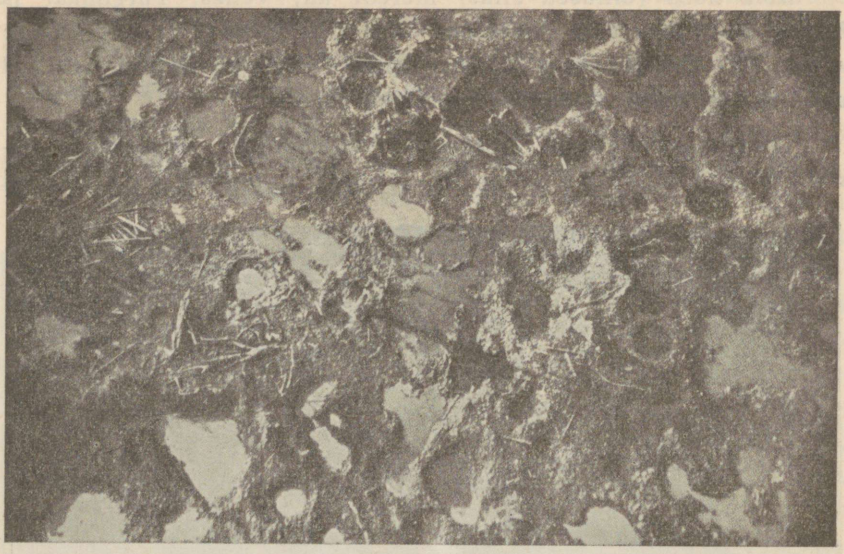

26. joonis. Sõjamaastik Flandrias.

27. joonis. Purustatud linnaosa Prantsusmaal.

toorainete ja sõjamaterjalide puudus. Alatoitlus sõjaväes ja sõja tagalas vähendasid sõdurite võitlustahet. Samal ajal värskendas aga liitlaste vägesid uute sõdurite saabumine Ühendriigest. Saks-

laste väed muutusid ofensiivseks (pealetungi) tegevuseks täiesti võimetuks. Tehnilisist vahendeist mängisid maailmasõja lõppaastal otsustavat osa tangid, mida liitlased suuri hulgi võtsid tarvitusele, sest nad osutusid väga edukaiks relviks kaevikusõjas. Keskriikide lõplik kokkulangemine 1918. a. tuli kiirelt. Saksa vägedest kadus võitlusiha ja oktoobris hakkasid nad taganema kogu läänerindel. Itaalias taganesid austerlased rutakalt ja korratult.

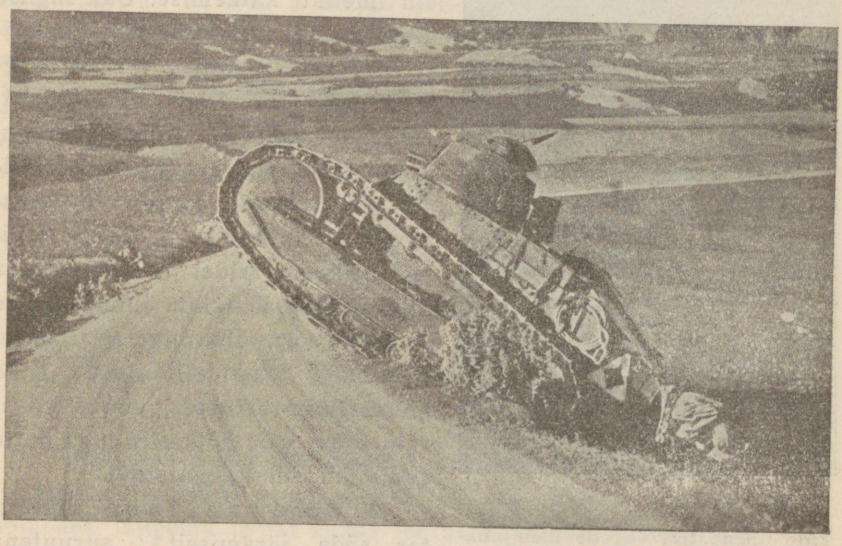

28. joonis. Prantsuse tank.

Liitlaste jõulise rünnaku tagajärjel Bulgaariale septembris tekkisid seal revolutsioon ja rinde täielik kokkuvarisemine. Sellele järgnes Türgimaa alistumine oktoobri lõpul. Austria-Ungaris algas riikideliidu lagunemine. Ungari kuulutas enese iseseisvaks. Sama tegid ka tšehhid ja slovakid, kes ühtlasi loobusid edasi sõdimast Austria sõjaväes. Viimaseks pealetungiks katsus Saksamaa veel välja tuua laevastikku, kuid madrused tõstsid mässu. Sellele järgnes üldine revolutsioon Saksamaal (novembris). Keiser ja troonipärija põgenesid Hollandisse, monarhistlik Saksamaa muudeti vabariigiks. 11. novembril kirjutati alla vaherahule ja sõda oli lõppenud.

Maailmasõja kulud. Neli ja veerand aastat kestnud sõda oli loonud erilise õhkkonna, kombed ja sotsiaalse korra. Miljonid olid langenud võitluses, miljonid surnud sõjast tekkinud raskuste tõttu,

miljonid nõrgestatud alatoitlusest. Suur osa ülejäänuid teotses sõja-asjandusega, tehes seega mitteloovat tööd. Kasutades kriisiaegset olukorda olid kaupmehed muutunud spekulantideks, teotsesid igasugused äritsejad omakasu huvides. Peaaegu kogu maailm oli kistud välja senisest rahulikust, korrapärasest elust ja paisatud uude olukorda, mis sõja-aastate kestel jõudis kujuneda omaseks. Seepärast põhjustas sõja lõpetamine igapäevse elu imeliku katkemise. Üks inglise kirjanik jutustab vaherahusõlmimise päevast Londonis umbes järgmist: „Kui Londonis kuulutati 11. novembril kella 11 paiku vaherahu, ummistasid tänavaid tegevuseta hulgad. Ametnikud lahkusid oma kontoreist ega tulnud enam tagasi, müüjad lahkusid äridest, omnibuste ja sõjaväeliste sõidukite juhid algasid omapead sõitu üllatunud reisijatega, hoolimata teest või sihist. Kuid üldises vaimustuses puudus sügavam rõõm, sest kõik olid liiga palju kaotanud või kannatanud."

29. joonis. Marssal Foch, liitriikide ühendatud vägede ülemjuhataja 1918. a.

Inimeste kaotusi põhjustas sõda järgmiselt[1]: surnutena 9 998 771, haavatutena 20 297 551, vangidena või teadmata kadunutena 5 983 600. Need surnud arvud saavad elavaiks, kui kujutleme, et kümnest miljonist inimesest koosnev rongkäik marsiks vahet pidamata hommikust õhtuni, kümme meest reas ja ainult 2 sekundit ridade vahet. Meist möödumiseks vajaks säärane rongkäik 46 päeva. Neile lisandub rindetagune suremuse kasvamine sõjaviletsuste tõttu, mis on veelgi kohutavam.

Ka sõja aineliste kahjude kohta on nüüd juba ligikaudseid andmeid ja need on samuti jahmatamapanevad. Sõda maksis üldiselt tunnis keskmiselt 9 000 000 dollarit[2]. Et katta ühe päeva sõjakulusid, peaksid 2150 töölist 2500-dollarilise aastapalgaga töötama 40 aastat.

---

[1] Andmed on toodud H. G. Wells'i järgi.

[2] 1 dollar umbes 3,75 krooni.

1. Missugused vastuolud tekitasid maailmasõja? 2. Missuguse sõjakuulutusega ja millal algas maailmasõda? 3. Missugune sündmus sai ajendiks Austria sõjakuulutamisel Serbiale? 4. Missugune oli Saksamaa sõjaplaan peajoontes? 5. Missuguseid vallutusi lootis Saksamaa teha? 6. Mispärast ei õnnestunud sakslastel Pariisi tungimine? 7. Kes olid võidukaiks väejuhtideks Marne'i ja kes Tannenbergi lahingus? Milles seisab nende lahingute tähtsus? 8. Loendage rindeid, kus võideldi maailmasõja ajal! 9. Kuidas püüdsid sakslased kahjustada oma vaenlasi, kui pealetungid rinnetel peatusid? Missuguseid muudatusi tõi 1917. a. liitlaste perre? 11. Mis tegi liitriikidele heaks Venemaa kaotuse? 12. Millal algas keskriikide kokkuvarisemine? 13. Mis oli keskriikide kokkuvarisemise põhjuseks? 14. Arvutage, mitu korda on suurem maailmasõjas surmasaanud inimeste arv Eesti elanikkude koguarvust! 15. Katsuge selgusele jõuda, kumb on suurem, kas Eesti riigi aastaeelarve või riikide kulutused maailmasõjas ühe tunni jooksul! 16. Mis te arvate maailmasõjast? Loendage tema negatiivseid ja positiivseid jooni, kui viimaseid teie arvates leidub!

III. Uus Euroopa.

1. Versailles' ja teiste rahulepingutega loodud olukord.

Versailles' rahu (28. juunil 1919). Kui liitlased 1918. a. juulis algasid jõurikast pealetungi läänerindel, hakkas meeleolu Saksa sõjaväes langema ja tal kadus lootus sõja võidukasse lõppu. Sellele lisandusid blokaadi tagajärjel tekkinud majanduslik ummik ja toorainete puudusest tingitud raskused sõjavarustise alal. Lõppeks lagunes keskriikide koalitsioon.

Juba septembri keskel oli Saksamaa püüdnud alustada rahuläbirääkimisi üksikute liitlastega, millised katsed aga ebaõnnestusid. Oktoobri alguses 1918. a. pöördus Saksamaa P.-A. Ühendriikide poole, kutsudes neid rahusobitajaks. Juba sama aasta algul oli Ameerika president Wilson esitanud rahutingimused 14 punkti kokkuvõetult. Nende punktide hulgas oli muuseas selliseid, mis nägid ette uute rahvusriikide loomist Kesk-Euroopas ning rahvusvahelise õhkkonna tervendamist Rahvasteliidu loomise ja rahvusvaheliste salalepingute keelamise teel. Saksamaa aktsepteeris esitatud nõudmised ja 11. nov. sõlmiti relvarahu. Detsembris saabus Wilson isiklikult Pariisi ja algasid läbirääkimised lõpliku rahu sõlmimiseks liitlastega. Maailmasõjas võitnud ja kaotanud riikide esindajad tulid kokku Pariisi rahutegemiseks. Küsimused, mida

sel rahukonverentsil tuli korraldada, olid väga laialdased, neid oli enam kui ühelgi teisel rahukonverentsil ning nad riivasid olukordi kõigis maailmajagudes. Pärast pikemaid eeltöid sõlmiti liitlaste ja keskriikide vahel viis rahulepingut Pariisi ümbruses asuvais lossides [1]. Kõige kuulsamaks neist muutus Saksamaa ja liitlaste vaheline Versailles' rahu, sest tema tingimuste täitmine tekitas kauakestvaid pinevusi Saksamaa ja liitriikide vahel. Rahusõlmimistel võeti aluseks Wilsoni 14 punkti, millest aga mõnikord kõrvale kalduti kaotanud riikide kahjuks.

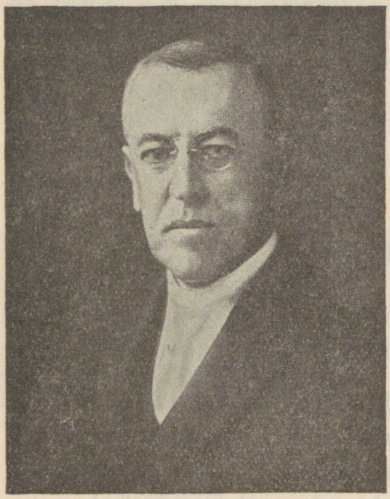

30. joonis. W. Wilson.

Uue Euroopa poliitiline kaart muutus rahulepingute põhjal üsna tunduvalt. Nende muutuste peapõhjuseks oli rahvaste enesemääramise põhimõtte arvestamine võitjate poolt. Loodi hulk uusi iseseisvaid rahvusriike.

Olulisemad muudatused Euroopa poliitilisel maakaardil olid järgmised: Saksamaa kaotas Prantsusmaale Elsass-Lotringi, Poolale Pooseni, Lääne-Preisimaa, osa Ida-Preisimaast ja Ülem-Sileesia, Taanile Põhja-Šlesvigi. Danzigist moodustati Rahvasteliidu kaitse all olev vabariik. Poolale kaotatud maa-alade tõttu eraldus Ida-Preisimaa muust Saksamaast nn. Poola koridoriga. Kuid Saksamaale jäid õigused neile raudteedele, telegraafi- ja telefoniliinidele, mis Poola koridori läbides ühendavad Lääne- ja Ida-Preisimaad. Tasuks söekaevanduste eest, mis sakslased olid hävitanud Põhja-Prantsusmaal, anti Saari ala Prantsusmaale (rahvusvahelise komisjoni haldusel) 15 aastaks. Selle aja möödumisel pidi Saarimaa saatuse otsustama rahvahääletus.

Austria-Ungari kaksikriik irdus nüüd täiesti koost üksikuteks eri rahvustega osadeks. Austriale jäid ainult sakslastega asustatud maa-alad. Slovakid ja tšehhid lõid uue Tšehhoslovakkia

[1] Liitlased sõlmisid rahu Versailles's Saksamaaga, Saint-Germain'is Austriaga, Trianonis Ungariga, Neuilly's Bulgaariaga ja Sèvres's Türgiga.

vabariigi. Endise Austria kulul suurendasid oma maid ka Poola, Rumeenia, Jugoslaavia ja Itaalia [1].

Jugoslaavia oli uus Balkani riik, kuhu kuulusid peale Serbia veel Bosnia, Hertsegoviina, Montenegro ja osi Steiermarkist, Kärntenist ja Ungarist. Venemaa ja Kesk-Euroopa piirel kindlustati iseseisvus uutele vabariikidele: Soomele, Eestile, Lätile, Leedule ja Poolale.

Balkani riigest muutus suurriigiks Rumeenia, sest temaga ühendati Ungarile kuulunud Transilvaania ja Venemaa päralt olnud Bessaraabia. Ungari kaotas nagu Austriagi palju maid: peale Transilvaania Slovakkia ja Ruteenia Tšehhoslovakkiale ja Kroaatia Jugoslaaviale. Türgimaa Euroopas asuvad alad läksid enamasti Kreekamaa valdusesse, alles jäi seal talle ainult Istanbul ühes ümbrusega. Väike-Aasiaski ei jäänud Türgi maa-alad endises suuruses püsima. Irakist (Mesopotaamiast) ja Palestiinast kujunesid pooliseseisvad riigid Inglise ülemvalitsuse all, Süüriast selline Prantsuse ülemvalitsuse all. Kavatsetud iseseisva Armeenia loomine ei teostunud siiski türklaste suure vastuseismise tõttu. Kuid Egiptus vabastas enda pärast maailmasõda täiesti Türgi võimu alt ning on praegu iseseisev riik, kuigi tugevasti Inglismaa mõju all. Enamvähem iseseisvaid riigikesi on tekkinud ka Araabias. Türgi riigi peaosa asus nüüd Väike-Aasias.

Saksamaa pidi loobuma kõigist oma asumaist võitnud riikide kasuks. Hiinas loobus Saksamaa kõigist privileegidest ja eelistest ning pidi tunnustama Marokos Prantsusmaa protektoraati.

Desarmeerimine. Kaotanud riikide sõjajõudu piirati Versailles' ja teiste rahulepingute läbi väga tugevasti. Saksamaal näit. vähendati sõjaväge 100 000-le mehele ja sõjaväge lubati moodustada ainult vabatahtlikest. Sõjalaevastikku vähendati väga tunduvalt, allveelaevastik ja õhulaevastik kaotati täiesti. Sõjavarustis anti osalt liitlastele, osalt hävitati. Reini idakaldal loodi 50 kilomeetri laiune demilitariseeritud ala, kus kindlused lammutati ning keelati sõjaväge pidada.

Majandusalal omandasid liitlased mitmesuguseid enamsoodustusi Saksamaaga läbikäimises 5 aasta jooksul. Maailmasõda oli tekkinud suurelt osalt majandusliku võitluse tagajärjel ning nüüd püüdsid liitlased kasutada oma sõjalist võitu ka Saksamaa majan-

[1] Poola omandas Galiitsia, Rumeenia Bukoviina, Jugoslaavia Dalmaatsia ja Sloveenia, Itaalia Lõuna-Tirooli, Triesti ja Istria.

duslikuks alistamiseks. Saksamaa ei pidanud välja andma liitlastele ainult oma sõjalaevastiku, vaid ka suure osa kaubalaevastikust. Need maad, mis Versailles' lepingu põhjal kas jäädavalt või ajutiselt läksid kaotsi Saksamaale, olid suurelt osalt tähtsamad Saksa tööstuskeskused.

Reparatsioonide küsimus. Saksamaa ja ta liitlased tehti vastutavaks kõikide sõja läbi tekkinud kahjude eest, vaatamata sellele, et Wilson võitles säärase punkti kui liitlaste endiste lubadustega vastuolus oleva vastu. Et aga Saksamaa polnud suuteline tasuma kõiki kulusid, piirduti kahjutasuga ainult eraisikuile. Summa suurus jäi esialgu lahtiseks, kindlaks pidi määrama selle liitlaste esindajaist koosnev reparatsioonikomisjon.

1. Mis on Wilsoni 14 punkti? 2. Millal sõlmiti relvaderahu Saksamaa ja liitlaste vahel? 3. Kuhu tuli kokku rahukonverents? 4. Millal sõlmiti Versailles' rahu? 5. Kus sõlmiti liitlaste ja keskriikide vahelised rahulepingud? 6. Missuguseid maa-alasid ja kellele kaotas rahutegemisel a) Saksamaa, b) Austria-Ungari, c) Türgimaa? 7. Missugused uued riigid tekkisid peale maailmasõda Euroopas? 8. Mida tehti Versailles' lepinguga Saksamaa desarmeerimiseks? 9. Kuidas kahjustas Versailles' leping Saksa majanduselu?

2. Rahvasteliit.

Rahvasteliidu asutamine, sihid ja liikmed. Juba enne maailmasõda olid üksikud poliitikud unistanud mingi keskasutise loomisest, mis kindlustaks riikide vahel koostööd ja rahu. Maailmasõja ajal muutus see mõte aina populaarsemaks kõigis maai maosades. Pariisi rahukonverentsi ajal loodi president Wilsoni mõjul ja juhatusel komisjon, kes töötas välja Rahvasteliidu asutamise kava.

1919. a. juunis jõutigi Rahvasteliidu tegeliku elukutsumiseni. Tema asutajaiks olid võitnud liitriigid ja rida maailmasõjas erapooletuks jäänud riike — kokku 27 suveräänset võimu. Sel est ajast on tõusnud Rahvasteliidu liikmete arv umbes kahekordseks. Liitu võeti vastu nii rida uusi vabariike kui ka maailmasõjas kaotanud Kesk-Euroopa riigid. Viimastest astus hiljemini (1933. a.) Saksamaa Rahvasteliidust välja, endisist liitriigest eemaldus sealt aga Jaapan. Muudest poliitilistest suurvõimudest jäid Rahvasteliidust eemale veel Põhja-Ameerika Ühendriigid.

Rahvasteliidu sihiks on rahvusvaheline koostöö, julgeoleku ja rahu kindlustamine. Liitu kuuluvad riigid peavad austama rahvus-

vahelisi lepinguid ning olema ausad ja õiglased suhtumises teistesse riikidesse. Sõjast kui rahvusvaheliste konfliktide lahendusvahendist lubavad Rahvasteliidu liikmed loobuda. Rahvusvaheliste tüliküsimuste puhul on liidul õigus neid lahendada. Sel juhul, kui liidu otsuseid ei respekteerita, tohib ta tarvitada majanduslikke ja poliitilisi sanktsioone, s. o. survevahendeid, et riigid oma rahvusvahelisi kohustusi täidaksid.

Rahvasteliidu organid on üsna mitmesugused. Juhtivat osa Rahvasteliidu seadusandlikus ja täidesaatvas tegevuses etendavad: 1) Rahvasteliidu Täiskogu, kuhu oma saadikud saadavad kõik liidu liikmed, 2) Rahvasteliidu Nõukogu, mis koosneb viiest alatisest liikmest ja üheksast ajutisest, keda Täiskogu iga kolme aasta järel valib, ja 3) Rahvasteliidu Sekretariaat, kelle hooleks on Täiskogu ja Nõukogu otsuste tegelik elluviimine. Peale selle leidub Rahvasteliidu juures rida võrdlemisi iseseisvaid, autonoomseid organisatsioone, nagu Rahvusvaheline Kohus riikidevaheliste konfliktide lahendamiseks, Rahvusvaheline Tööorganisatsioon, mis püüab lahendada tööliste ja tööandjate vahelisi vastuolusid ja ainelise hüveolu küsimusi kogu maailmas, Vaimse Koostöö Instituut, Õpetlikkude Filmide Instituut ja mitmed muud asutised.

Rahvasteliidu tegevus on olnud üsna mitmekülgne ning viljakas. Ta on teostanud oma volitatud isikute kaudu Saksamaast eraldatud Saari ja Danzigi valitsemist, lahendanud rea tüliküsimusi riikide vahel[1], aidanud korraldada rahandust mitmes väikeriigis, kus see oli sattunud ummikusse, hoolitsenud töökaitse eest ja reguleerinud tööpäeva pikkust, võidelnud taudide vastu, eriti Idamail, ja pannud kehtima erilisi lepinguid rahvusvähemuste kaitseks. Lõpuks ei saa siiski jätta mainimata, et mõne suure rahvusvahelise konflikti puhul Rahvasteliit ei suutnud täita oma kõrgeid ülesandeid. Nii ei suutnud ta takistada Jaapani ja Hiina sõda ning Jaapani mõjualuse riigi loomist Mandžuurias endisel Hiina territooriumil; samuti ei hoidnud Rahvasteliit ära hiljuti lõppenud Itaalia-Abessiinia sõda ning viimase Aafrika keisririigi annekteerimist Itaalia asumaade komplekti. Rahvasteliidu tegelik jõud osutus siin liiga väikeseks, sest ta liikmed ei toetanud küllalt aktiivselt ja resoluutselt Rahvasteliidu rahupoliitikat. Summad, mida Rahvaste-

[1] Näit. Leedu ja Poola vaheline tüli Vilno pärast, mis lõppes Vilno Poolale jätmisega, edasi Itaalia-Kreeka konflikt, Bulgaaria-Kreeka konflikt jms.

liit kulutab, on veel väga väikesed, võrreldes seega, mis riigid kulutavad ikka veel relvastusele. 1928. a. näiteks tõusid Rahvasteliidu kulud 25 miljonile kuldfrangile, samal ajal oli aga riikide sõjakulude eelarve 18 miljardit franki. Viimane summa on osutanud viimaseil aastail veelgi väga suurt tõusu.

3. Rahvusvahelised suhted pärast maailmasõda.

Reparatsiooniküsimus. Versailles' rahuleping tegi Saksamaa küll põhimõtteliselt vastutavaks sõjakahjude eest, kuid nende kogusumma ja maksmisviis jäid kindlaks määramata. Nende küsimuste otsustamiseks peeti liitlaste esindajate vahel mitu konverentsi. Eriti suuri nõudmisi esitasid prantslased, nad tahtsid Saksamaa reparatsioonimaksude summat määrata kindlaks 300 miljardile kuldmargale. Kuid arvestades Saksamaa tegelikku maksuvõimet vähendas Londoni konverents 1921. a. maksude üldsummat 132 miljardile kuldmargale.

Kuid seegi võlakoorem tundus Saksamaale liiga raske. Järgnevail aastail tabas Saksa rahandust terav kriis. Saksa rahakurss langes kohutavalt. 1923. a. lõpul maksti ühe dollari eest Saksamaal 4 triljonit pabermarka. Kuna aga iga-aastased reparatsioonimaksud olid kindlaks määratud kuldmarkades, siis muutus reparatsioonimaksude tasumine väga raskeks. Saksamaa palus liitlastelt moratooriumi. Kuid Prantsuse valitsus Poincaré juhatusel keeldus moratooriumist ja Prantsuse ja Belgia väed okupeerisid (1923. a.) Ruhri söekaevanduste alad, seniks kui Saksamaa on valmis täitma oma maksukohustusi. Majanduslikult Saksamaale tähtsa Ruhri okupeerimine suurendas veelgi Saksamaa maksuraskusi. Nende vähendamiseks korraldati uusi konverentse, kus Ruhri ja Reinimaa okupatsioon liitlaste poolt otsustati lõpetada ning Saksamaa aastamakse püüti kohandada riigi tegeliku kandejõuga. Rahvussotsialistide võimuletulekuga Saksamaa loobus reparatsioonimaksude tasumisest.

Saksamaa desarmeerimine pidi olema esimeseks sammuks relvastiste üldisel vähendamisel. Kuid Saksamaa otsis juba algusest peale kõrvalteid, kuidas pidada suuremat sõjaväge, kui see oli lubatud Versailles' rahulepingus. Teised riigidki ei osutanud kuigi

suurt indu relvastuse vähendamiseks. Rahvasteliidu juures loodud desarmeerimiskomisjon, kes pidi teostama üldist desarmeerimist, ei saavutanud mainimisväärseid tulemusi. 1924. a. võeti küll vastu Rahvasteliidu Täiskogu poolt kava, mis on tuntud Genfi protokolli nime all. Selle aluseks oli kallaletungisõja keeld ja vahekohtu-põhimõte. Üksikud riigid pidid andma oma sõjaväed ja -laevastikud Rahvasteliidu käsutusse, kasutamiseks korrarikkuja vastu. Kuid Briti valitsus keeldus kinnitamast seda kava ning andis sellega raske hoobi kogu desarmeerimisküsimusele.

Locarno lepingud ja Kellog-Briand'i pakt. Kui nähti, et desarmeerimine osutub raskestiteostatavaks, siis püüti rahu kindlustamiseks rakendada uut moodust, nimelt vahendituid lepinguid Saksamaaga. Endised liitriigid ja Poola ja Belgia sõlmisid Locarnos 1925. a. Saksamaaga rea lepinguid, mis pidid garanteerima piiride puutumatust ja konfliktide lahendamise vahekohtu teel. Ameerika Ühendriikide välisasjade sekretäri Kellog'i ettepanekul deklareerisid 1928. a. paljud riigid, et nad loobuvad sõjast kui rahvusvahelisest poliitikavahendist ja lahendavad oma tülid rahvusvahelise vahekohtu teel. Kuid ka pärast selliseid lepinguid ja pakte ei olnud edu desarmeerimiskomisjonil, mis 1932. a. pärast pikki ettevalmistusi tuli kokku Genfis. Viimaseil aastail on desarmeerimisküsimus muutunud aina raskemaks, eriti pärast seda, kui Saksamaal võimule pääsenud rahvussotsialistid, ignoreerides Versailles' rahu tingimusi, seadsid uuesti sisse sundusliku väeteenistuse ning alustasid riigi kiiret taasrelvastamist.

Sõjad on jätkunud ka pärast maailmasõja lõppu, hoolimata rahupüüdluste suurest tõusust seltskonnas maailmasõja järel. Nii näit. tekkis Kagu-Euroopas sõda türklaste ja kreeklaste vahel. Türgi rahvuskogu ei olnud nõus ratifitseerima Sèvres'i rahu (nn. portselanrahu) ning 1922. a. alustasid türklased kreeklaste vastu sõja. Kasutades suurriikide omavahelist kadedust õnnestuski Türgimaal kihutada kreeklased minema Ida-Traakiast ja mitmelt Egeuse mere saarelt ning saavutada Sèvres'i rahu asemele uue soodsama Lausanne'is. Jaapanil tekkis 1931. a. sõda Hiinaga, mis lõppes Mandžukuo riigi loomisega endisel Hiina territooriumil. 1935. ja 1936. aastail vallutasid Itaalia väed Abessiinia. Mujalgi, näit. Lõuna-Ameerikas on esinenud sõjategevust pärast maailmasõda.

Rahvusvaheline pinevus kestab edasi kogu maailmas. Katsed seda lahendada on osutunud jõuetuiks. On riike, kes tahak-

sid iga hinna eest laiendada oma poliitilist võimu teiste territooriumidele või vähemalt võita endale uusi välisturge — näit. Saksamaa Euroopas ja Jaapan Aasias. Teised riigid püüavad kramplikult hoida kinni saavutatud olukorrast.

4. Maailmamajandus pärast sõda.

Euroopa majanduslik langus. Maailmasõja ajal, kui Euroopa tööstussaaduste väljavedu teistesse maailmajagudesse katkes, hakkasid sealsed asumaad ja iseseisvad riigid enam ja enam arendama oma tööstust. Sama püüdsid teha ka maailmasõjas iseseisvuse saavutanud uued riigid. Turgude kaotsimineku tõttu tekkis vanul tööstusmail üleproduktsioon ning koos sellega tööpuudus. Pikast maailmasõjast kurnatud Euroopa asemele tõusid majanduslikult maailmas juhtivaks P.-A. Ühendriigid, kes sel ajal, kui Euroopa riigid sõdisid, kindlustasid endale endised Euroopa turud. Maailmakaubanduse tähtsamaist produktidest toodab Ameerika olulise osa (petrooleumi $^2/_3$, puuvilla $^1/_2$, rauda ja vaske $^1/_2$, sütt $^2/_5$ jne.). Ühendriikide kaubalaevastik on tõusnud maailmasõja ajal esikohale maailmas, ületades isegi Inglise oma. Maailmasõda, mis viis Euroopa vaesumisele, tõstis Ühendriikide rahandust ja muutis ta Euroopa riikide võlglasest võlausaldajaks.

Majanduskriisid. Protektsionism. Tööpuudus. Oma põllundust ja tööstust püüdsid riigid enam ja enam kaitseda kõrgete kaitsetollide läbi, kuid et kaitsetollide tõstmisele teised riigid omalt poolt vastasid samaga, siis vähenes koos sisseveoga enamasti ka riikide väljavedu. Kaubalepingutega üksikute maade vahel püüti pehmendada nii tekkinud sulgu. Kuid võttis kaua aega ja palju katsetamist, enne kui riigid hakkasid leidma elulisi koostööviise majandusalal ja õigeid vahekordi. Kokkuvõtlikult peab ütlema, et Euroopa riikide enamikule on järelsõja-aastad olnud majandusliku kriisi ajad koos üleproduktsiooni ning sellega kaasneva tööpuudusega. Kahekümnendate aastate lõpul ja kolmekümnendate algul oli tööpuudus üsna suur. 1930. a. oli näit. Saksamaal 6,8%, Inglismaal 5,5% elanikkonnast töötuid. Viimaseil aastail on majanduskriis kaotanud oma suurima tugevuse.

1. Mispärast muutus teie arvates Rahvasteliidu mõte maailmasõja ajal populaarseks? 2. Kelle mõjul ja juhatusel tehti Rahvasteliidu loomise eel-

töid Pariisi rahukonverentsil? 3. Kes olid Rahvasteliidu asutajad liikmed ja kes tulid neile juurde hiljemini? 4. Missuguseid sihte taotleb Rahvasteliit? 5. Missugused on Rahvasteliidu organid? 6. Loendage Rahvasteliidu positiivseid saavutusi! 7. Millega on seletatavad mõned Rahvasteliidu poliitika äpardumised rahvusvaheliste konfliktide korral? 8. Mainige peamomente reparatsiooniküsimuse lahendamises pärast maailmasõda! 9. Mis oli nn. Genfi protokolli sisuks ja mispärast jäi ta ellu viimata? 10. Kuidas püüti kindlustada pärast desarmeerimise ebaõnnestumist rahvusvahelist julgeolekut? Missuguste tagajärgedega? 11. Mispärast on viimaseil aastail muutunud väevähenduse-küsimus eriti lootusetuks? 12. Missuguseid sõdu te teate pärast maailmasõda? 13. Missuguseid tagajärgi nad andsid? 14. Millega on seletatav Euroopa tähtsuse langus maailma majanduselus pärast maailmasõda? 15. Millega on seletatav Ühendriikide majanduslik tõus? 16. Nimetage mõningaid nähtusi, mis iseloomustavad majanduselu maailmasõja järelaastail?

5. Üksikud Euroopa riigid pärast maailmasõda.

Saksamaa. Kauakestnud pingutused, mida Saksamaa maailmasõjas tegi, viisid vaesemad rahvakihid otse meeleheitele. Kogu maal tõusis opositsioon sõja ja tema põhjustajate vastu. Oodatud võidus ei nähtud enam kogu rahva au päästmist, vaid ainult kapitalistide kasu. Novembris 1918. a. puhkes Saksamaal revolutsioon ja keiser Wilhelm II pidi loobuma troonist ja põgenema ühes kroonprintsiga Hollandisse. Saksamaa kuulutati vabariigiks.

Vabariigi esimestel kuudel valitses Saksamaal üsna kaootiline olukord. Tööliste ja sõdurite nõukogud, kes moodustasid ajutise valitsuse, ei suutnud riigis korda luua. Äärmised pahempoolsed (iseseisvad sotsialistid ja spartakistid) tahtsid asuda eravaranduste sotsialiseerimisele, sotsiaaldemokraadid ja kodanlikud erakonnad olid aga sellele vastu.

1919. a. kokku tulnud Weimari rahvuskogus ühinesid sotsiaaldemokraadid ja liberaalne kodanlus ja andsid Saksamaale demokraatliku ja liberaalse põhiseaduse. Järgnevail aastail jäid sotsiaaldemokraadid ja liberaalne kodanlus juhtivaiks erakondadeks Saksa riigi elus. Keskerakondade valitsusaeg oli Saksamaale mitmeti raske. Maailmasõja kaotamine, laenud ja sõjamaksud koormasid majanduslikult raskelt Saksamaad, rahvuslikku eneseteadvust rõhusid Versailles' rahu rasked tingimused, parlamendis kestsid parteitülid, tööstuses tööpuudus. Rahulolematus valitsuse

vastu süvenes eriti endistes liinisõdurites ja nooremas põlves, kes ei leidnud endale tööd ja elatusvõimalusi. Opositsiooni oskas enda ümber koguda Adolf Hitler, Austriast pärinev dekoratsioonimaalija, rahvussotsialistliku partei juht. Rahvapärase kõnemehena ja energilise organisaatorina oskas Hitler võita endale rahvahulkade poolehoiu. 1933. a. pääses Hitler riigikantsleri kohale. Samal aastal toimunud parlamendivalimised andsid Hitleri pooldajaile suure häälte juurdekasvu. Nüüd viis Hitler riigipäeval läbi seaduse, mis annab talle otse diktaatorliku võimu. Senine parlamentaarne kord oma erakondadega kaotati. Saksamaa astus välja Rahvasteliidust ja alustas hoogsat taasrelvastumist.

31. joonis. A. Hitler.

Rahvussotsialistid nõuavad välispoliitikas saksa rahvale laienemisruumi üle seniste riigipiiride. Jälle on teravalt päevakorral iidne „Drang nach Osten". Sisepoliitikas soovitakse kultuurielu puhastamist mitterahvuslikest (esijoones juutluse) mõjudest, verelt puhta ja maailmavaatelt ühtlaselt mõtleva saksa rahva loomist, kes poleks enam killustatud erakondadesse.

Teistest Kesk-Euroopa rahvuslikest riigest on kõige rahulikum olnud sisepoliitiliselt arengult maailmasõja tagajärjel tekkinud Tšehhoslovakkia vabariik. Tšehhoslovakkias on kogu riigi kestuse ajal kehtinud demokraatlik kord ning puudunud selle vastu sihitud võimsad liikumised. Tšehhi riigimehed Masaryk ja Beneš on tuntud Euroopas kui ühed kaasaegse demokraatia teadlikumad juhid.

Palju keerukam kui Tšehhoslovakkia oma on olnud Ungari saatus pärast maailmasõda. Esmalt kuulutati siin välja kodanlik vabariik (1918. a. oktoobris), kuid kui viimane ei suutnud raskes olukorras sobivaid välispoliitilisi lahendusi leida, siis kukutati viimane ja mõnda aega valitsesid kommunistid, Béla Kun'iga eesotsas. Kuid kommunistidki ei suutnud kaua võimul püsida. Naaberriikide sõjajõudude ja koduse opositsiooni survel langesid nad. Kokkutulnud rahvuskogu pani kehtima vana „ajaloolise konstitutsiooni", Ungarist kujunes monarhia kahekojalise parlamendiga. Liitlaste survel ei lastud küll Habsburge tagasi troonile, kuid nende asemel valiti eluaegseks regendiks admiral Horthy. Nii Ungari valitsuse kui ka kõrgemate kihtide meeleolu on üsna

vaenlik Trianoni lepingule, mis võttis endiselt Ungarilt $^2/_3$ pindalast ning jättis 20 miljonist elanikust riiki ainult 7½ milj. Otsides toetust oma lähemate naabrite vastu Ungari on sõlminud sõpruslepingu Itaaliaga.

Austrias kuulutati 1918. a. novembris välja demokraatlik vabariik. Austria siseolud muutis ärevaks vastuolu Viini ja maa rahvastiku vahel. Viini töölised kaldusid pooldama sotsialismi, talupojad vaenustasid seda. Mõlemal erakonnal olid oma organisatsioonid, millede vahel juhtus mõnikord ohvriterikkaid tänavavõitlusi. 1932. a. liidukantsleriks saanud dr. Dollfuss piiras parlamendi tegevusvõimu ja pani kehtima diktatuuri.

Balkani riigest Bulgaaria, Rumeenia ja Jugoslaavia on säilitanud kuningriikliku korra, Kreekamaal on aga kehtinud vahelduvalt demokraatlik ja monarhistlik kord. Revolutsiooni läbi muutus vabariigiks Türgimaa. Peaaegu diktaatorliku võimu omab aga siin väejuht Mustafa Kemal paša. Türgi vabariigi ajal on teostatud siin palju reforme. Riik lahutati muhamedi kirikust, koolid sekulariseeriti, usulised seadused eraldati tsiviilseadusist. Naised sunniti loobuma loorist, mehed fessist, mitmenaisepidamine keelati, tarvitusele võeti ladina tähestik.

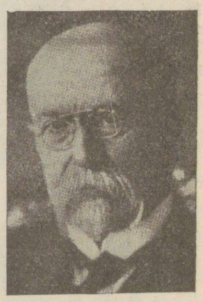

32. joonis.
T. G. Masaryk.

Ida-Euroopa rahvuslikud vabariigid on tekkinud peamiselt endise Venemaa territooriumil. Oma tekkimise algaastail tuli neil enamasti kõigil võidelda kodumaiste või Venemaalt tulnud kommunistidega. Omavahel on säilitatud hea vahekord, välja arvatud vahest Poola-Leedu suhted, mida halvendas küsimus, kummale maale peab kuuluma Vilno linn. Oma olemasolu alguses oli Ida-Euroopa rahvuslikes vabariiges parlamentaristlik kord, kuid 1926. a. teostas marssal Pilsudski Poolas riigipöörde, mis andis suuremaid õigusi täidesaatvale võimule, ja viimaseil aastail on ka Balti riiges kujunemas tugevamalt tsentraliseeritud kord.

Nõukogude Venemaa. Väga tsentraliseeritult on seni valitsetud Ida-Euroopa suurimat riiki Nõukogude Venemaad kommunistide poolt. Kommunistid pääsesid Venemaal võimule 1917. a. novembris. Õnnepuudus sõjas keskriikidega tekitas Venemaal juba mõnda aega depressiooni ja valitsusevastaseid püüdlusi. Kui märtsis 1917. a.

tsaarivalitsus otsustas laiali saata riigiduuma, puhkes Peterburis mäss, mida toetasid pealinna garnisonid (12. märtsil 1917). Kahekümne nelja tunni jooksul kukutati tsaarivalitsus ning riigitüürile pääses liberaalne ning demokraatlik ajutine valitsus, esmalt vürst Lvov'iga, hiljemini Kerenski'ga eesotsas. Liberaalide valitsus teostas surmanuhtluse ja väljakohtute kaotamise, pani kehtima üldise valimisõiguse ning kaotas kõik kitsendavad määrused teiste rahvuste ja usundite suhtes. Tsaariaegselt Venemaalt maapakku läinud rahvajuhid said loa tagasi tulla. Teiste hulgas saabusid nüüd kodumaale ka enamlaste juhid Lenin'iga eesotsas ja algatasid kihutustööd sotsialistliku korra teostamiseks. Töölistele lubasid nad vabrikute sotsialiseerimist, talupoegadele maad, sõduritele rahu uues kommunistlikus riigis. Poolehoid enamlastele muutus nii suureks, et Lenini ja Trotskiga eesotsas nad haarasid 7. nov. 1917. a. võimu. Mässu toetas peamiselt mereväegi. Igasse linna loodi tööliste ja sõdurite nõukogud võimu esindajaiks. Asutav kogu aeti tääkide abil laiali. Mõisnike ja vaimulike maad jagati keskmisele ja vaeseile talupoegadele.

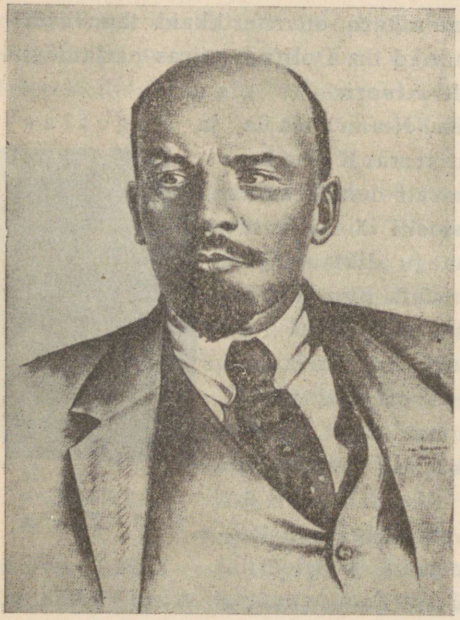

33. joonis. Lenin.

Kommunistide ühiskonnaideaaliks on klassideta sotsiaalne ühiskond, kus valmistamisvahendid pole üksikute, vaid ühiskonna omand. Selle saavutamiseks tuleb nende arvates hävitada senine kord revolutsiooni teel ja kehtima panna proletariaadi diktatuur. Sellel üleminekuajal proletariaat kindlustab end kontrrevolutsiooni vastu, hävitab lõplikult klassivahedega korra ja selleaegsed harjumused ja loob eeldused uue ühiselu tekkimiseks. Proletariaadi diktatuur ei ole veel uus kord ise, vaid alles ettevalmistus sellele.

Proletariaadi diktatuuri on teostanud kommunistlik partei Venemaal oma organite kaudu juba mõnda aega. Oma ideede teostamiseks ja võimul püsimiseks on enamlased ehk kommunistid tarvitanud väga terroristlikke vahendeid. 1918. a. asutati erakordsed asutised kontrrevolutsiooni vastu võitlemiseks, milledest tuntuim on Tšeka-nimeline salapolitsei revolutsioonivastaste ja liigkasuvõtjate jälitamiseks. Valitseva korra vastaseid karistatakse äärmiselt karmilt, tuhanded neist on mõistetud surma, sadu tuhandeid oma kodust lahti kangutatud ja uude kohta asuma saadetud. Ajakirjandus on alistatud valjule tsensuurile, kord on absolutistlikum ja tsentraliseeritum kui endises tsaaririigis.

Majanduselu riigistamine pole Nõukogude Venes toimunud sirgjooneliselt, vaid kommunistidel on tulnud tihti teha kompromisse eramajanduslikkude suundadega. Sealjuures on ka olnud lahkhelisid parteis endas. Venemaalt sunniti lahkuma isegi endine juht Trotski, kelle arvates pärast Lenini surma sotsialistlikku korda ei ehitatud küllalt järjekindlalt. Eriti järjekindlalt teotsetakse riigimajanduse ülesehitamisega 1927. a. alates, mil algas esimene „viisaastak" (1927—32) plaanikindla majanduselu korraldamises. Viisaastaku tagajärjel suurenes Vene tööstuse toodang tõepoolest palju. Seevastu ei saavutatud loodetud tõusu kollektiviseeritud põllumajanduses. Palju on ära tehtud kommunistlikul Venemaal rahva üldhariduse tõstmiseks, muu seas kirjaoskamatuse kaotamiseks.

Itaalia. Itaalias oli pärast maailmasõja lõppu üsna tugev sotsialistlik liikumine. Kodanliku valitsuse vastu tekkis opositsioon, sest parlament muutus erakondadevaheliseks võitlusväljaks ja valitsevais ringkonnis suurenesid äritsemine ja korruptsioon. Kohati katsetati isegi vabrikute ülevõtmisega tööliste kätte ning suurmaapidamiste võõrandamisega. Kuid et sotsialistide ridades polnud küllalt energilisi ja osavaid poliitilise ja majanduselu juhte, siis vaibus see liikumine iseendast. Kuid opositsioon valitsuse vastu ei lakanud. Paljusid kodanikke, eriti liinisõdureid pahandas muuseas asjaolu, et rahutegemisel Saksamaaga Itaalia ei saavutanud ühtki endist Saksa asumaad endale valitsemiseks. Noorsoo ja liinisõdurite hulgas hakkas poolehoidu leidma uus liikumine fašism[1],

[1] Nimetus tuleb endiste Rooma konsulite ametimärgist (vitsakimp ja kirves), mille uue liikumise pooldajad tarvitusele võtsid.

mis ühelt poolt oli rahvuslik ja suunatud sotsialistide internatsionalismi ja patsifismi vastu, kuid teisalt ei sallinud ka liberaalide individualistlikku omakasupoliitikat. 1922. a. sügiseks oli fašistlik liikumine muutunud nii tugevaks, et selle juhil Mussolinil õnnestus võimu üle võtta. Näiliselt jäi alles parlamendi ja kuninga valitsus, kuid tegelikult hakkas diktaatorina toimima Mussolini.

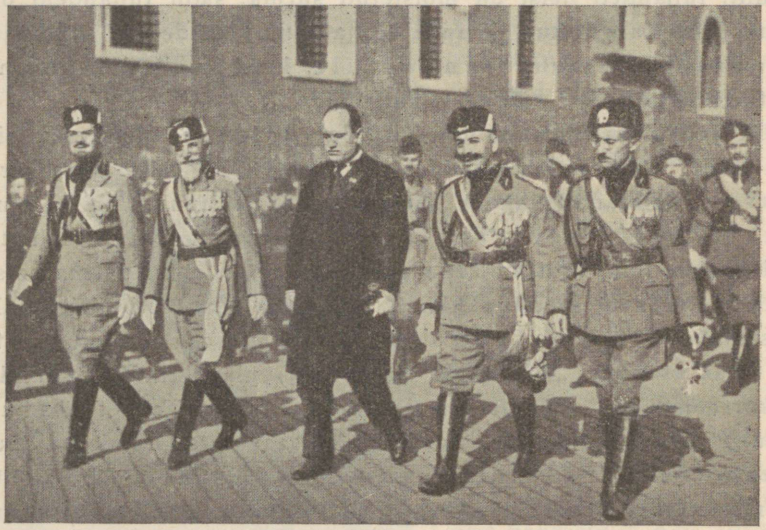

34. joonis. Minister-president Mussolini oma kaasvõitlejatega (Balbo, De Bono, De Vechi ja Bianchi).

Nagu kommunistid, nii ka fašistid pole suutnud võimul püsida opositsiooni terroriseerimata. Fašistliku poliitika sihiks on rahvuse võimsus. Rahvusel on õigus avardumisele, kui tal on selleks jõudu, arvavad fašistid ja ajavad imperialistlikku väispoliitikat. Majanduselu korraldatakse kutseühingute kaudu, kuhu kuuluvad nii töölised kui ka tööandjad (korporatiivne kord). Nii töölisi kui ka tööandjaid püütakse sundida ja kasvatada sobivale koostööle rahvusterviku huvides. Otsustav sõna nii poliitilisis kui ka majanduslikes küsimusis kuulub aga ikkagi juhile („duce") Mussolinile ja fašistliku partei suurnõukogule.

Inglismaa ja Prantsusmaa, kus demokraatlik kord kauemat aega stabiliseerunud, on laiendanud üksikindiviidi poliitilisi õigusi selle asemel, et neid kärpida, nagu see sündis näit.

Venemaal, Saksamaal, Itaalias ja mõnes muuski Euroopa riigis. 1918. a. anti Inglise parlamendi poolt naistele hääleõigus, alates 30. eluaastast, 1928. a. alates 21. eluaastast. Prantsuse naised aga saavutasid 1936. a. valimisõiguse. Muudeski küsimustes näeme Inglismaad toimivat demokraatia ja vabaduse vaimus. Iiri küsimus lahendati Iirimaa autonoomseks vabariigiks kuulutamisega 1922. a. Inglise dominioonide majanduslik ja poliitiline sõltumatus kodumaast on pärast maailmasõda aina suurenenud. Nagu Iirimaa, nii on saavutanud pärast maailmasõda Inglise dominiooni õigused ka senine asumaa India, kus Gandhi jt. õhutasid hindude rahvuslikku iseseisvuseliikumist. Gandhi poliitilise võitluse meetod on seepärast omapärane, et ta soovitab Inglismaa vastu vägivallatut, „passiivset" vastupanu Inglise kaupade majandusliku boikoti kaudu. Kodumaal on Inglise valitsusel palju vaeva olnud majanduskriisi ja tööpuudusega võitlemisel. Saksamaa reparatsioonimaksude küsimuses on Inglismaa olnud võrdlemisi leplikul seisukohal.

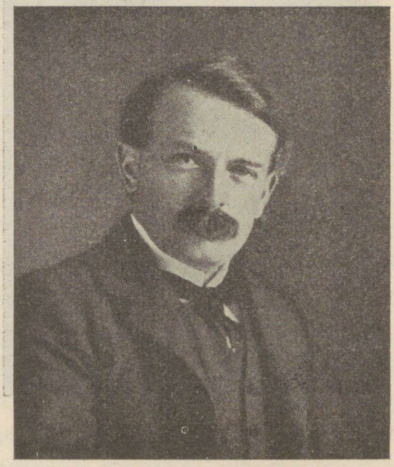

35. joonis. Lloyd George, Inglise liberaalide juhte.

Palju järeleandmatum reparatsioonimaksude suhtes on olnud aga Prantsusmaa, eriti need Prantsuse valitsused, mida juhtis rahvuslane Poincaré. Järeleandlikumad on olnud pahempoolsed koalitsioonivalitsused Briand'i ja Herriot'ga. Kuigi reparatsioonimaksud pole Saksamaalt laekunud loodetud suuruses, ometi on Prantsuse riik toibunud maailmasõja hävitustööst ning muutunud üheks rikkamaks Euroopa maaks. Kestvast pommitamisest rikutud linnad, põllud ja aasad, lõhutud vabrikud ja kaevandused seati umbes viie aasta jooksul uuesti korda. Põllud puhastati ja tasandati, linnad, külad, vabrikud ja teed ehitati uuesti. Elsass-Lotringi omandamine andis Prantsusmaale uue tõhusa tööstusrajooni. Muudeski maaosades osutas tööstus tõusu. Sel ajal, kui sakslased olid vallutanud tähtsamad tööstusregioonid, avastasid prantslased uusi metallitagavarasid muudes

kohtades ning asutasid vabrikuid sinna, kus neid seni leidus vähe. Viimasel ajal on Prantsusmaal tugevnemas sotsialistlikud tendentsid ja püüd suurendada riigi kontrolli eramajanduse üle. Välispoliitiliselt iseloomustab Prantsusmaad traditsiooniline umbusaldus Saksamaa vastu ning koos sellega viimasel ajal lähe-

36. joonis. Poincaré.

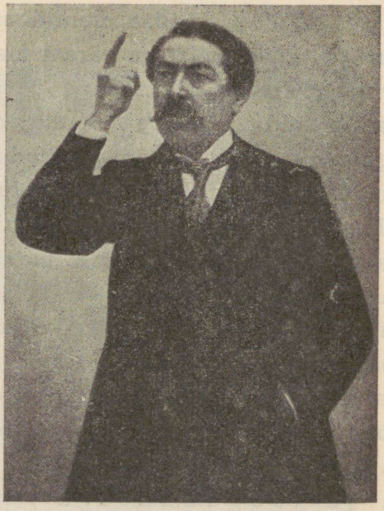

37. joonis. Aristide Briand.

nemine Nõukogude Venemaale ja teistele riikidele, kel on põhjust karta Saksa ekspansioonipoliitikat.

1. Missugused Euroopa riigid on peale maailmasõda kogu aja püsinud demokraatia ja parlamentarismi alusel, kus pääses kehtima ilmne diktatuur? 2. Leidke kommunistliku ja fašistlik-rahvussotsialistliku liikumise erinevusi! 3. Kuidas toimus kommunistide võimulepääs Venemaal? 4. Missugused nähtused põhjustasid fašistliku korra tekkimise Itaalias ja rahvussotsialismi edu Saksamaal? 5. Mida on teinud majanduselu riiklikuks korraldamiseks a) kommunistid, b) fašistid? 6. Milliseid demokraatiat süvendavaid reforme on teostatud peale maailmasõda Inglismaal ja Prantsusmaal? 7. Millest on tingitud Prantsusmaa rikastumine pärast maailmasõda? 8. Missugune uus Kesk-Euroopa riik on olnud pärast maailmasõda kõige stabiilsema riigikorraga? 9. Missuguseid riigikorra vahetusi on elanud üle Ungari pärast maailmasõda? 10. Nimetage mõningaid mõjukaid riigimehi Euroopas pärast maailmasõda ja iseloomustage neid lühidalt!

B. Eesti ajalugu.

I. Eesti rahvuslik ärkamine.

1. Sotsiaal-majanduslikud olud XIX s. teisel poolel.

Raharendile siirdumine. XIX s. keskel antud talurahvaseadused rajasid teed raharendile siirdumisele ja talude päriseksostmisele. Viimases nähti lõppsihti Eesti- ja Liivimaa talupoja omandiõiguse kindlustamisel. Teoorjuse sundusliku lõpetamisega 1868. a. algas Eesti majanduselus uus ajajärk, mil raharent tunnistati ainukeseks sobivaks rendiliigiks, senise teo- ja loonusrendi asemel. Raharendi soodustamine ja kohustuslikuks tegemine põhjenes mõisnike soovil. Viimased püüdsid sel teel vältida järjest suurenevat rahapuudust. Mõisad olid koormatud suurte võlgadega, kuid moodsemate eluviiside harrastamise ja põllumajanduslikkude uuenduste teostamise tõttu rahavajadus aadlil aina kasvas. Et korraga enam raha saada, kui seda võimaldas raharendile siirdumine, kerkiski talumaa müümise küsimus päevakorda. Aga kumbki kava ei leidnud järsku teostamist, sest nende rakendamisel ilmnes rida takistusi. Nii toimus raharendile siirdumine ja talude ostmine aeglaselt ja järk-järgult.

Nagu nimetatud, talumaa raharendile andmist soovisid algul peamiselt mõisnikud, kuna talupojad olid iga uuenduse suhtes umbusklikud ning tagasihoidlikud nagu ikka, eriti aga kui uuenduse olid algatanud mõisnikud. Naturaalmajandusega harjunud talurahvas ei teadnud sageli, kuidas rendi maksmiseks tarvisminevat raha hankida, sest mõisnikkude pikaajaline eestkostmine talupoegade majandusküsimustes oli halvanud peaaegu igasuguse ettevõtlikkuse ja omaalgatuse. Eriti andis see end igasuguste muu-

tuste puhul tunda. Talupoegade kõhklev seisukoht raharendi suhtes tegi esialgu raharenditalude pakkumise nõudmisest suuremaks, mis omakorda muutis vastava rendiliigi hinna üsna mõõdukaks. Kui aga varsti talupoegade keskel raharendi tulukusest aru saadi, muutus olukord täiesti — nõudmine raharenditalude järele kasvas kiiresti ja ühes sellega ka rendihind.

Talude raharendile siirdumine algas niihästi Eesti- kui ka Liivimaal umbes samaaegselt, XIX s. keskel. Teoorjuse sundusliku lõpetamise ajaks oli juba suur hulk talusid raha- ja loonusrendil. Osa talumaast oli selleks ajaks juba pärisekski müüdud. Liivimaal oli talude raharendile siirdumine ja päriseksostmine elavam ja algas varem kui Eestimaal.

Talude raharendile siirdumisega rööbiti toimusid suured muutused talude majandamises. Senine külakondlik põlluharimine oli täiesti iganud ja selle puudusist hakati enam ja enam aru saama. Külakondliku põlluharimise süsteemi juures oli iga üksik talupoeg oma ettevõtteis ja töös sõltuv kogu küla otsuseist, ühetaoline kord takistas iga uuenduse katsetamist ning säilitas isa-isadelt päritud harjumusi. Et kõiki külakondliku maakorralduse pahesid kõrvaldada, aeti talud kruntidesse, mis tervikuina üksikuile talupoegadele kasutada anti. See uuendus võimaldas majapidamist palju iseseisvamalt juhtida kui senine kord (näit. ei tarvitsenud krunditud talu pidaja teiste tahtmist arvestada selles, kas ta oma põllud vähemaks või suuremaks arvuks väljadeks jagab, millisele väljale ta ühe või teise viljatõu külvab jne.). Talude kruntidesse jagamisega kadus ka suur jõukulu maaharimisel, mis oli tingitud põldude liigsest kaugusest ja laialipillatusest. Üksikute talude tervikuks muutmisega koondati maad võimalikult elamu ümbrusse. Kaudsemaid kasusid oli maade kruntiajamisel veel enam kui otseseid. Talupojad harisid ainult enda kasutuses olevat maad palju intensiivsemalt kui külakondliku korra alusel sagedasti uuesti jagatavaid maalappe, mis talupoegadele milgi viisil omadena ei tundunud. Hoolsama harimise tagajärjel andis põld rohkem saaki kui seni ning suurendas talupoegade jõukust. Talumaa kruntiajamine oli ka vajalikuks eelduseks kohtade müümisele, milles nähtigi kogu uuenduste lõppsihti.

Kuigi talude tervikuiks kujundamise kasust aru saadi, edenes see üsna pikkamisi, sest maa kruntiajamine oli seotud suurte kuludega ja otseselt mitte sunduslik, vaid sõltus täiel määral vastava maa-

omaniku äranägemisest. Osalt takistas seda vajalikkude teadmistega maamõõtjate puudus, kuid ka kohalikkude mõisnikkude ja talupoegade kartus uute majapidamiste sisseseadmisega seotud kulude eest. Nii toimus talude mõõtmine üsna aeglaselt.

Talude päriseksostmine. Mõisnikkude rahavajaduse tõttu kerkis juba varakult talumaa müümine päevakorda, kuid selle teostamine sõltus mitmesugustest asjaoludest. Esiteks pidi talumaad mõõdetama, mis aga mõnel pool nii aeglaselt edenes, et see otseselt talude müümist takistas. Edasi oli tarvis maale leida maksujõulisi ostjaid. Et mõisamajandus oli seni teotöö alusel, ei saanud küsimusse tulla järsk ja laiaulatuseline talude päriseksmüümine, sest sellega oleks mõis kaotanud õiguse taludelt teokohustusi nõuda. Koos raharendi järk-järgulise levimisega harjusid mõisad aegamööda palgatööliste teenistusse võtmisega. See võimaldas mõisal teotööta läbi ajada ja isegi talumaad päriseks müüa.

Esialgu takistas talude müümist veel asja uudsus, mistõttu niihästi müüjad kui ka ostjad olid tagasihoidlikud. Üldiselt takistas talupoegi talude päriseksostmisel rahapuudus; et seda raskust kõrvaldada, võimaldati talupoegadel suurem osa ostuhinda võlgu jätta — osalt müüjale, osalt mõisnikkude krediitkassale, mis talumaa ostmist finantseeris. Liivimaal loodi samaks otstarbeks talurahva-rentpank, kuid viimane ei suutnud mõisnikkude krediitkassadega ses suhtes võistelda.

Liivimaal algas talude päriseksostmine varem kui Eestimaal ning võttis suurema ulatuse. Esimesed talud müüdi seal varsti peale talurahva pärisorjusest vabastamist, kuna Eestimaal seniste teadete järgi talupojale esimene talu müüdi alles 1850. a. Liivimaal võimaldas talude ostmist arenenud linakasvatus, mis andis head sissetulekut, sest Liivimaa linad ja linaseeme olid kuulsad ja rahvusvahelisel linaturul nõutavad. Eriti hoogus oli linakasvatamine Viljandimaal, kus selle tagajärjel rahva rikkus tõusis ja võidi palju talusid nii omas kui ka võõrais maakondades päriseks osta. Massilisem talude ostmine algas läinud sajandi 60-ndail aastail, mil linahinnad olid eriti kõrged, sest neegrite vabastamissõja tõttu ei saanud riidevabrikud küllaldaselt puuvilla Ameerikast. Vaheldumisi hoogsamaks muutudes või soiku jäädes kestis talude müümine kuni hilisajani. Eestimaal oli rahvas vaesem kui Liivimaal, suuremaks sissetulekuallikaks oli siin kartulikasvatamine, sest

kehv põllupind ei võimaldanud suuremal määral tulutoovamat lina külvata. Kartuleid veeti välisturgudele ja müüdi kodumaa piiritustööstustele. Talude päriseksostmine muutus Eestimaal hoogsamaks alles XIX s. viimaseil aastakümneil.

Mõlemas kubermangus osteti alguses peamiselt suuremaid talusid, mis arvatavasti renditaludena mõisnikkudele suhteliselt vähem tulu andsid kui keskmise suurusega ja väikesed talud ning millede rentnikud ise olid jõukamad. Suureneva nõudmise tõttu ostutalude järele tõusid maahinnad järjekindlalt. Liivimaal maksti näit. seitsmekümnendate aastate algul tiinust 61 rublat, XX sajandi algul aga 91 rublat. Tihti ostsid talumehed maad liiga kallilt. Talude ostmisel tekkinud võlad käisid paljudel peremeestel üle jõu ja suur osa talusid müüdi oksjoni teel uutele omanikkudele edasi.

Talude päriseksostmine oli Eesti majanduslikus ja vaimses vabanemises eriti tähtis sündmus, sest suure vaevaga omandatud maa muutus talupoegadele armsaks ning süvendas huvi oma majapidamise vastu. Talupojad teadsid, et ostetud maa kuulub püsivalt neile ning iga parandus oma majanduse ja maa suhtes on tuluks ainult selle omanikule. Selle tagajärjel tõusis ostetud talude pidajate jõukus. Jõukam talunikkudekiht muutus iseteadlikumaks ning moodustas rahvuslikule ärkamisele ja rahvuskultuuri arengule tugeva kandepinna. (Kehvemad talupojad, eriti kvoote-, kuuendiku- ja mõisamaal asuvad, ei saanud peaaegu mingit osa Eesti elu üldisest tõusengust. Mainitud maaliike ei müüdud talupoegadele päriseks ja harilikult säilitati seal teoorjus endisel raskel kujul.)

Linnade areng. Tööstus ja kaubandus. Talude raharendile siirdumisega ja päriseksostmisega ühel ajal toimusid suuremad muutused kogu Eesti ühiskondlikus elus. Pärast teorendi kadumist ei vajanud talud enam endisel määral sulaseid. Viimased pidid lahkuma maalt ja mujalt elatusvõimalusi otsima. Nad siirdusid linna või rändasid maalt välja. Sama tegid ka liikmeterikaste taluperede ja popsiperekondade lapsed, kellele maal ei jätkunud teenistust. Vahel läksid linna vaesemad peremehedki, kes oma talu päriseks ei jõudnud osta. Samal ajal tööstuse ja kaubanduse hoogus tõus soodustas linnade ja alevite kasvamist. Tööstuse arenemisse mõjus hästi tolleaegne agraarolukorra muutumine. Maal tööta jäänud inimesed andsid tööstustele hulga odavat tööjõudu ja suurendasid linnade ja alevite elanikkonda eesti rahvusest kodanikkude arvel. Linnade kasvamiseks aitas tun-

duvalt kaasa raudteede ehitamine meie kodumaale. Esimene neist — Paldiski—Tallinna—Narva liin avati 1870. a. Sellele järgnesid varsti teised laiarööpmelised ja sajandi lõpul kitsarööpmeline raudtee. XIX s. lõpul ja XX s. algul asutati meil rida mitmesuguseid tööstusettevõtteid ja laiendati olemasolevaid. Tähtsamateks tööstuslikkudeks keskusteks kujunesid Tallinn ja Narva, kuid uusi ettevõtteid rajati palju ka teistes linnades ja maal. Tolleaegsed suuremad vabrikud kuulusid kiutööstuse alale, milledest esikohal püsisid Narva Kreenholmi puuvillavabrik ja samas asuv lina- ja kalevivabrik, kuid neile tekkisid tol ajal mõned uued üsna elujõulised võistlejad, näit. laiendati Sindi kalevivabrikut ja Tallinnas asutati sajandi lõpul uue tööstusettevõttena „Balti puuvillavabrik", mida kohalik rahvas tunneb „Sitsivabriku" nime all.

Teistest vabrikutööstusist on nimetamisväärsed metalli-, puu- ja paberitööstused. Tallinna—Peterburi (praegune Leningrad) raudtee avamisega XIX s. viimasel kolmandikul tekkis vajadus raudtee-tarvete vabrikute ja töökodade järele. Suurimaks neist kujunes vagunitehas „Dvigatel" Tallinnas. Tähtsamaid metallitööstusi asutati Tallinnas, Tartus, Narvas ja mujal. Tollest ajast on pärit ka tuntud Luther'i puutööstus ja mööblivabrik Tallinnas. Paberivabrikuist asutati uusi ja suurendati seniseid. XX s. algul töötasid neist Tallinnas „Põhja paberi- ja puupapivabrik", Johansoni vabrik ja mujal samalaadilised vabrikud Kohilas, Türil ja Pärnus.

Vähemaid tööstusi ja käsitöö-ettevõtteid asutati tol ajal üsna rohkesti. Tsunftisunduse kaotamine jättis eraalgatusele laialise tegevusvälja, mida ka ohtralt kasutama hakati, sest rahamajanduse sissetungiga suurenes nõudmine kaupade järele tunduvalt. Sellel nähtusel põhjeneb ka sisekaubanduse elavnemine senise transiitkaubanduse kõrval. Maaelanikud, kes elasid renditaludes või talusid ostsid, pidid võimalikult palju tootma neid väärtusi, millede eest saadi raha, mis uues olukorras oli hädavajalik. Saadud raha aga ei kasutatud ainult rendimaksmiseks ja talude ostmiseks, vaid selle eest hakati muretsema veel ajakohasemaid tarbeid, näit. vabrikuriidest rõivaid, saapaid, klaasi, lampe jne. Samuti võimaldas rahas makstav rent mõisnikkudel rohkem selle eest osta kui teo- või loonusrent. Nii tekkis kohalikkudele tööstusettevõtteile mitmesuguste nõuetega tarvitajaskond.

Kohaliku kaubanduse kõrval edenes hoogsalt välis- ja transiitkaubandus, mida soodustas liiklemisolude paranda-

mine raudteede ja teede ehitamise näol. Veovõimaluste avaramaks muutumisega võidi mitmesuguseid saadusi, nagu vili, kartulid, lina ja muud, kergema vaevaga kaubanduslinnadesse toimetada, kust need välismaale edasi viidi. Kõige enam kasu said sellest kaubandusest sadamalinnad Tallinn ja Pärnu, kuni mõningad uued ühendusteed Vene sisemaaga nende tähtsust vähendasid.

Linnade kasvamine ei toimunud alati ühesuguselt, vaid hüppeliselt, mis on sõltuv mitmesuguseist kõrvaltegureist. Soodsaks mõjustajaks võis siin olla mõne liiklemistee või uue ettevõtte avamine, mis suuremale hulgale tööd võimaldas. Väga hoogus oli linnade kasvamine just peale teoorjuse lõpetamist, mil hulk külaelanikke jäi maata ja siirdus linnadesse. Samal linnade kasvamise ajajärgul muutus põhjalikult nende rahvastik, sest kohalik tagamaa saatis sinna peamiselt eesti rahvusest elanikke, kes siitpeale saavutavad täieliku arvulise ülekaalu sakslaste suhtes. Palju aeglasemalt kui eestlaste arv kasvas nende ühiskondlik ja majanduslik tähtsus linnades, sest algul said proletariseerunud maatöölised seal ainult vähetasuvaid lihttöid. Alles pikkamööda visad ja püüdlikud eestlased omandasid linnas kinnisvaru ja tõusid paremaile teenistuskohtadele.

Peale linnade kasvasid XIX s. lõpul ja XX s. algul ka alevid, ning mitmed neist võistlesid oma elanikearvuga juba vähemate linnadega. Alevite kasvamine oli samuti kui linnade oma tingitud arenevast tööstusest ja teedevõrgu täienemisest. Eriti jõudsasti edenesid just liiklemiskeskõlmedes asuvad asustused.

Väljarändamine. Kõik maatööga harjunud inimesed, kes muutunud olukorra tõttu põllumajanduses kodumaalt enam vastavat tööala ei leidnud, ei tahtnud asuda linnadesse. See andis tõuke massilisele väljarändamisele XIX s. viimasel poolel ja järgmise sajandi algul. Väljarändajate enamik kuulus kodumaal äärmisse viletsusse sattunud talupidajate ja maata, proletariseerunud põllutööliste hulka. Väljarändajate sihtkohtadeks olid mitmesugused Venemaa osad — eriti Lõuna- ja Ida-Venemaa ja Siber, kuid ka Peterburi ühes vastava kubermanguga. Nimetatud kohtades tekkisid suured eesti asundused, millede saatus oli väga mitmesugune. Sagedasti tuli asukail palju raskusi ületada, mõnikord isegi vintsutatult kodumaale tagasi pöörduda.

Eesti rahva sotsiaalne kihitus selgub. Kodumaale jäänud

rahva keskel eraldusid üksikud kihid enam kui seni. Jõukamad rentnikud ja taluomanikud moodustasid rahvaosa, kes läks teadlikult kaasa rahvusliku ärkamisega seotud liikumistes. Maa vaesemad elanikud, nagu vabadikud, saunikud, mõisamoonakad ja kandimehed jäid endiselt äärmiselt kehvadesse oludesse ning olid ärkamisaegsete ürituste suhtes ainult passiivne ebateadlik mass.

Talupoegade jõukuse suurenemisega käsikäes tõusis üksikute talulaste hariduslik tase, kellede seast tõusid Eesti elu juhtivad tegelased. Külast pärinevad haritlased tõmbasid kaasa need kihid, kust nad ise põlvnesid. Nii tõusiski talupoegkonna osatähtsus Eesti kultuurilisis üritusis. Ärksamate eesti soost linnakodanikkude osa kerkis suhteliselt hiljem esile kui talupoegkonna oma, sest linnades oli eestlaste tõusule olulisemaid takistusi saksa soost kodanikkude näol. Vaesemad ja harimatumad eestlased jäid linnades esialgu igasugusest avalikust elust kõrvale. Nii toimus tol ajal eesti ühiskonna diferentseerumine. Iga kiht muutus aegamööda teadlikuks oma kokkukuuluvuse ja erihuvide suhtes. XIX s. lõpul ja XX s. algul juhtisid eesti ühiskonda talupoegkond ja linna väikekodanlus, mis andis tolleaegsele rahvuskultuurilisele arengule omapärase ilme.

1. Missugused talurahvaseadused soodustasid siirdumist raharendi vahekordadele ja talude päriseksostmist? 2. Millal lõpetati teoorjus Eesti- ja Liivimaal? 3. Missugused asjaolud soodustasid talude raharendile siirdumist, missugused pidurdasid? 4. Millest oli tingitud talupoegade kõhklev seisukoht raharendi suhtes? 5. Millal ja kuidas see seisukoht muutus? 6. Millal algas talude raharendile siirdumine Eesti- ja Liivimaal? 7. Milline oli raharendi ja teiste rendiliikide vahekord teoorjuse sundlõpetamise ajal? 8. Kus oli raharendi levimine ja talude päriseksostmine suhteliselt elavam? 9. Missugused muutused toimusid talude majandamises rööbiti raharendi levimisega? 10. Missuguseid paremusi tõid uuendused kaasa? 11. Millal teostati talude kruntiajamine? Mis seda pidurdas? 12. Millal hakati talusid müüma? 13. Kust said talupojad raha maa ostmiseks? 14. Missugused tegurid kiirendasid, missugused pidurdasid talude päriseksmüümist? 15. Mispärast osteti alguses suuremaid talusid? 16. Kuidas mõjus talude päriseksostmine üldiselt Eesti ellu? 17. Kuhu siirdus maata jäänud rahvas? Kuidas võimaldasid linnad paljudele äraelamise? 18. Millised tähtsamad tööstused olid Eestis XIX s. lõpul ja XX s. algul? Kus need asusid? 19. Missugused linnad püsisid tööstuslinnadena esikohal? 20. Mis võimaldas käsitööl laialisemalt edeneda kui seni? 21. Kuidas mõjus rahamajanduse levimine kaubandusse? 22. Millised asjaolud soodustasid veel kaubanduse hoogsamat tõusu? 23. Kus oli kaubandus kõige elavam? 24. Kuidas muutus XIX s. lõpul ja XX s. algul sisse-

rändamise tagajärjel linnade elanikkond rahvuslikult koosseisult? 25. Millised alevid kasvasid jõudsasti? 26. Kuidas diferentseerus eesti ühiskond XIX s. lõpul ning XX s. algul? 27. Kes juhtisid tolleaegset Eesti avalikku elu?

2. Eesti rahvuslik ärkamine ja selle põhitegurid.

Tõus hariduselus. Eesti talupoegkonna iseteadvuse tõus, mis mõnevõrra algas juba rahva pärisorjusest vabastamisega ja jõudsasti suurenes koos majandusliku olukorra paranemisega XIX s. keskel, lõi soodsa pinna *rahvuslikule ärkamisele*. Kui eesti talupoeg oli saavutanud teatava majandusliku kindluse ja iseseisvuse, tekkisid tal mitmesugused kõrvalhuvid. Igapäevse ülalpidamise hankimisel ülejäänud energia ja kapital kulutati esijoones igasuguseile parandusile majapidamises, aga ka lastele kõrgema hariduse andmiseks. Et rahva haridus käib käsikäes majandusliku jõukusega, seda näitab kujukalt Põhja- ja Lõuna-Eesti võrdlus Eesti ärkamisajal. Hea põllupinnaga ja edenenud linakultuuriga Lõuna-Eesti võimaldas ühelt poolt talupoegadele kiiremini kui mujal talusid päriseks osta ja majanduslikku jõukust saavutada; teiselt poolt aga andis sama piirkond ka peaaegu kogu meie ärkamisaegse tegelaskonna, siit lähtusid paljud tähtsamad rahvuskultuurilised üritused.

Rööbiti haridusejanu kasvamisega paranesid vähehaaval ka kooliolud. Juba pärisorjusest vabastamise seadused nägid ette kindlama *koolikorralduse*, millega Liivimaal teatavale arvule poistest isegi kihelkonnakooli-haridus sunduslikuks tehti. Õpetus *vallakoolis*, mis oli siiski ainuke üldisem õppeasutis, piirdus kuni XIX s. viimase kolmandikuni peamiselt lugemisoskuse levitamisega. Kuigi ametlikult juba sajandi keskel õppekavasse võeti ka kirjutamine ja arvutamine, edenes nende õpetamine algul väga visalt. Kuid ka ainult lugemisoskus oli olulise tähtsusega, sest see võimaldas mitmesuguse juhuslikultki kättesaadava kirjanduse kaudu rahva silmaringi ja teadmisi laiendada. XIX s. 70-ndail aastail muudeti maakoolide *õppekavad* veelgi ajakohasemaks, mille teostamisel aitasid kaasa vastavad uued õpperaamatud.

Peale õppekavade parandamise ja täiendamise suurendati ka koolidevõrku, mis haridusliku taseme tõstmisel oli suure tähtsusega. Mitte üksi see pole oluline, et sel teel kirjaoskuse omandamine muu-

tus märksa kergemaks kui seni, vaid tähtis on ka maaintelligentsi arvuline suurenemine kooliõpetajate arvel. Koolimajad muutusid keskusteks, kust uued rahvuslikud mõtted ja tunded kandusid rahvahulkadesse, neid kaasa tõmmates. Koolmeistrid polnud ainult laste õpetajad, vaid kogu ümbruse valgustajad ja arendajad.

Rahva arusaamine hariduse väärtusest kajastub suurenevas tungis kõrgemaisse õppeasutistesse, maal esialgu peamiselt kihelkonnakoolidesse, kuhu hakati saatma ka tütarlapsi. Õpetajate koosseis paranes uute ettevalmistusasutiste tõttu. Rida seminare andis viljakaid laiema silmaringiga haridustegelasi, eriti kihelkonnakooliõpetajaiks. Peale oma otsese kutsetegevuse mõjustasid nad äratavalt ja virgutavalt kogu ümbruskonda, asutades seltse-ühinguid, juhtides laulukoore, levitades kirjandust ja ajakirjandust jne. Suur osa nende õpilasi siirdus kihelkonnakoolist rahvakooliõpetajaiks, edasi kandes koos omandatud teadmustega ka rahvusliku värvinguga maailmavaadet. Kuid ärksad eestlased ei leppinud tihti ainult kihelkonnakooli-haridusega, vaid pingutasid jõudu veelgi kõrgema haridusliku taseme saavutamiseks.

Aleksander I koolireform 1820. a. jaotas linnakoolid senise ühtluskooli asemel eri rahvakihtide nõuete kohaselt alg- ja kreiskoolideks ja gümnaasiumideks [1]. See koolikorraldus jäi üldiselt kehtima kuni venestusaegse koolireformini. Uute koolitüüpidena tulid XIX s. viimasel kolmandikul juurde nn. linnakoolid, poeg- ja tütarlaste-progümnaasiumid, vene õppekeelega kooliõpetajate seminar Tartus jne. Erilist tähelepanu väärivad tol ajal paar eestlaste poolt asutatud erakooli, kus eesti rahvuslik meelsus võis areneda vabamalt kui mujal [2]. Aleksandrikooli asutamise mõttega kerkis päevakorda täiesti eestikeelse ja eestimeelse kooli loomise küsimus, mis aitaks köita noori oma rahva külge ja säilitada neid ärganud eestlusele. Selle kooli ellukutsumisele pühendas ärkamisaegne eesti ühiskond palju tähelepanu ja ainelist kulu.

---

[1] Esimene koolitüüp oli mõeldud neile, kes kehalise tööga ülalpidamist teenivad, teine neile, kes mitmesuguseile käsi- ja tööstustööliste elukutseile siirduvad, kolmas neile, kes moodustavad hilisema õpetatud rahvaklassi riikliku ja ühiskondliku teenistuse alal, omandades peale gümnaasiumihariduse veel võimalikult ka ülikoolihariduse.

[2] Lilli Suburgi tütarlastekool Pärnus ja Hugo Treffneri poolt asutatud poeglaste-eragümnaasium Tartus.

Kuni oma kooli avamiseni, millest loodeti väga palju, saatsid ärksamad eestlased oma lapsi mitmesuguseisse linna kõrgemaisse koolidesse, mõned isegi ülikooli.

Kirjandus ja tema osa rahvuslikus ärkamises. Kirjaoskuse tõus ja rahva aineliste olude paranemine soodustasid eestikeelse kirjanduse levimist, suurendades ühtlasi väljaantavate trükitoodete arvu. Enamik ärkamisajal ilmuvaist raamatuist oli küll veel vaimuliku sisuga ning ei omanud ärkamisaja seisukohalt mingit erilist tähtsust, välja arvatud see, et nad rahvast lugema harjutasid. Vaimuliku kirjanduse kõrval hakkasid hoogsamalt levima ka mitmesugused õpetlikud, populaarteaduslikud ja ilukirjanduslikud teosed. Kõige kättesaadavama raamatuna tungis laiade rahvahulkade sekka kalender, mis tol ajal peale oma otseste ülesannete püüdis pakkuda rahva õpetamiseks ja lõbustamiseks veel palju muud. Sajandi keskel kasvas eesti rahvusest kirjanikkude hulk, millega seoses kogu kirjandus muutus rahvapärasemaks. Selline kirjandus aitas juba suurel määral kaasa rahvuslikuks äratamiseks. Mõned ülikoolihariduse eestlased ei salanud enam oma rahvust, vaid püüdsid isegi muulastele selgeks teha, et eestlased ei ole mingi alaväärtuslik rahvamass, nagu kõrgemad kihid üldiselt arvasid. Eesti soost arst Friedrich Robert Faehlmann oli selles suunas üks esimesi tähtsamaid teerajajaid. Ta hakkas koguma ja välja andma rahvasuust üleskirjutatud jutte, mis eestlaste rahvustunnet ergutasid ja äratasid. Varase surma tõttu ei jõudnud Faehl-

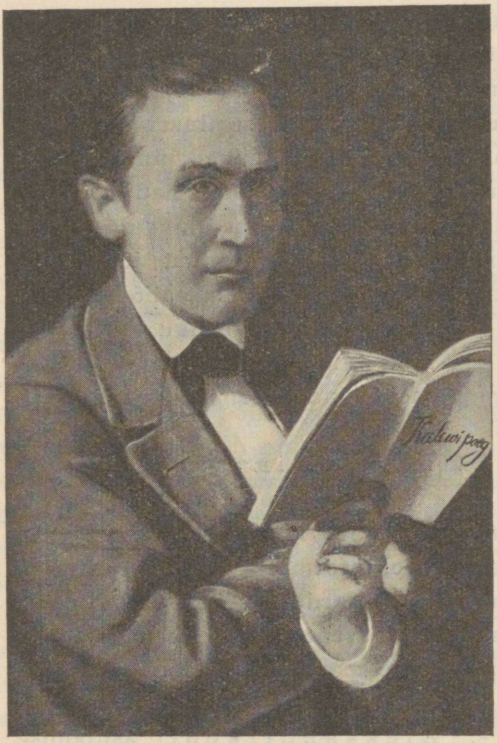

38. joonis. Fr. R. Kreutzwald.

mann alatud muistendite kogumisega Kalevipojast niikaugele, et oleks suutnud nad liita eeposeks, vaid see töö jäi tema järglase Friedrich Reinhold Kreutzwaldi hooleks, kes kirjutas kuulsa rahvaeepose, mis eestikeelse väljaandena ilmus 1862. a. „Kalevipoega" lugedes nägi rahvas, et eestlased olid kord iseseisvad ja vabad, enne kui neid orjastasid võõrsilt tulnud raudrüütlid. Hakati lugu pidama oma rahvast ja kodumaast ja sooviti, et eestlased uuesti igal alal väärikalt esineda võiksid.

„Kalevipoja" kõrval virgutasid eestlaste rahvustunnet mitmesugused teised kirjanduspalad, näit. L. Koidula, Fr. Kuhlbars'i, M. Veske ja teiste lüüriline isamaaluule. Oma luuletisis nad kirjeldasid tihti elavalt ja haaravalt eestlaste muistset õnnelikku iseseisvusaega, orjaööd, uut priiust ja rahvuslikke saavutisi. Tähtsamate nimedena eelmistele lisaks võib siin mainida proosakirjanikke J. V. Jannsen'it, C. R. Jakobson'i ja J. Pärna.

39. joonis. Koidula rahvarõivais.

J. V. Jannsen. Väga populaarseks ärkamisaegseks tegelaseks kujunes J. V. Jannsen. Kuigi tema oli liigselt rahuarmastaja ja aupaklik ülemate vastu, leiame ta maailmavaates ja teotsemises siiski palju ärkamisaja vaimu. Jannsen pani püsiva aluse eesti ajakirjandusele, olulisele tegurile rahva silmaringi laiendamisel ja õpetamisel. Varasemad sellelaadilised katsed ei omanud mingit üldisemat tähtsust. Elukutselt köster-kooliõpetaja, siirdus Jannsen peale pikemaajalist teotsemist Vändras kooliõpetajaks Pärnu, kus ta 1857. a. ajaleht „Perno Postimeest" välja andma hakkas. Jannseni lihtne, piltlik ja rahvapärane jutustamisviis tegi ajalehe paljuloetavaks, nii et lehetellijate arv tõusis varsti üle

2000. See oli oma aja kohta suur saavutis. Lehe edukas levik oli osalt tingitud ka sellest, et sakslased „Perno Postimehe" levimisele mingisuguseid takistusi ei teinud. Püüdis ju toimetaja hoiduda igasuguseist küsimusist, mis mõisnikke pahandada võisid.

40. joonis. M. Veske üliõpilasena Leipzigis.

Mõne aja pärast kolis Jannsen Tartu, kus ta asutas „Eesti Postimehe" (1864), mis sai otsekohe eesti loetavaimaks ajaleheks. Kuigi Jannsenil puudus kindlam väljakujunenud rahvuspoliitiline kava, mõjusid tema kirjutised siiski rahvuslikult kasvatavalt. Jannseni püüded on sihitud eesti talupoegade elu parandamisele. Ta püüab igati laiendada nende silmaringi, näit. õhutab ta emakeele õpetamist, koolide ja seltside eest hoolekandmist, talumaade päriseksostmist, põllumajanduse igakülgset parandamist jne. „Ilma põlluta on eesti rahvas iga keelega ilma põhjata," väidab ta. Oma kavade teostamisel loodab ta kaasabi valitsuselt ja isegi kohalikkudelt sakslastelt, kellega ta otseselt võitlusse ei asu, nagu radikaalsemad ärkamisaja tegelased. Jannseni poolt antud sihtjooned rahuldasid eestlasi seni, kuni rahvas ei olnud küllaldaselt julge ja iseteadlik. Niipea aga kui eesti rahvas hakkas tõsiselt uskuma oma jõusse, vajati radikaalsemaid sihte ja julgemaid võitlusviise.

Peale hoogsa teotsemise ajakirjanduse alal omandas Jannsen ka jutukirjanikuna ja seltsitegelasena püsiva tähtsuse. Jannseni rahvapärased ja õpetlikud jutustised võitsid rahva keskel suure poolehoiu. Eeskujuks kõigile järgnevaile eesti seltsitegelastele asutas ta Tartus 1865. a. esimese silmapaistvama eesti

seltsi „Vanemuise", kus laulu, mängu ja õpetlikkude kõnedega rahvast kasvatada ja harida püüti. „Vanemuise" selts omandas varsti suure kultuurilise tähtsuse tolleaegses eesti ühiskonnas, aidates aktiivselt kaasa hilisemaile rahvuskultuurilisile üritusile.

1. Missuguste põhjuste tõttu tõusis talupoegade iseteadvus? 2. Millal see mõjuva tegurina esinema hakkas? 3. Kust põlvneb meie ärkamisaegne tegelaskond? 4. Millega on seletatav teatavate alade suurem aktiivsus Eesti ärkamisaegseis ettevõtteis? 5. Kuidas paranesid kooliolud maal ja missugune oli selle tähtsus rahvusliku ärkamise suhtes? 6. Kes juhtisid ärkamisaegset liikumist maal? 7. Milline oli tolleaegne koolikorraldus linnades? 8. Kuidas mõjustasid linnakoolid neis õppivat eesti noorsugu? 9. Kelle erakoolid olid tähtsad rahvustunde arendamisel? 10. Mida kavatses teha ärkamisaegne eesti ühiskond noorsoo ümberrahvustamisohu vältimiseks? 11. Kuidas mõjus rahva haridusliku tasapinna tõus kirjanduse levimisse ning selle kaudu ärkamisliikumise kujunemisse laiemais rahvahulkades? 12. Missugused teosed olid rahvale kõige kättesaadavamad? 13. Kes hakkas esimesena rahvustunde äratamise sihiga rahvajutte välja andma? 14. Millal ilmus eestikeelne „Kalevipoeg"? 15. Kuidas mõjustas „Kalevipojaga" tutvumine eestlaste maailmavaadet? 16. Kelle kirjutised olid veel tähtsad eesti rahvustunde kujundamisel? 17. Milles seisneb Jannseni tähtsus?

41. joonis. J. V. Jannsen.

Ärkamisaegsed üldised rahvuskultuurilised üritused. Et kogu eesti rahvast ärkamisaegses liikumises kaasa tõmmata, oli vaja algatada üldüritusi, mis oleksid äratanud ja kasvatanud ühistunnet.

Laulupeod. Üks varasemaist seltsiseist ettevõtteist, mis andis soovitud tagajärgi, oli esimene eesti üldlaulupidu Tartus

1869. a. suvel. Laulupeo mõtte algatajaks oli Jannsen, tema korraldajaks Jannseni asutatud „Vanemuise" selts. Laulupeo ametlik otstarve oli Vene valitsuse tänamine Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamise 50 aasta juubeli puhul. See siht oli täiesti kooskõlas laulupeo mõtte algataja riikliku meelsusega [1].

Laulupeol ei püütud õhutada eestlaste ja sakslaste vahelisi vastuolusid ega mingisugust rahulolematust valitseva korra suhtes, vaid just ümberpöördult — pidusöögil hüüti elagu kõige esmalt riigivalitsusele ja kohalikkudele kõrgematele võimudele. Suur hulk pidukõnelejaid olid saksa soost kirikuõpetajad.

Kuigi pidu ei rõhutanud rahvustunnet ning eestlasi tavaliselt kõige viimati meelde tuletati, oli peo ärat a v mõju erakordne. See oli esimene eestlaste suurüritus, kuhu koguneti kaugeist maakolkaist. Rahvustunde õhutajana oli suur tähtsus ka laulupeo-lauludel: siin lauldi saksa laulude hulgas Jannseni, Koidula jt. isamaalaule, näit. „Mu isamaa on minu arm", „Sind surmani küll tahan" ja meie praegust hümni.

Laulupeol avaldatud rahvuslikkudest mõtetest olid tähtsamad noore usuteadlase J. H u r d a omad. Ta soovis, et haridus tungiks rahva hulka kooli, kirjanduse jm. kaudu, et haritud eestlased ei salgaks oma rahvust, vaid asutataks isegi kõrgemaid õppeasutisi, kus õpetus toimuks eesti keeles. Niisugusel kujul emakeeles hariduse omandanud eestlased ei rahvustuks ümber, vaid kasutaksid oma teadmused suguvendade seisundi paranduseks.

Laulupeo kõigiti hea kordaminek tekitas v a i m u s t u s p u h a n g u eesti rahvuslaste peres. See ei jäänud ainult peotegelaste ja osavõtjate keskele, vaid nende laialivalgumisega kanti peolt kaasaviidud elevus mitmesuguseisse Eesti maanurkadesse laiali.

E e s t i A l e k s a n d r i k o o l. Peale laulupidude (ärkamisajal arvult kolm), mis olid kiiresti mööduvad sündmused, üritati ärkamisaja vaimus veel mitmesuguseid püsivama iseloomuga ettevõtteid. Nii algatati juba 1860. a. Viljandimaal Pulleritsu külakoolmeistri J. Adamson'i poolt k õ r g e m a e e s t i k e e l s e k o o l i asutamise

[1] Laulupeost võtsid osa 44 meeslaulukoori üle 800 liikmega ja 5 puhkpillidekoori 56 mängijaga, mis tolle aja kohta oli suur kogu. Enamik tegelaskonnast oli Lõuna-Eestist, hoopis vähesed Põhja-Eestist.

mõte, mis ärksamate eestlaste keskel varsti suure poolehoiu võitis. Kooli tüübi kohta polnud algatajail kindlat otsust tehtud, kuid kool pidi asutatama Aleksander I mälestuseks, kes eesti talurahva pärisorjusest vabastas. Kooli asutamine pidi teostuma mitmesuguste korjanduste ja annetuste abil, mille kogumiseks 1869. a. keisrilt luba saadi. Kooli aineliste aluste eest hoolitsemiseks kutsuti ellu Eesti Aleksandrikooli peakomitee, mille esimeheks valiti J. Hurt, kes kooli asutamise mõtteid ajakirjanduses ning eribrošüürina rahvale tutvustas. Aleksandrikooli kavatsetud kujul peab ta tarvilikuks, et kasvatada eesti keeles ja vaimus haritud eestlasi, kes saaksid rahvuskultuuri arendajaiks ja loojaiks. Rahakorjamise organiseerimiseks asutati peakomiteele lisaks palju kohalikke abikomiteesid, millede arv tõusis varsti üle saja. Abikomiteed täitsid peale oma otseste ülesannete ka kohalikkude seltside ülesandeid, omandades seega rahvuslikus liikumises suurema tähtsuse, kui varemini loodeti.

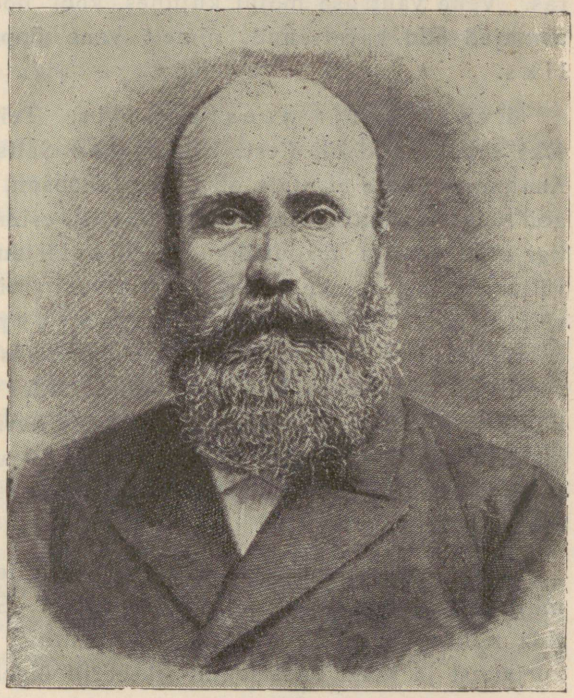

42. joonis. Jakob Hurt.

Raha koguti mitut viisi — korjamisraamatutega, selleks otstarbeks korraldatud pidudel, näitemüükidel, mõnikord isegi perekonnapidudel jne. Kogu korjandusest saadud kapital kasvas protsentidega kokku üle 100 000 rubla.

Aleksandrikooli asutamise mõtte tegi populaarseks kohalikkude mõisnikkude ja kirikuõpetajate vastutöötamine, kes pidasid kooli asutamist ainult eestlaste kõrkuseavalduseks. Hädaohtlikuks

muutusid kooli asutamisloos ärkamisaegsete tegelaste omavahelised tülid, mis peamiselt kahe — Hurda ja Jakobsoni — partei vahel lausa lõkkele lõid, mille tagajärjel Hurt Aleksandrikooli peakomitee presidendi kohalt tagandati. Tülide järel vaibus rahvahulkades huvi Aleksandrikooli edaspidise saatuse vastu. Kooli avamine toimus hiljemini venestusajal hoopis muutunud olukorras. Vene valitsuse mõjul kujunes kool hoopis teissuguseks, kui asutajad olid kavatsenud, nimelt vene õppekeelega linnakooliks.

Eesti Kirjameeste Selts. Teiseks püsivaks ettevõtteks ärkamisajal oli Eesti Kirjameeste Selts, mis asutati 1872. a. Asutamise mõtte algataja oli C. R. Jakobson, kes soovis seltsi kaasabil oma raamatuid kirjastada. Seltsi esimeseks ülesandeks tehtigi eestikeelsete teaduslikkude ja ilukirjanduslikkude raamatute väljaandmine, et nendega asendada senitarvitatud saksa teoseid ja võimaldada otstarbekohasemalt rahvuspärast haridust omandada. Peale selle pidi selts arendama eesti kirjakeelt ja koguma vanavara. Seltsi presidendiks valiti J. Hurt. Seltsi liikmeskonda kuulusid peaaegu kõik tolleaegsed eesti haritlased ja palju ärksamaid inimesi muudest kihtidest. Umbes 10 aastat pärast seltsi asutamist oli tal üle 1000 liikme, kelledest üle $^2/_3$ olid maalt, ülejäänud osa linnadest.

Seltsi tegevus oli üsna intensiivne ja tema hariv ning äratav mõju ulatus laiemaisse rahvahulkadesse. Seltsi toimetusel ilmus rida mitmesuguseid eestikeelseid raamatuid, selts õhutas vanavara korjamist ja tema koosolekuil fikseeriti õigekeelsuse alused, uuendati eesti kirjakeelt. Mitmel pool peeti koosolekuid ning seltsi aastaraamatuis trükiti seltsis peetud tähtsamad kõned. Ärkamisaegse suurlõhe puhul eemaldus seltsist J. Hurt oma kaaslastega ning seltsi tegevust hakkas esimehena juhtima C. R. Jakobson.

„Linda". Kõik nimetatud rahvuslikud üritused olid lähtunud Lõuna-Eestist, kuna Põhja-Eesti neis ainult kaasa aitas. Ainukese suurema sellelaadilise ettevõttena seal algas tegevust 70-ndail aastail Tallinnas asutatud Eesti kaubalaevaselts „Linda". Selts oli majanduslikkude sihtidega, ta pidi arendama Eesti laevandust. Seltsi asutajaks oli rahvakooliõpetaja G. Eslon, endine merimees. Oma ettevõtte rajamisel sai ta ergutust lätlase K. Waldemar'i ja C. R. Jakobsoni kirjutistest, kus soovitati randlasile enam rõhku

panna laevanduse tõstmisele. Selts jõudis muretseda endale paar purjekat ning hakkas laevanduse kõrval ka kauplemist harrastama. Rahvas, kellel oli vaba kapitali, paigutas selle suurte kasude lootuses „Linda" aktsiaisse. Alguses edeneski seltsi tegevus hästi, hiljemini aga algas tagurpidiminek üldise majandusliku olukorra halvenemise ja oskamatu juhtimise tõttu. Majanduslikud kahjud muutusid nii suureks, et oldi sunnitud seltsi tegevust venestusajal üldse lõpetama. Varanduste realiseerimisel said osanikud tagasi ainult umbes viiendiku aktsiate hinnast.

Kohalikud üritused. Peale kirjeldatud suurettevõtete algatati ja asutati mitmesuguseid teisi, enam kohaliku ilmega seltse. Juba XIX s. esimesel poolel tekkisid siin-seal mõned laulukoorid, mida juhatasid üksikud muusikaharrastajad, peamiselt köstrid ja koolmeistrid. Mõnedest laulukooridest kujunesid laulu- ja mänguseltsid. Ühe rahvuskultuuriliselt tähtsa lauluseltsina hakkas teotsema „Vanemuine", mis muilgi põhjusil omab rahvusliku liikumise ajaloos silmapaistvat kohta. „Vanemuise" selts korraldas esimese üldlaulupeo, rea mitmesuguseid rahvapidusid ja koosolekuid, kus muu seas C. R. Jakobsongi pidas oma kolm tähtsat „isamaa kõnet". Neis kõneles ta ülistavaid sõnu muistsest iseseisvusajast kui valguseajast. Orjaaega, sakslaste maaletulekust alates, nimetas ta pimeduseajaks, millele Aleksander II reformidega uus koit järgnevat. Selts edenes üsna tõhusasti ning aasta pärast laulupidu omandas ta endale maja ühes aiaga. Nüüd avanesid paremad tingimused näitekunsti arendamiseks. Siin etendati ka seltsi viie aasta juubeli puhul esmakordselt algupärast eesti näidendit — L. Koidula „Saaremaa onupoega".

Üheaegselt „Vanemuise" seltsiga asutati Tallinnas laulu- ja mänguselts „Estonia", kus aga oli vähe haritud liikmeid ja kaua aega püsis valitseval kohal kadakasakslus. Hiljemini loodi teisteski linnades eesti seltse, näit. Viljandis „Koit", Pärnus „Endla" jne. Kohalikkude seltside tähtsuse omandasid ka väga levinud Aleksandrikooli abikomiteed, sest need korraldasid rahakogumiseks mitmesuguseid pidusid ja kõnekoosolekuid.

Neile hariduslikele algatusile lisaks asutati talupoegade majandusliku elu parandamiseks mitmel pool põllumeesteseltse, mis oma otseste ülesannete kõrval käsitlesid ka teisi eestlaste elu puudutavaid tähtsamaid küsimusi. Esimene seesugune selts asutati J. V. Jannseni algatusel Tartus 1870. a., mis oli eeskujuks varsti

teisteski linnades ellukutsutud põllumeesteseltsidele. Eriti agaralt hakkasid teotsema C. R. Jakobsoni juhatusel Viljandi ja Pärnu seltsid. Põhja-Eesti ei suutnud siingi, nagu üldiselt, Lõuna-Eestiga sammu pidada: esimene põllumeesteselts asutati seal alles ligi paarkümmend aastat hiljem. Üldiselt olid põllumeesteseltsid eesti talupoegade organiseerimisel ja oskuste laiendamisel väga olulised. Nende algatusel korraldati põllumajanduslikke näitusi, selgitavaid loenguid ja muid ettevõtteid.

Samuti kui laiemad rahvahulgad, nii organiseerus ka eesti õppiv noorsugu. 1870. a. asutati esimene eesti üliõpilasorganisatsioon, millest arenes Eesti Üliõpilaste Selts. Koondise sihiks oli ühendada ülikoolis õppivaid eestlasi, pidurdada nende ümberrahvustamist ja ergutada osavõtmist oma rahvuskultuurilistest üritustest.

Enamik asutatud seltse oli hariduslikkude sihtidega, sest kirjandus ja ajakirjandus ei püüdnudki esiotsa õhutada eesti rahvast taotlema sotsiaalseid ja poliitilisi muudatusi. Mõeldi küll rahvahariduse tõstmisele, kuid mitte rahvale uute poliitiliste õiguste kättevõitlemisele. Kuid ka sotsiaalpoliitilisi sihte taotlev liikumine tekkis rahva enese keskel. Selle organiseerimisel oli suuri teeneid Peterburis elavail eesti haritlasil. Seal asus nimelt XIX s. teisel poolel juba kogukas hulk eestlasi, kes siin vabama õhkkonna tõttu hoopis radikaalsemalt mõtlesid kui kodumaised haritlased ja samas suunas ka suguvendi kodumaal õhutasid. Need „Peterburi patrioodid", kellest silmapaistvaim kunstnik J. Köler, pidasid tarvilikuks, et nimelt rahvas ise oma olukorras uuendusi nõuaks.

Kodumaal leidsid need mõtted vastukaja kõigepealt jõukamas Eesti maakonnas — Viljandimaal Holstre vallas. Tekkis püüe palvekirjade saatmise läbi keisrile parandada eestlaste ühiskondlikku olukorda. Liikumist hakkasid juhtima vennad Petersonid, kelledest üks oli üliõpilane, kooliõpetaja J. Adamson ja taluperemees H. Henno. Ergutust palvekirjade koostamiseks saadi peamiselt Kölerilt. Algatuse tulemusena läkitati 1864. a. saadikutega palju palvekirju keisrile. Tähtsamas neist, mis esitati 24 kogukonna nimel, paluti rendi- ja maahinna normimist, teoorjuse lõpetamist, talupoegade kogukonna vabastamist mõisnikkude eestkoste alt, üheõiguslust teiste seisustega, eesti keele tarvituselevõttu ametiasutistes, mõisnike ja vaimulike mõju vähendamist haridusalal jne. Talupoegade saadikud võeti küll keisri poolt vastu ja nende

soovid kuulati ära, kuid varsti hakati mitmeid saatkonna liikmeid kimbutama vangistamisega ja muul viisil. See ja hilisemad katsed märgukirjadega reforme nõutada ei andnud otseseid tulemusi. Võibolla kaudselt aitasid nad siiski kaasa seks, et kaotati mõisnikkude kodukariõigus, loodi vabam kogukonnakorraldus ja kiirendati teoorjuse lõpetamist.

C. R. Jakobson. Kuigi rahvuslik ärkamine toimus eestlasis iseendast, majandusliku tõusu tagajärjel tekkinud aina suurenevast iseteadvusest, oli siiski üksikuil isikuil suur tähtsus tolle aja ideoloogia väljakujundamisel ja rakendamisel. Väljapaistvama ja teenekama kujuna nende ideoloogiliste suunanäitajate hulgas kohtame C. R. Jakobsoni. Kogu ärkamisaegne liikumine on seoses Jakobsoni nimega. Vaevalt leidus eesti rahval ettevõtteid, mida ta nõuga või jõuga toetanud ei oleks. Jannseni ideoloogia ei suutnud kaua ajaga sammu pidada, tema lipukiri: „kartkem Jummalat, austagem kunningast ja ellagem nüüd eddespiddi omma kalli Evangeliumi Lutterusse usso sees nenda, kui vagga ristiinnimesse kohhus on", oli liiga rahusoovlik ja tagasihoidlik nende takistuste võitmiseks, mis ärkamisaegsele eestlase tõusuteele veeretati. Hoopis käremeelsemalt hakkas eestlasi juhtima Jakobson. Kogu eesti rahva edasiarenemise aluseks on tema arvates majandusliku olukorra kindlustamine, milles peaosa etendab põllutöö, kuid selle kõrval leiab ta, et rahval on ka „vaimuvabadust" vaja, milleta „ihulik vabadus" ainult „metslinnu priiuseks" jäävat. Nii on peaaegu kogu Jakobsoni tähelepanu juhitud eesti talupoegade elu parandamisele, vähem väljakujunenud eesti linnakodanlus ei mängi tema taotlusis mingisugust osa. Mitte niivõrra need sihid kui soovitud uuenduste kättevõitlemise taktika eristab Jakobsoni tunduvalt Jannsenist ja paljudest teistest. Tema astus põllumehele lähemale kui senised rahvajuhid. Elukutselt kooliõpetaja, loobus ta sellest ametist, omandades Pärnumaal Kurgja talu, kus püüdis eeskujuliku majapidamise sisse seada. Tema tegevus aga ei piirdunud ainult selle juhtimisega, vaid osavõtmisega kõigist eestlastele tähtsaist päevaküsimusist.

Alguses püüdis Jakobson oma mõtteid avaldada Jannseni „Eesti Postimehe" kaudu. Kuid kui lõhed üksikute voolude vahel ärkamisaja tegelaskonnas suurenesid ning Jannsen oma lehe nii käremeelseile kirjutistele sulges, muutus olukord põhjalikult. Jakobson ei kaotanud lootust oma kavasid tutvustada, vaid püüdis selleks

saada uue ajalehe luba. Kaua aastaid tuli tal oodata, enne kui 1878. a. võis tema isiklikul toimetusel ilmuma hakata „Sakala". Sellesse ajajärku, mil „Sakala" ilmus, langebki Jakobsoni intensiivsem avalik tegevus. „Sakalas" leidsid väljendust Jakobsoni vaated Eesti põllumajanduse ja haevanduse edendamise kohta, haridusolude, maaomavalitsuse ja kohtukorralduse reformide vajadusest ja palju muud. Jakobsoniga ühinesid kõik radikaalsemad eesti haritlased, kes pidasid Jannseni lehte liiga kiriklikuks ja vanameelseks.

43. joonis. C. R. Jakobson.

„Sakalas" esines Jakobson terve rea reforminõudmistega. Talupoegade majanduslikku olukorra parandamiseks nõuti mitmes suhtes üksikasjalisemaid korraldusi, näit. pidi normitama müüdava maa hind, ühtlaselt jaotatama mõisnikkude ja talupoegade vahel avalikud kohustused, teetegemine, küüdid jne., mis seni olid ainult talupoegade kanda. Eestlaste ühiskondliku kaalu tõstmiseks soovitati maaomavalitsusi Venemaa eeskujul reformida, neis eestlastele sakslastega võrdne esindus anda ja kogu praegune Eesti ala üheks administratiivseks ühikuks liita. Kohtukorralduses sooviti rahukohtute asutamist, mis varsti teostatigi.

K o o l i e l u oli Jakobsonil eriti südamel, osalt ta elukutse, osalt kooli ja haridusolude tähtsuse tõttu eestlaste rahvusliku meelsuse väljakujunemisel. Jakobson ei töötanud ainult ise kaasa sääraseis suuris hariduslikkude sihtidega seltsides, nagu Eesti Kirjameeste Selts, E. Aleksandrikooli peakomitee jt., vaid ta pühendas k o o l i k ü s i m u s i l e juba enne „Sakala" ilmuma hakkamist „Eesti Postimehes" ja oma õ p p e r a a m a t u t e väljaandmisega palju tähelepanu. Hiljemini „Sakalas" avaldatud reformikavas nõudis ta koolide vabastamist senise mõisnikkude ja k i r i k u õ p e t a j a t e mõju alt ja õppekeelena e e s t i k e e l t, mille kõrval esineks õppeainena ka vene keel.

K i r i k u k ü s i m u s i s astus Jakobson südilt välja kirikuõpetajate tagurluse, usuõpetusetundidega liialdamise vastu koolides ja muude pahede vastu. See tegi ta vaimulikkude v i h a a l u s e k s. Ärkamisaegsete rahvajuhtide vahel tekkis t e r a v l õ h e, mis kandus kogu tolleaegseisse üritusisse. Jakob Hurt, Jakobsoni kõrval aktiivsemaid ärkamisaja tegelasi, ei suutnud kirikuõpetajana vaikides taluda Jakobsoni käredaid etteheiteid. Ajakirjanduses algas ä g e p o l e e m i k a „Sakala" ja „Eesti Postimehe" vahel. Viimases kirjutas Hurt oma pooldajatega. Lõhe kandus varsti ärkamisaegseisse suurüritusisse. Et nimetatud tülides Jakobson rohkem poolehoidu võitis, lahkuski Hurt paljuist ettevõtteist, kus ta seni oli juhtival kohal olnud.

Saksameelsuse ja mõisnikkude mõju kõrvaldamiseks kirikuelust nõudis Jakobson, et õpetajate valimise õigus antaks senise mõisnikkude patronaadi õiguse asemel k o g u d u s t e l e.

Jakobson mõistis, et rahva elu võib edeneda ainult mõisnikkude ja saksasõbralike vaimulike eestkoste alt vabanedes, täieliku üheõigluse juures nendega. See tegi ta v i h a t u m a k s e e s t l a s e k s s a k s a m e e l s e t e h u l g a s. Jakobsoni käremeelne esinemine lõhkus küll ärkamisaegse ühiskonna üksmeele, lahutades tegelased kahte vaenulisse leeri, kuid rikastas ühtlasi tolle aja ideoloogiat uute julgete mõtetega, mis olid liikumisele enam kasuks kui vagatsev ülemusesõbralikkus. Võitluses oma ideede eest tuli Jakobsonil palju kannatada, „Sakalagi" suleti vastaste ässituste mõjul ajutiselt, kuid sellele vaatamata jäi Jakobson truuks oma lubadusele „mitte enne järele anda, kui kaks kätt risti rinnal on". Varajane surm 1882. a. eemaldas tubli juhi ärkamisaegsest liikumisest, jättes selle ägedatesse vastuoludesse.

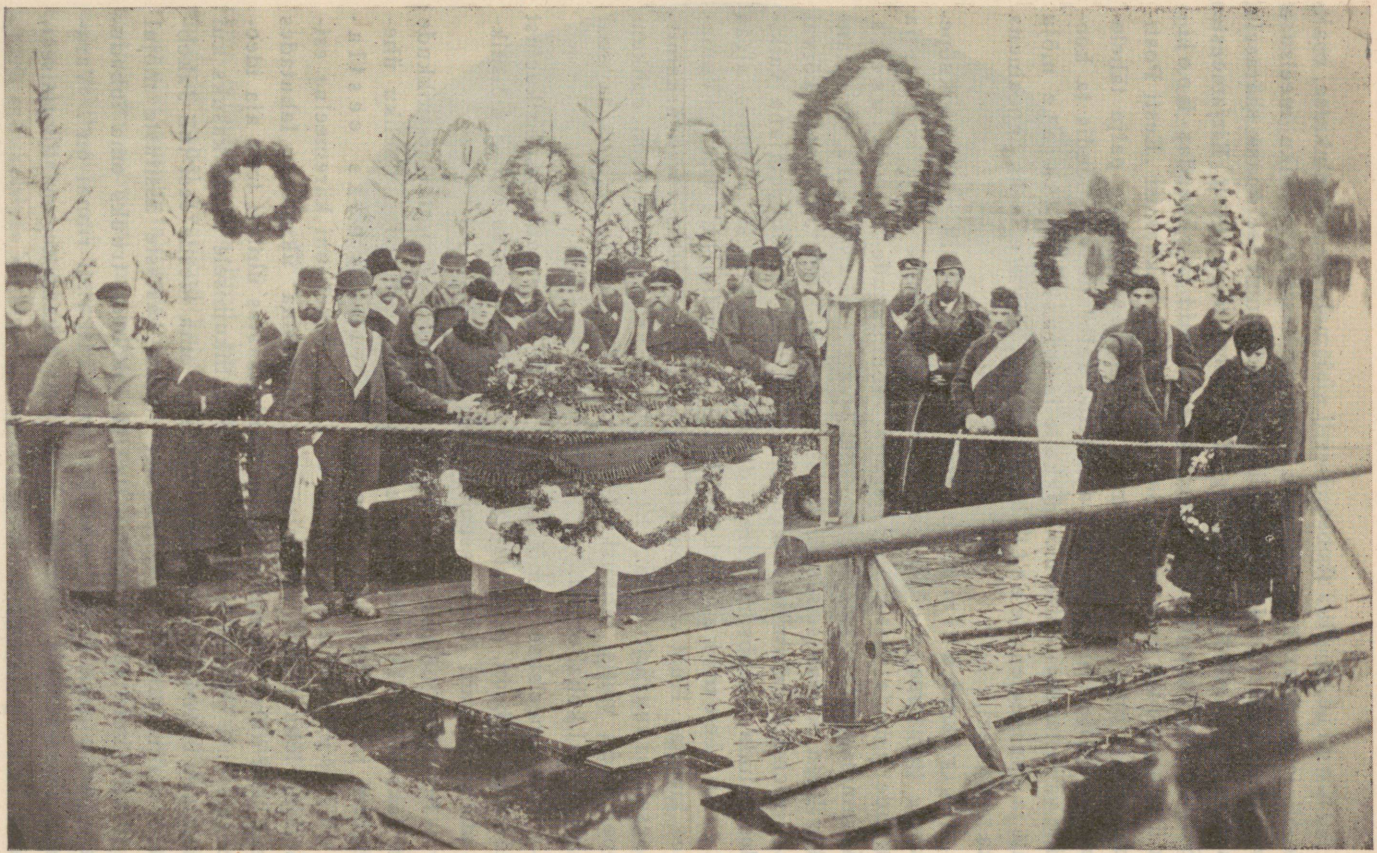

44. joonis. C. R. Jakobsoni matus, Puusärk viiakse Kurgja juures parvega üle jõe, kus asetseb matusekoht.

1. Millal ja kelle algatusel teostati esimene eesti üldlaulupidu? 2. Mis oli laulupeo korraldajate siht selle teostamisel? 3. Missugune oli laulupeo mõju rahvuslikult seisukohalt? 4. Millised olid laulupeol väljendatud tähtsamad mõtted? 5. Kelle poolt algatati Eesti Aleksandrikooli asutamise mõte? 6. Missugust esimese eesti üldlaulupeo otstarbega ühist joont pidi omama kavatsetud kool? 7. Kust lähtusid esimesed eesti rahvuskultuurilised üldüritused? 8. Kelle juhatusel hakati Aleksandrikooli asutamise otstarbeks raha koguma? 9. Kuidas suhtus rahvas selle kooli ellukutsumise kavasse? 10. Millal ja missuguste sihtidega asutati Eesti Kirjameeste Selts? 11. Kes koondusid sellesse? 12. Milline oli tähtsam ärkamisaegne ühisettevõte Põhja-Eestis? 13. Mispoolest erines see Lõuna-Eesti suuremaist üritusist? 14. Kuidas arenesid mitmesugused kohalikud seltsid ning millised neist omandasid üldisema tähtsuse? 15. Kelle mõjustusel hakkas rahvas nõudma sotsiaalseid ja poliitilisi reforme? 16. Millal ning kust läkitati keisrile rida märgukirju? 17. Mida neis nõuti ja saavutati? 18. Milliseid majanduslikkude sihtidega seltse asutati Eestis? 19. Millal hakkas organiseeruma eesti üliõpilaspere? Mistõttu oli see tarvilik? 20. Missugune osatähtsus oli rahvuslikus ärkamises eesti rahval kui tervikul ja üksikisikuil? 21. Kes oli väljapaistvam kuju tolleaegses liikumises? 22. Mida tõid uut tema ideed olemasolevaisse vaateisse? 23. Kuidas püüdis ta oma kava tegelikult läbi viia?

II. Venestamisaeg.

Venestuse eellugu. Peale Põhjasõda olid Eesti- ja Liivimaa seisused Venele alistunud tingimusel, et neile kinnitataks nende *eriõigused*. Need privileegid andsid kohalikkudele rüütelkondadele peaaegu ainuvalitseja õigused maal. Vene valitsejad leppisid sellega kaua aega. Alles Nikolai I valitsus mõtles tõsiselt piirimaade *venestamisele*. Siin sooviti teostada isevalitsuslikku korda samal kujul kui Venemaal, samuti soodustada kreeka-katoliku usku ja vene rahvust. Teataval määral andsid siin tulemusi katsed levitada kreeka-katoliku usku, eriti 40-ndate aastate talurahvarahutuste puhul, kuid muudel aladel ei saadud kavatsustest kaugemale.

Nikolai I järglase Aleksander II ajal tekkisid Venemaa seltskonnas küll baltivaenulised voolud, mis ei leppinud vastava maa *eriseisukohaga* riigis, kuid valitsus ei astunud venestamise sihis mingisuguseid samme. Alles *Aleksander III* troonile tulekuga muutus olukord. Tema jättis esimese Vene valitsejana kinnitamata Balti rüütelkondade *eesõigused* ja asus teostama kavakindlat *venestamispoliitikat*. Sissejuhatuseks sellele saadeti Liivi- ja Kuramaa olusid revideerima senaator *Manassein*. Eestis oli ärkamisaegse liikumise puhul meeleolu üsna ärev. Mõisnikud

said ähvarduskirju, sageli juhtus mõisades tulikahjusid, mida sakslased pidasid käremeelsete eestlaste süüks, kuigi seda ei saadud tõestada.

1882. a. hakkas kohale sõitnud Manassein palve- ja kaebekirju vastu võtma. Kohalikud elanikud lootsid revisjonist väga palju, esitatud märgukirjade arv ulatus ainult Liivimaa Eesti alalt ligi viiekümne tuhandeni. Märgukirjades kaevati liiga tugeva sakslaste mõju üle maaomavalitsuses, kooli- ja kirikuelus, kohtus ja mujal. Majanduslikul alal sooviti avalikkude koormiste ühetasast jaotamist talu- ja mõisamaale, normitud maahindu talude ostmise puhul ja maa jagamist maata rahvale, sest mõisnikud olevat talumaa pindala seadusevastaselt vähendanud, mis olevat rahutuste peapõhjus. Viimaseile seisukohtadele tuli revisjoni lõpul ka senaator Manassein, leides, et 77% talurahvast olevat maata, talude rendi- ja ostuhinnad liigselt kõrged ja maksustamine ebaõiglane. Need ja mitmed muud puudused tehti Manasseini aruande kaudu keisrile teatavaks.

Venestamisaegsed reformid Baltimaal. Olukorraga tutvumisel leitud pahed andsid sobiva võimaluse valitsusele muutma hakata olukorda Baltimaal. Ettevõetud muutusi iseloomustab seaduures ilmne venestamisvaim. Reforme teostati peaaegu igal alal, välja arvatud kohalik maaomavalitsus, mis endisel kujul püsima jäi. Juba senaator Manasseini revisjoni ajal sunniti ametiasutisi, väheste eranditega, asjaajamiskeelena vene keelt tarvitusele võtma. Põhjalikult muudeti 80-ndate aastate lõpu poole kohtu- ja politseikorraldust. Senised mõisnikkude politseiasutised kaotati hoopis ning nende asemele seati keskvalitsuse poolt määratud maakonnaülemad oma abilistega. Kohtukorralduses teostati väheste muutustega Vene kohtukord, mis tegi kohtumõistmise palju õiglasemaks.

Vallakohus jäi uuendatud kujul püsima, kuid teised senised kohtuasutised kaotati. Vallakohtute järel teise astme kohtuina kutsuti ellu ülem-talurahvakohtud. Osa kihelkonnakohtu funktsioone anti nende lõpetamise puhul talurahvaasjade komissaride kätte, näit. rendilepingute kinnitamine ja järelevalve vallaomavalitsuse tegevuse üle. Seniste üldiste kohtute asemele loodi rahukohus ja rahukohtukogu, millele teise astme kohtuks oli Peterburi kohtupalat ning kassatsioonikohtuks senat. Vene ilmet õiguselus suurendas igal pool vastavais asutisis tarvitusele võetud vene keel.

Hinnates kasvatuse tähtsust kodanikkude maailmavaate kujunemisel pöörati koolikorralduse reformimisele palju tähele-

panu. Et Baltimaal õppiv noorsugu kasvaks venemeelseks, selleks püüti kõrvaldada senised saksa mõjud. Tartu õppekonna kuraatoriks nimetati senise balti sakslase asemele venelane Kapustin, kes viis õppekonna valitsuse Tartu saksameelsest õhkkonnast koguni Riiga. Kõik koolid seati haridusministeeriumi alla ning nende järelevalvena kutsuti ellu rahvakoolide direktorite ja inspektorite amet. Ainult usuõpetus jäi endiselt kirikuõpetajate kontrolli alla. Selle õpetamisel muuseas lubati tarvitada ka eesti keelt, kuna muude õppeainete õpetamisel see järk-järgult täiesti keelati.

Uute koolitüüpidena kutsuti valitsuse toetusel ellu maal ministeeriumikoolid, linnades kroonualgkoolid ja linnakoolid, kus sageli õpetasid täiesti umbkeelsed venelased.

Et vene keele tarvitusele võtmist nõuti ka erakoolides, siis lõpetasid mitmed neist oma tegevuse, näit. Tallinna toomkool ja senised rüütelkondade poolt ülalpeetavad õpetajateseminarid Kuudas ja Tartus. Õpetajate ettevalmistamiseks jäid töötama Tartus venekeelne seminar ja selleks otstarbeks avatud erilised pedagoogikaklassid suuremate ministeeriumikoolide juures. Õpetajate ametisse määramisel oli esimeseks tingimuseks vene keele oskus, mida kursuste abil suurendada püüti. Paljud senised õpetajad, kes vene keelt ei vallanud, kaotasid oma teenistuskohad. Üldiselt läks Eesti hariduselu tol ajal tagurpidi, õpetus muutus peamiselt lihtsaks võõrkeelse teksti tuupimiseks. Pearõhk libises õppeaine sisu mõistmiselt võõrkeele oskamisele. Muidugi takistas see õpilaste vaimset arengut. Pealegi ei kasutatud nüüd peale vaimulikkude raamatute koolides mingisuguseid eestikeelseid õpperaamatuid, mis ärkamisajal hoogsalt levima olid hakanud. Venelaste ja venemeelsete muulaste hulga suurenemine õpetajate peres ja sagedane seniste õpetajate vallandamine vähendasid kohapealsete rahvajuhtide arvu. Alg- ja keskkoolide venestamine algatati kohe peale Manasseini revisjoni ning viidi vähem kui kümne aasta jooksul lõpule. Ülikoolgi ei pääsenud ümberkorraldusist. Peale usuteaduskonna, kus õpetus endiselt toimus saksa keeles, võeti teistes teaduskondades järk-järgult tarvitusele vene keel, mistõttu vene rahvusest üliõpilaste arv erakordselt suurenes ning saksa õppiv noorsugu ülikoolist eemale jäi. Tartu hakati ka suuremal määral koondama vene õppejõude. Eesti rahvuslikule liikumisele jäi venestamisaegne ülikool sama võõraks kui endine saksa mõju alunegi. Kõige

lõpuks muudeti Tartu linna ja ühes sellega ka ülikooli nimetus — senise nime asemele võeti tarvitusele Jurjev.

Teiseks alaks, kus venestamisele suur tähtsus omistati, oli usuelu. Nikolai I aegsed katsed ei andnud siin soovitud tagajärgi, sest rahvas ei siirdunud vene usku mingisugusest seesmisest sunnist, vaid majanduslikkude kasude lootuses, mille esile kutsusid äärmised hädad. Hiljemini oleksid paljud eestlased tahtnud välja astuda õigeusu kirikust, kuid valitsus takistas nende tagasipöördumist luteri usku. Aleksander II ajal pehmendati seda karmi usupoliitikat siiski mitmeti, näit. lubati segaabieludest, kus teine pool ei olnud õigeusuline, võrsunud lapsi luteri usku ristida ja veneusulistel tegelikult luteri usu kirikutalitustest osa võtta. Sel teel pöördusid Liivimaal kümned tuhanded õigeusulised luteri usku tagasi, püsides ainult nimeliselt õigeusuliste kirjas.

Aleksander III ei pidanud seesugust olukorda oma venestamispoliitika seisukohalt soovitavaks. Koolide venestamise ajal andis ta rea määrusi, mis Liivimaal pidid luteri usku tagasipöördumist takistama ning Eestimaal, kus õigeusk vähe levinud, selle levimist toetama. Segaabielulistel keelati edaspidi oma lapsi luteri usku ristida. Määruse vastu eksijaid karistati kohtu teel ja nende lapsed anti kasvatada õigeusuliste kätte. Samuti keelati luteri kirikuõpetajail veneusulisi oma kirikuisse vastu võtta ja kirikutalitustest osa saada lasta. Õigeusu kirikut eelistati ametlikult igal pool ning teda toetati riiklikkude summadega, mis loomulikult ei jätnud ka mõju avaldamata.

Piirimaade eraldumispüüdeid püüti takistada veel kirjanduse ja ajakirjanduse valju järelevalve abil. Väikerahvaste trükitooteid jälgisid vastavad ametnikud Peterburis ja kohalikud tsensorid. Tsensorid olid oma tegevuses äärmiselt piiratud, valitsuse määrused kirjutasid neile üksikasjaliselt ette, mida avalikult kirjutada ei või. Ka kõrvaltvaatajad esinesid sageli kaebustega nende tegevuse üle.

Venestamise mõju eesti ühiskonda. Ajakirjandus. Eesti rahvajuhtide lootused Vene valitsuse abiga kehtivat korda Baltimail kukutada ja sakslastega üheõiguslust omandada ei täidunud. Rahva poolt rõõmuga vastu võetud senaator Manasseini revisjon andis hoopis vastupidiseid tulemusi, kui loodeti. Rahvuslik liikumine oli tol ajal oma haripunktile jõudnud, kui teda tabasid ras-

ked kaotused. 1882. a. suri eestlaste julgeim ja väljapaistvaim eestvõitleja C. R. Jakobson, kellele ei leidunud asemikku. Keskvalitsuse venestamispoliitika tõi rahvuslikku liikumisse täielikku seisaku, mida mõjustas veel rida kõrvaltegureid. Endise majandusliku jõukuse asemel hakkas end tunda andma kriis põllusaaduste turul, mille tagajärjel vaesusid paljud talupojad, kes seni olid rahvusliku liikumise olulisemaks kandekihiks. Nende talud olid koormatud suurte võlgadega, millede tasumine muutus majandusliku kriisi tõttu võimatuks. Paljud kaotasid oma varanduse oksjonil ning hakkasid põllutöölisteks või rändasid välja.

45. joonis. A. Grenzstein.

Nagu majandusliku kriisi tõttu ärkamisaegne liikumine kaotas suure hulga toetajaid talupoegkonnas, nii kaotas ta venestamisaegse koolireformiga oma haritlastest juhid maakooliõpetajate näol. Enamik neist pidi taganema uute, venestamise seisukohalt sobivamate isikute eest, kelledel puudus huvi või võimalus midagi eesti kultuuri heaks teha. Selles olukorras kaotasid ka ärkamisaegsed suurettevõtted oma tähtsuse. Tülid Aleksandrikooli tegelaskonnas võimaldasid valitsusel vahele segada. Rahva huvi koolikäsimuse vastu oli kaunis raugenud, kui valitsuse otsusel avati 1888. a. kavatsetud eesti õppekeelega kõrgema kooli asemele Põltsamaa läheduses venekeelne linnakool.

Samasugune saatus tabas teisi eesti ärkamisaegseid suurüritusi — Eesti Kirjameeste Seltsi ja kaubalaevaselts „Lindat". Mõlemad ettevõtted hakkasid kiratsema, kuni nende tegevus venestamisajal lõpetati. Vähemad kohalikud seltsid, mis varemini olid suhteliselt elujõuetud, jäid endiselt surnud punktile.

Enamik eesti suuremaid ajalehti oli sunnitud loobuma oma rahvuslikust suunast. Tsensuuriolud ei lubanud neis enam vabalt käsitleda rahvuslikke päevaküsimusi, arvustada venestamisaegseid reforme jne. See kõik tegi lehed sisuvaeseks ning vähendas

rahva lugemishuvi. Paljud ajalehtedest muutusid täiesti venemeelseiks, ülistades iga valitsuse sammu, kuigi see eesti rahvale kahjulik oli. Silmapaistvamad sellelt seisukohalt olid J. Kõrv'i toimetusel ilmuv „Valgus" Tallinnas ja A. Grenzstein'i „Olevik" Tartus. J. Järve poolt väljaantav ajaleht „Virulane" püüdis venestamisajalgi C. R. Jakobsoni poliitikat jätkata, kuid ta suleti varsti vastaste pealekaebamise tõttu. Ainukeseks ajaleheks, mis tagasihoidlikult eesti rahvuslikku vaimu ärkvel püüdis hoida, oli K. A. Hermann'i toimetusel ilmuv „Postimees" Tartus, mis muuseas venestamisajal päevaleheks muutus. Hoolimata sellest ülemuseaustamisest, mis oli omane K. A. Hermanni taktikale, suutis „Postimees" koguda enda ümber rea eesti ärksamaid haritlasi, kes aja jooksul „Postimehele" uuesti rahvuslikuma ilme andsid.

1. Millal hakkas Vene valitsejate juures ilmnema püüe Baltimaid venestada? 2. Milliseid tulemusi need püüded andsid Nikolai I valitsemisajal? 3. Millal kerkis venestamisküsimus uuesti päevakorda? 4. Mida tegi Aleksander III kõige enne venestamise ettevalmistamiseks Baltimail? 5. Mis põhjusel teostati Liivi- ja Kuramaa revideerimist Manasseini kaudu? 6. Mida nõudis kohalik rahvas märgukirjades valitsuselt? 7. Kuidas reageeris valitsus kohalikkude elanikkude soovidele? 8. Millised reformid teostati venestamisajal? 9. Millal seati sisse uus kohtukorraldus? 10. Mispoolest see erines endisest? 11. Milles avaldus koolide venestamine? 12. Millised uued koolitüübid tekkisid venestusajal? 13. Kuidas mõjustas venestusaeg ärkamisaegsete tegelaste koosseisu maal? 14. Mil viisil puudutas venestamine ülikooli? 15. Mis tehti vene usu levitamiseks Eesti- ja Liivimaal? 16. Millistel kaalutlustel oli toimunud usuvahetus varemalt? 17. Kuidas püüti veel peale nimetatud uuenduste ääremaade omapärasuse väljaarenemist takistada? 18. Missugused tegurid põhjustasid seisaku rahvuslikus liikumises? 19. Kuidas kujunes ärkamisaegsete rahvuslikkude ettevõtete saatus? 20. Missugune oli eesti ajakirjanduse suhtumine rahvusküsimusse venestamisajal?

III. Tõus eesti rahva elus XIX s. lõpul ja XX s. algul.

1. Rahvuslik ja sotsiaal-majanduslik elu.

Ühistegevusliikumine. Hoolimata valitsuse venestuspoliitikast näeme XIX s. lõpul ja XX s. algul siiski eesti rahva elus teatavat tõusu. Eestlaste teojõud ei rauge, vaid otsib aina uusi teid. Nii hakkab XX s. algul hoogsamalt arenema ühistegevus, mis tunduvalt aitab kaasa eestlaste majanduselu kindlustamisel. Et kõik rahaasutised ja suuremad ettevõtted Eestis olid

sakslaste ja teiste muulaste käes, siis olid eestlased suurel määral neist sõltuvad. Et eestlasi majanduslikult iseseisvamaks ning jõukamaks muuta, seks oli tarvis ettevõtteid ühisel jõul läbi viia. Ühistegevuse mõte oli tuntud juba varemini, näit. õhutas seda mitmel alal C. R. Jakobson. Kuid XX s. alguseni jäid ühistegevuse elustamise katsed väga juhuslikeks. Oli asutatud ainult paar piimaühingut ja üks masinatarvitajate-ühing, ostu- ja müügiühingud puudusid veel täiesti.

Sajandi vahetusel muutus Eesti majanduselus eriti silmapaistvaks r a h a v a j a d u s, sest omandatud talude ja mitmesuguste varanduste ja ettevõtete eest linnades olid eestlastel tasuda suured ostuvõlad. Sageli nõudsid sakslased võlgade tasumist sihilikult just maksjaile ebakohasel ajal. Eesti ärkamisaegne rahvuslik liikumine oli sihitud mitmeti saksluse vastu ning seepärast vaatasid sakslased tihti pahameelega eestlaste rahvustunde ja majandusliku jõu kasvamisele. Sakslaste majandusliku surve alt vabanemiseks püüti ühistegelikel alustel krediiti muretseda, mille abil eestlastel oleks võimalik olnud oma võlgu korraldada ja ettevõtteid laiendada. Esimese otsustava sammu selles suunas astus Tartu Eesti Põllumeeste Selts. Tema algatusel asutati 1902. a. T a r t u E e s t i L a e n u - j a H o i u ü h i s u s, kus võeti raha hoiule ja anti laene. See oli esimene eestlaste pank. Tartu andis eeskuju samalaadiliste ühingute asutamiseks ka teistele Eesti linnadele. Esijoones kutsuti need ellu L õ u n a - E e s t i s, pisut hiljemini mõned ka Põhja-Eestis.

Eesti Laenu- ja Hoiuühisuse ellukutsumisel Tartus oli eriti agarasti tegev J a a n T õ n i s s o n, kes üheksakümnendail aastail oli omandanud K. A. Hermann'ilt „Postimehe". Ühistegevuse mõtte rakendamiseks mitmesugustel aladel tegi „Postimees" elavat kihutustööd. Sellele vaatamata ei edenenud ühingute asutamine soovitud määral. XX s. esimesel aastakümnel asutati peale ühistegelike krediidiasutiste peaaegu ainult ostu-müügiühinguid. Piimaühingute loomine oli XX s. esimesel aastakümnel veel täiesti soikus. Mõningaid ühistegelikke funktsioone arendasid ka üksikud p õ l l u m e e s t e s e l t s i d, tutvustades laiemaid ringkondi vastastikuse abi mõttega ja võimalustega, näit. kallimahinnaliste põllutööriistade muretsemise ja kasutamise puhul. Põllumeesteseltse asutati XIX s. lõpul ja XX s. algul eriti rohkesti. Nende hulgas omandas silmapaistva koha juba Jannseni poolt rajatud Tartu Eesti Põllumeeste Selts, mille esimeheks XIX s. lõpul valiti J. Tõnisson.

Eestlasist linnakodanluse tõus. Ärkamisajal ei olnud linnade osa Eesti elus veel kuigi suur, — eesti soost kodanikke leidus linnades üldse vähe. Nende arv hakkas hoogsalt suurenema alles XIX s. viimasel kolmandikul, mil liiklemisolud paranesid ning maatustumisprotsess muutus intensiivsemaks. Maaeluga harjunud eestlased lahkusid sellest alles äärmise häda sunnil, et mujal ülalpidamist otsida. Elukohta olid sunnitud muutma just vaesed kihid, kel maal elamisvõimalus puudus, näit. endised saunikud, popsid või vallandatud põllutöölised. Ilma igasuguse varanduseta ja erioskusteta tuli neil linnades esialgu leppida seesuguste lihttöödega, mis ei nõudnud ettevalmistust, nagu igasugused raskemad ja mustimad päevatööd sadamas, elumajades ja mujal. Alles siis, kui linna asunud eestlased linnaeluga rohkem kohanesid ja töö ja vaevaga natukese raha kogusid, võisid nad omandada seal väiksemaid kinnisvarasid või avada ettevõtteid. Jõukuse tõusuga käsikäes suutsid nüüd paljud ka oma lastele paremat haridust anda.

Linnakodanluse edu majanduslikul ja hariduslikul alal tõi rea tähtsaid muutusi Eesti ühiskondlikku ellu. Seni oli Eestis ärkamisliikumist kandnud talupoegkond koos maa haritlaskonnaga. Kui koolmeistrite tähtsus venestusajal järsult langes ja tõusuhoog talumajanduses peatus, tekkis rahvuslikus liikumises teatav seisak. Sajandite vahetusel aga hakkab rahvuslikus liikumises aina suurenevat tähtsust omandama linna väikekodanlus ning teataval määral ka tööliskond.

Kuigi töölistel tekkis rida erihuvisid, toetasid nad mitmel puhul eesti rahvusest kodanikkonda kui tervikut. Nii hakkas linn Eesti küla kõrval etendama tähtsat osa ning linnastama rahvuslikku kultuuri. Külagi oli ületanud juba teravamad kriisiajad ja uuesti hoogsamalt arenema hakanud. Eriti Lõuna-Eestis, kus puudusid suuremad tööstuslinnad, mis linnakodanlusele ülekaalu oleksid andnud, püsis küla rahvuslikus tõusengus endiselt tähtsal kohal. Ühiskonna eri kihtide väljakujunemisele vaatamata moodustas eesti rahvas tol ajal veel ühtlase terviku, kui oli vaja end saksa ja venestuse surve vastu kaitseda. Linnakodanluse ja talupoegade vahel püsis tugevam side ning „Postimees" omalt poolt õhutas ja toetas kõigiti nende kihtide üksmeelt rahvuslikus ülesehitustöös.

Laiemate ringkondade huvi mitmesuguste ühiskondlikkude ettevõtete vastu näitab seltsielu hoogus tõus. Maal levisid peamiselt põllumeesteseltsid ja mõnesugused ühistegelikud ettevõt-

ted. Neile lisaks asutati niihästi linnades kui maal rida karskusseltse. Karskusliikumine elas Eestis oma esimese tõusu juba XIX s. 90-ndate aastate algul, kuid liikumise hoog kadus varsti. Uuesti muutus liikumine elavamaks järgmise sajandi algul, mil karskusliikumise juhatajaks valiti täiskarsklane V. Reiman. Karskusliikumises on teeneid veel real meie ärksamaist haritlasist, näit. M. J. Eisenil, J. Tõnissonil jt. Karskuse levimist soodustas ka valitsuse poolt sisseseatud viinamonopol, mis sulges kohalikkude mõisnikkude kõrtsid ning avas harvad riigi viinapoed. Viin oli neist märksa vähem kättesaadav kui seniseist tihedasti leiduvaist mõisakõrtsidest. Karskusseltsidel oli oma otsese ülesande, joomise vastu võitlemise, kõrval teisi harrastusi, sest muude seltside asutamine oli raskendatud. Neis peeti üldhariduslikkude sihtidega loenguid ja koosolekuid, asutati raamatukogusid jne.

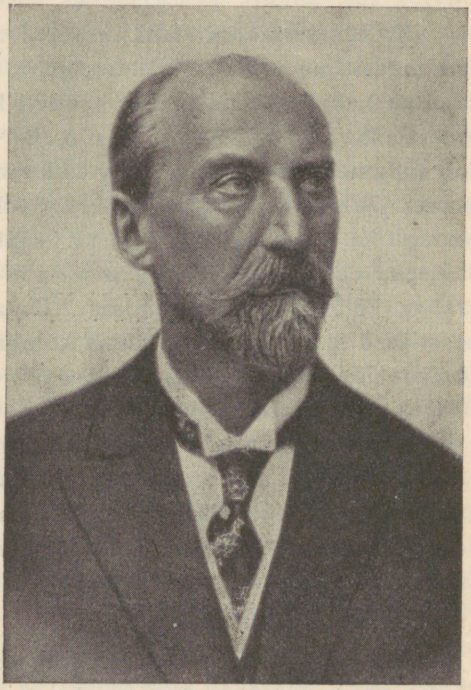

46. joonis. Jaan Tõnisson.

Rahvast õpetasid koostööle ja ühtekuuluvustunnet äratasid ka mõned teised eriülesannetega seltsid — tuletõrje-, spordi- ja käsitöölisteseltsid ja mõned lugemisringid. Samal ajal muutus ka vanemate seltside „Vanemuise" ja „Estonia" tegevus elavamaks ja ajakohasemaks.

Jaan Tõnisson ja tema ideoloogia. Silmapaistvaim eesti rahvajuht XIX ja XX s. vahetusel on J. Tõnisson. Tema tegevuspaigaks oli Lõuna-Eesti, nimelt Tartu, kus ta 1896. a. „Postimehe" toimetajaks hakkas. Põhja- ja Lõuna-Eesti olid kogu ärkamisaegse liikumise kestel olnud eri seisukorras. Viimasest lähtusid peaaegu kõik tähtsamad tolleaegsed üritused, kuna Põhja-Eesti sellest ainult

teataval määral eeskuju võttis. Nii oli Lõuna-Eestis kaugelt sügavamale juurdunud ärkamisaegne usk eesti rahva elujõusse ja kultuurilisse tõususse. Seda ei suutnud välja kiskuda ka venestuse surve, mis Põhja-Eestis peaaegu iga rahvusliku eluavalduse summutas. Seepärast oli Lõuna-Eesti, eriti Tartu, oma ärksa intelligentsiga Tõnissonile sobivamaks tegevuspaigaks kui teised Eesti osad.

K. A. Hermanni lahkumisega „Postimehe" toimetaja kohalt omandasid nooremad haritlased lehe, mida nüüd nende vaimus välja andma hakati. Lehe ümber suudeti koondada hulk väljapaistvaid kaastöölisi. „Postimehe" ümber koondunud ringkonnal oli südamel eriti eestimeelne väikekodanlik kiht linnades, kes saksa jõukama ja harituma suurkodanluse kõrval mõjule ei pääsenud, samuti ka talunikkude kihi saatus. Tõnissoni teotsemise põhialuseks oli idealistlik moralism; oma ülimat sihti nägi ta rahva kõlbelises kasvatamises. Oma ettevõtteis ja taotlusis pidid eestlased tema arvates toimima kõlbluse nimel ja alusel. Rahva kõlbeliste jõudude kasv oli Tõnissonile tähtsam kui majanduslik tõus. Ta oskas õhutada rahvuslikku iseteadvust, et rahvas ei langeks võõraste mõju alla ja ei rahvustuks ümber. Rahva oma seesmine kõlbeline jõud pidi rahva viima täieliku rahvusteadvuseni, kus iga ümberrahvustumise hädaoht kaoks. Et rahva vaimsel ja kõlbelisel tõusul oleks kandepinda, seks pidi hoolitsetama eestlaste majandusliku kindlustamise eest, sest „kõhnad ja näljased jäävad kergesti teiste jalgade alla", väitis „Postimees".

Kuigi „Postimees" oma maailmavaatelt jäi suurel määral kirikliikule-vanameelsele alusele, taotles ta teisest küljest rahvamajanduses ja vahekorra selgitamises sakslastega samu sihte, mis oli püstitanud C. R. Jakobson. Eesti rahva arenemise kandjaks oli tema arvates peamiselt jõukas põllumeestekiht. Seega ongi mõistetav, et põllukultuuri edendamiseks J. Tõnisson ka tegelikult põllumeeseteseltsides kaasa töötas. Balti saksluse suhtes nõudis ta, et nende iganud eesõiguused kaotataks ning eestlased nendega samaõiguslikuks muutuksid. Alguses püüdis Tõnisson vahekorra küsimust sakslastega leplikult lahendada, kuid kui see ei andnud tulemusi, asus ta nendega lausa võitlusse. Riigivalitsuse vastu oli „Postimees" leplik ja aupaklik, kuid võimaluse piirides võitles ta ikkagi venestamise vastu.

Poliitiline radikalism XX s. algul. Halvaks kujunes „Postimehe" vahekord sajandi vahetusel kujunevate radikaalsete ühiskondlikkude vooludega. Koos töölisliikumisega tungisid XX s. algul tööliskonda õpetused klassivõitlusest, lõhestades senist ühtlust linnaelanikkude keskel. Materialismi ja klassivõitluse ideed ei levinud küll kõigepealt tööliskonnas, vaid haritlaste keskel. Nende hulgas kujunesid alguses vähearvulised ringid, kus tutvuti Lääne-Euroopast ja Venest sissetunginud materialistlikkude ja sotsialistlikkude õpetega. Tartus levitasid materialistlikke vaateid mitmesugused mujalt väljasaadetud üliõpilased. Tallinnas hakkasid selles suunas teotsema Konstantin Päts'i poolt väljaantava päevalehe „Teataja" kaastöölised. Põhja-Eestis ei olnud seni olnud mingisugust kindlama poliitilise ilmega ajalehte. „Teataja" ümber koondus varsti hulk radikaalsete ja sotsialistlikkude vaadetega haritlasi, kes vastandina „Postimehe" kõlbelis-idealistlikule maailmavaatele käsitlesid nähtusi ajaloolis-materialistlikult. Kuigi „Teataja" polnud selgejooneliselt sotsialistlik ajaleht, ometi rõhutas ta majanduselu kui otsustava teguri tähtsust nii üksikute kui ka ühiskonna juures. Siin ei jutlustatud esijoones kõlblust, vaid arutati küsimust, kuidas saaks majanduselu muutes parandada rahva olukorda. Eriti rõhutati majanduslikkude küsimuste tähtsust kehvemate kihtide suhtes ja tehti nad teadlikuks oma kihi huvidest. Nende küsimuste kõrval kaugemas järjekorras õhutas „Teataja" ka rahvustunnet ja iseteadvust, kuid esikohale jäi vaesemate kihtide olukorra parandamise küsimus, mida „Postimees" peaaegu ei puudutanud. Neil lehtedel tekkis nimetatud lahkarvamuste tõttu palju tülisid. Eriti süvendas seda „Teataja" Vene demokraatlikkude jõudude pooldamine, kuna „Postimees" ei soovinud eestlaste segamist Vene poliitikasse. „Teataja" tegevuse tõttu tõusis Tallinn tähtsaks poliitilise elu keskuseks.

Paar aastat pärast „Teataja" ilmuma hakkamist asutati Tartus samasuunaline ajaleht „Uudised", mis eriti radikaalseks muutus 1905. a. revolutsiooni päevil. „Uudiseid" toimetas P. Speek, koondades enda ümber sotsialistlikkude haritlaste ringi.

Sotsialistlikud ideed tungisid ajakirjanduse, kirjanduse ja sotsialistlikkude tegelaste kaudu õppiva noorsoo hulka, neile leidus pooldajaid nii kesk- kui ka ülikoolis. Asutati õpilaste omavahelisi salajasi ringe, kus käsitleti vastavaid küsimusi. A. 1904 asutati P. Speeki ja G. Ast'i juhatusel Tartus iseseisev Eesti sotsiaal-

demokraatlik töölistepartei, kus rohkem rõhku pandi rahvusküsimusele. Peale Tartu levis liikumine eriti Tallinnas — sealsete vabrikutööliste keskel.

Eestlaste võitlus linnaomavalitsuse ümber. Mitte ainult meie kodumaa majanduselus, vaid ka omavalitsuste alal algasid eestlased XX s. algul tugevat pealetungi sakslusele. Kogu Baltimaa kõrgemais omavalitsusasutisis ei olnud eestlastel võimalust kaasa rääkida. Kaua ei olnud neil seda võimalust linnaomavalitsusteski. Alles kui 1877. a. pandi kehtima uus vene-eeskujuline linnaseadus, mis andis linnavolikogu liikmete valimisõiguse kõigile ettevõtete ja kinnisvarade omanikkudele, avanesid eestlastele volikokku pääsemise võimalused. Siiski ei olnud eestlastest saadikute arv suur. 1892. a. suurendati linnavolikogu valimistel hääleõiguslikkude isikute varandustsensust, mistõttu eestlased uuesti tagaplaanile tõrjuti. Alles järgmise sajandi algul suutsid mõned linnad, esijoones Valga ja Tallinn, linnaomavalitsuse sakslastelt üle võtta, sakslased volikogus vähemusse jättes. Tallinnas sai „Teataja" ringkonna juht K. Päts linnanõunikuks ja hiljemini ka linnapeaabiks. Teistes linnades püsisid sakslased kauemini endiselt juhtival kohal.

1. Millal ja kelle õhutusel hakkas levima meil ühistegevus? 2. Milliseid ettevõtteid rajati ühistegelikel alustel? 3. Kus oli ühistegevus rohkem arenenud? 4. Millal hakkas eesti soost linnakodanikkude tähtsus tõusma? 5. Millised muutused tõi see protsess endaga kaasa eesti ühiskonnas? 6. Missuguseid seltse asutati XIX s. lõpul ja XX s. algul linnades ja maal? 7. Mida taotlesid karskusseltsid oma otseste ülesannete kõrval? 8. Seletage, kuidas võis seltsitegevuse arenemine tulla kasuks eesti rahvale kui tervikule? 9. Millal hakkas J. Tõnisson „Postimeest" toimetama? 10. Mida tõi uut tema teotsemine eestlaste rahvuslikku liikumisse? 11. Kellega tekkis tal vastuolusid? 12. Mida oli Tõnissoni vaateil ühist Jannseni ja Jakobsoni omadega? 13. Millal hakkasid arenema mitmesugused radikaalsed voolud? 14. Mille poolest need erinesid „Postimehe" suunast? 15. Kus need voolud tekkisid ning milliste ajalehtede ümber nad koondusid? 16. Kuidas reageeris õppiv noorsugu sotsialistlikkudele ideedele? 17. Mida tehti sotsialistlikkude tegelaste poolt oma partei organiseerimise suhtes? 18. Millal said eestlased linnaomavalitsustes kaasarääkimise õiguse? 19. Loendage lühidalt ja ülevaatlikult nähtusi, milles avaldus eestluse tõus XIX s. lõpul ja XX s. algul!

2. 1905. a. revolutsioon ja selle tulemused.

Revolutsiooni põhjused. 1905. a. revolutsioon puhkes Venemaal, kust ta tungis varsti ka Eestisse. Revolutsiooni tekkimisel oli

rida põhjusi: Venemaa isevalitsuslik kord, sõna-, trüki-, koosolekute- ja usuvabaduse ja isikupuutumatuse puudumine, politsei ja tsensuuri surve jm. Õukond elas pillavalt, kuid hädavajalikele korraldustele siseriigis ei leitud tarvilisel määral raha, näit. olid teed halvad, tööstus ja kaubandus arenemata. Hariduslik tase oli nii madal, et suur hulk rahvast oli täiesti kirjaoskamatu. Kõige enam kulutas riik sõjaväele, kuid seegi ei olnud heas korras, nagu ilmnes Vene-Jaapani sõjas. Säärane olukord tundus talumatuna paljudele kodanikkudele. Õnnetu sõja tõttu muutus rahvas julgemaks ja hakkas riigikorras parandusi nõudma. Siin teotsesid üksmeeles peaaegu kõik rahvakihid. Eriti agarad olid revolutsioonilises tegevuses üliõpilased ja töölised. Eesti olud sarnanesid mitmeti Vene omadega. Siingi oli küllalt põhjusi rahulolematuseks. Siin soovisid kõik teadlikumad kodanikud õigust osavõtuks riigi valitsemisest, tööliskond nõudis paremaid elutingimusi, talupojad soovisid enam maad ja mõisnikkude eesõiguste kärpimist. Kõigele lisaks tekitas rahulolematust venestamistendents. Nii leidus süütematerjali Eestiski küllalt, kui teated revolutsiooni puhkemisest siia jõudsid.

47. joonis. „Balti tsirkus". Omaaegne karikatuur selle kohta, kuis mõisnikud panevad kubernere oma pilli järgi tantsima.

Revolutsioonilise liikumise algus. Revolutsiooniline liikumine leidis kõige laialisema pinna Tallinnas, kus leidus kõige rohkem töölisi, kes elasid halbades majandusoludes, poliitilise ja rahvusliku surve all. Revolutsiooniline liikumine puhkes siin kohe, kui teated Peterburi meeleavalduste ohvreist pärale jõudsid. Esmalt algas Tallinnas 1905. a. jaanuaris üldstreik, mis samal ja järgneval kuul levis ka teistesse Eesti linnadesse. Esialgu esitasid streikijad ainult majanduslikku laadi nõudeid, kuid aja jooksul muutusid nende nõuded järk-järgult

poliitilisemaks, — sooviti isevalitsusliku korra kukutamist, poliitiliste vangide vabastamist jms.

Maal olid süttivamad kihid mõisatöölised ja talurentnikud, kellede mõjul ka teised kihid kaasa läksid. Kui veebruarikuus valitsuselt luba anti koosolekuid pidada, et oma olukorra suhtes nõu pidada, kasutati seda võimalust ohtrasti. Koosolekuil vastuvõetud otsuste kohaselt esitati märgukirjad valitsusele, milledes nõuti talumaade laiendamist riigi ja mõisa käsutuses olevate maade arvel, mõisnikkude eesõiguste kaotamist, õiglasemaid maa- ja rendihindu, lühemat tööpäeva ja suuremat töötasu.

Revolutsioonilise liikumise kestel erinesid üksikud kihid üksteisest veel põhjalikumalt kui seni. Parempoolsemad ringkonnad kogunesid „Postimehe" ümber. Nende juht J. Tõnisson nõudis küll mõningaid uuendusi, näit. eestlastele osavõtuõigust maa- ja linnaomavalitsusest, eesti keele laialisemat kasutusele võtmist jne., kuid jäi riiklikkudes-poliitilistes küsimustes võrdlemisi passiivseks. „Postimehe" algatusel koguti küll allkirju märgukirjale, milles paluti üldist valimisõigust ja poliitilisi vabadusi. Seejuures aga hoiatas „Postimees" rahvast tungivalt vägivaldse revolutsiooni teele asumast.

Nagu „Postimees" Tartus, nii soovis Tallinnas „Teataja" ringkond Vene riigikorra demokraatlikumaks muutmist ja kogus sellesuunalisele märgukirjale allkirju, muidu liikumises enamvähem passiivseks jäädes. Radikaalsemad tegelased „Teataja" juurest püüdsid juhtida käärimist tööliskonnas. „Uudised" Tartus muutusid kõige energilisemaks revolutsiooni pooldajaks. Mainitud ajaleht tunnistas revolutsiooni ainukeseks sobivaks vahendiks isevalitsusliku korra kukutamisel ning tegi selle heaks avalikult ja varjatult kihutustööd.

16. oktoobri sündmused Tallinnas. Eriti hoogsaks muutus tööliste streigiliikumine 1905. a. oktoobris. Tallinna töölised alustasid üldstreigi, samuti streikisid raudteelased üle kogu Venemaa. Eestimaa kubernerile paistis liikumine nii hädaohtlik, et ta täitis mõned streikijate poliitilised nõudmised, näit. vabastas poliitilised vangid ja lubas linnatänavailt sõjaväeosad ära kutsuda. Kuid sõjavägede ülem kindral Voronov nähtavasti ei täitnud kuberneri käsku. Igatahes laskis ta sõjaväelasi 16. okt. (v. k. j.) 1905 hoiatamata lasta rahvakoosolekust osavõtjaile Uuel turul. Mitukümmend inimest said surma, veel rohkem oli haavatuid. Revolutsiooniline meeleolu tõusis nüüd veelgi.

Rahva seas kaldusid paljud arvama, et laskmine toimus balti sakslaste mõjul. Vana vaen eestlastes aadli vastu aina suurenes. Kohati esines mõisade rüüstamisi.

Balti aadel, kartes, et revolutsiooniline liikumine võib talle saatuslikuks saada, tõstatas maaomavalitsuse laiendamise küsimuse. Edaspidi pidi lastama maapäevadele ka eestlaste esindajaid. Kuidas seda teha, selle kohta olid Eestimaa rüütelkonna ja Tallinna eesti rahvajuhtide vahel käimas läbirääkimised. Kuid kokkuleppe saavutamine osutus võimatuks, eriti kui pärast 16. okt. sündmusi rahvahulkade meeleolu Tallinnas muutus äärmiselt saksavaenuliseks, mille vastu ei suutnud ka mõõdukamad rahvajuhid midagi ära teha.

Nikolai II manifest. Kui revolutsiooniline liikumine ei vaibunud, vaid aina tõsisemaks muutus, pidas valitsuski tarvilikuks rahvale teatavaid lubadusi anda. Nii teatati 1905. a. oktoobrikuu lõpul konstitutsioonilise korra kehtima hakkamisest. Seadusi pidi siitpeale antama ainult rahvaesinduse heakskiitmisel ning kogu rahvale lubati täielik mõtte-, usu-, koosoleku- ja ühinguasutamisvabadus. Needki lubadused ei rahuldanud ärritatud rahvast ja liikumine kestis alatud suunas edasi.

Ülemaaline rahvaasemikkude koosolek. Nikolai II manifestil (antud 17. okt. v. k. j.) oli sündmuste käiku siiski suur mõju, kuigi ta liikumist ei lõpetanud. Manifestis lubatud isikuvabadused ja rahvaesinduse kokkukutsumine rahuldasid kodanlikke kihte sel määral, et nad revolutsioonilisest liikumisest eemale jäid. Töölised seevastu muutusid kehtiva riigikorra ja seniste majanduselu vormide vastu aina vaenlikumaks. Mitmesugused eri rahvakihid koondusid enam ja enam, kujunesid teatavad poliitilised organisatsioonid. Tekkisid tööliste ametiühingud ja sotsialistlikud organisatsioonid. Vastukaaluks neile asutas J. Tõnisson Tartus Eesti Rahvameelse Eduerakonna, mis taotles kodanlike ringkondade huvisid.

J. Tõnissoni algatusel kutsuti novembri lõpul Tartusse kokku ülemaaline rahvaasemikkude koosolek, millest osa võtsid valdade, seltside ja linnade saadikud. Osavõtjad jagunesid kahte rühma — parem- ja pahempoolseiks. Esimeste juhiks oli J. Tõnisson, teiste eesotsas seisis Tallinna advokaat J. Teemant. Vahekorrad pahem- ja parempoolsete vahel olid nii teravad,

et ei suudetud isegi ühiseid koosolekuid pidada. Ülemaalisest rahvaasemikkude kongressist sai tegelikult kaks kongressi. Neil võeti vastu rida otsuseid. Parempoolsed nõudsid näit. kehtiva riigikorrana konstitutsioonilist monarhiat, Eesti alast ühise administratiivse terviku loomist, rahvuslikku enesemääramise õigust, soodustusi maata inimestele maa muretsemisel jne.

Pahempoolsete otsused olid palju radikaalsemad. Esijoones kavatseti kukutada senine „vägivallavalitsus" ning luua uus demokraatlik vabariik. Kohalik omavalitsus taheti otsekohe üle võtta ja ignoreerida keskvalitsuse korraldusi, keelduda maksude maksmisest, väeteenistusest ja koolides tarvitusele võtta eesti õppekeel. Põllumajanduslikul alal nõuti mõisnikkude eesõiguste kaotamist, rüütelkonna-, kroonu- ja kirikumõisade jaotamist maata rahvale jne.

Revolutsioon muutub vägivaldseks. Rahvaasemikkude koosolekute otsused süvendasid revolutsioonilist meeleolu veel enam. Paljudes kohtades hakati neid käremeelseid otsuseid otsekohe teostama, võeti üle kohalikud omavalitsused, rüüstati kroonuviinapoode, hangiti rahvale relvi jne. Eestimaa asekuberner, kes kartis, et teisel teel revolutsiooni summutada ei suudeta, pani 1905. a. detsembris kehtima sõjaseaduse. Eesti ajalehti suleti, juhtivaid tegelasi vangistati, valdade saadikuil keelati Tallinnas pidada kongressi. Kuid need survevahendid ei rahustanud rahvast, pigemini erutasid. Tallinna töölised ja vaesemad ollused maal hakkasid põletama ja rüüstama mõisu. Eestimaa kubermangus langes üle 100 mõisa rüüstajate ohvriks, Liivimaa Eesti osas ligemale 50. Mõisade põletajaid ei kihutanud taga mingi selge poliitiline kava, vaid ainult talitsematu kättemaksuhimu.

Revolutsioonilise liikumise likvideerimine. Liikumine, mis paiguti oli muutunud üsna veriseks, tekitas rohkesti ärevust kohalikkude valitsevate kihtide juures ja keskvalitsuses. Korra jaluleseadmiseks määrati valitsuse poolt Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kohta ühine kindralkuberner V. Sollogub. Temale allusid kohalikud sõjaväeosad, kellede abil mässu summutama hakati. Revolutsioonilise liikumise likvideerimine toimus 1905. a. lõpul ja järgmisel aastal. Karistussalkade poolt peksti ja surmati mitmed sajad inimesed. Eriti julmalt teotsesid mõned kohalikud mõisnikud, kes juhatasid karistussalku ohvitserena. K. v. Sievers näit. tappis Viljan-

dis ilma igasuguse kohtuliku uurimiseta umbes 50 inimest. Muudelgi juhtudel surmati inimesi tõsisema eeluurimiseta. Ebasoovitavate isikutena saadeti Baltimailt välja üle 2,5 tuhande inimese. Kõik tähtsamad eesti ajalehed suleti lõplikult või ajutiselt. Sotsialistlikud organisatsioonid hävitati või nad olid sunnitud muutuma põrandaaluseiks. Järk-järgult muutus kord kindlamaks, nii et 1908. a. võidi kaotada revolutsiooni ajal kehtima pandud sõjaseadus ning järgmisel aastal Balti kindralkuberneri amet, mis oli loodud liikumise mahasurumise otstarbel.

Üritusi eestlaste rahvuslikus elus pärast revolutsiooni. Poliitilisse ellu tõi 1905. a. revolutsioon rea uuendusi. Nikolai II manifesti põhjal lubatud rahvaesindus kutsuti kokku. Kuigi eestlaste osavõtt sellest oli lühiajaline, kasvatas nii see kui ka eelnev valimisvõitlus rahvast poliitiliselt mõtlema ja teotsema. Esimestele surveaastatele järgnes trüki-, sõna- ja koosolekuvabaduse avardamine. Erakonnad võisid uuesti koonduda. Tähtsamad neist olid Eesti Rahvameelne Eduerakond, J. Tõnissoniga eesotsas, K. Pätsi juhatusel teotsevad radikaalsed rahvuslased ja Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölistepartei, mida juhtis M. Martna. Esimesed erakonnad nõudsid mitmesuguseid parandusi, jättes puutumata eraomanduse. Sotsialistid soovisid, et eraomandus kaoks, vabrikud, töökojad, maa jne. läheksid ühiskonna kätte ning igaüks saaks tasu selle järgi, kuidas ta uusi varasid loob.

Majanduselu hakkas peale 1905. a. revolutsiooni hoogsalt arenema. Võrdlemisi lühikese ajaga tekkis üsna tihe eesti krediidiasutiste võrk, kust talupojad võisid saada laenu maaparandamiseks ja mitmesuguste tööstuslikkude ja kaubanduslikkude ettevõtete rajamiseks. Peale selle asutati maal mitmesuguseid ühistegelikke ettevõtteid. Et Eestis on põllupind halvem kui mitmel pool Venemaal, siis ei suutnud meie vili sealse viljaga võistelda. Seepärast hakkasid eestlased suuremal määral karja kasvatama. Karjade piimaanni tõstmise, heade veisetõugude aretamise ja õigeviisilise toitmise sihiga asutati kontrollühinguid. Karjasaaduste ümbertöötamiseks asutati ühispiimatalitusi, kus piim võiks ja juustuks ümber töötati. Eesti või ja juust olid kõrge väärtusega ja otsitud kaup sise- ja välisturgudel. Põllumajanduse parandamiseks kutsuti ellu veel teisigi ühinguid, nagu masinatarvitajateühinguid, majandusühinguid kauba hankimiseks ja laiendati

seniste töökava, korraldati vastavaid kursusi ja seati ametisse eriteadlasi, kes rahvale nõu andsid. Viljandimaal, Kõo mõisas asutati tol ajal ka esimene Eesti põllutöökool. Hoogsat tõusu osutab nüüd ka tarvitajateühingute arv.

Rahvahariduse alal anti eesti keelele enam eluõigust. Valitsus lubas vallakoolides kahel esimesel õppeaastal tarvitada õppekeelena eesti keelt ja asutada erakoole, kus õppekeeleks oleks üldse olnud emakeel. Viimased õppeasutised ei saanud

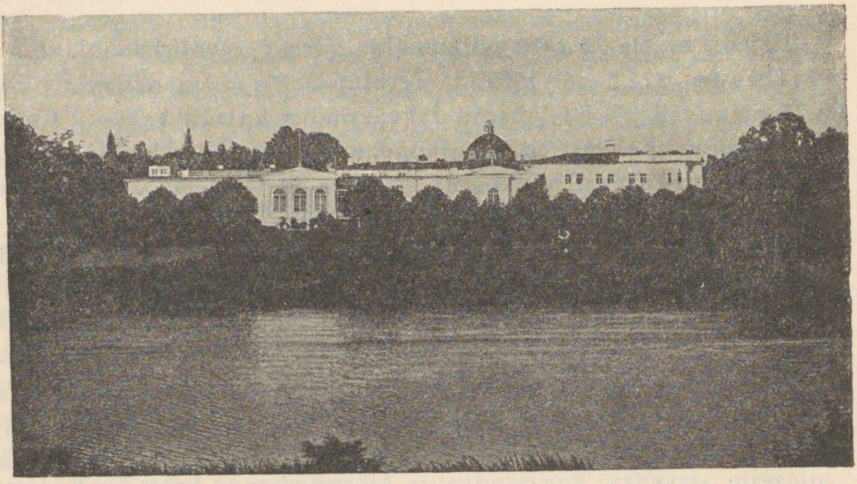

48. joonis. Eesti Rahva Muuseum Raadi mõisas, Tartu lähedal.

vähematki toetust riigilt, neid pidasid ülal mitmesugused seltskondlikud organisatsioonid, eriti haridusseltsid. Tihti määrasid eesti koolele oma sissetulekuist toetust ka eesti rahaasutised ja muud ühistegelikud ettevõtted. Esimese eestikeelse keskkoolina kutsuti 1906. a. Tartus ellu Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasium, millele järgnesid teised. Haridusseltsid püüdsid rahvaharidust levitada raamatukogude ja lugemisringide asutamisega ja koosolekute ning kursuste korraldamisega. Kultuuriliste sihtidega seltsidest asutati mitmed uued, mis omandasid ülemaalise tähtsuse. Venestamisajal suletud Eesti Kirjameeste Seltsi asemele asutati 1907. a. Eesti Kirjanduse Selts, mille peaülesandeks oli eesti keele, kirjanduse ja ajaloo uurimine. Seltsi kirjastusel on ilmunud hulk raamatuid ja rida aastakäike ajakirja „Eesti Kirjandus". Esialgu koondusid seltsi

ümber peamiselt vanema põlve kirjanikud ja tegelased. Nooremad kirjanikud asutasid „N o o r - E e s t i" r ü h m a, mis oli vabameelsema intelligentsi koondiseks. „Noor-Eesti" hakkas välja andma oma albumeid ning teotses produktiivselt kirjanduse, keeleuuenduse, kujutava kunsti ja teaduse alal.

1908. a. asutati Tartus J. Hurda mälestuseks E e s t i R a h v a M u u s e u m ja aasta hiljem selle juurde kuuluv Arhiivraamatukogu. Neisse koondati nii meie rahva aineline vanavara kui ka kirjandus ja kunst. Muuseumi väljapanekud peavad tutvustama

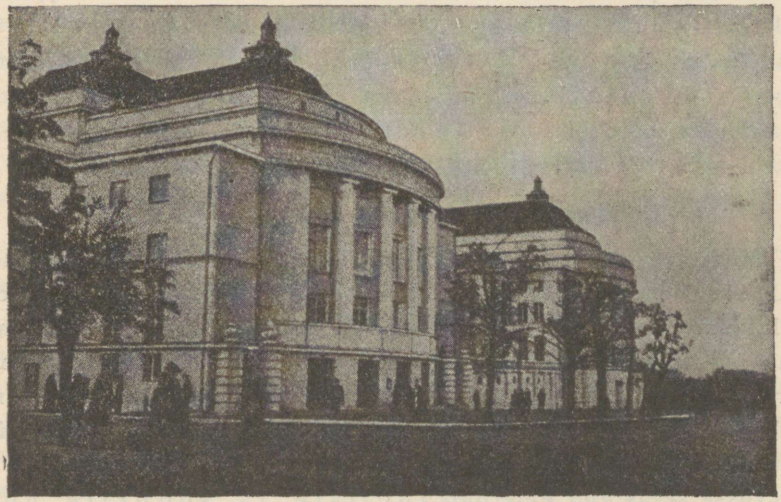

49. joonis. „Estonia" teatrimaja Tallinnas.

meile eestlaste elu kõigil aegadel. Muuseumis on välja pandud tarbeasju igalt alalt, rahvarõivaid, ehteid, kunstiteoseid jne.

Varemini asutatud seltsidest hakkasid energilisemalt teotsema „Vanemuine", „Estonia" ja „Endla", muretsedes endile väärikad teatrihooned, kus harrastati näitekunsti ja muusikat. Nagu erakoolide ülalpidamiseks, nii ka teatrihoonete ehitamiseks aitasid palju kaasa meie ühistegelikud asutised.

1. Missuguseil põhjusil puhkes 1905. a. revolutsioon Vene- ja Eestimaal? 2. Millal algasid 1905. a. rahutused meil ja milles nad avaldusid? 3. Millal muutusid mässajate nõudmised poliitiliseks? 4. Võrrelge „Postimehe", „Teataja" ja „Uudiste" suhtumist revolutsiooni! 5. Mida mõteldakse kõneldes 16. okt. sündmusist Tallinnas? 6. Mida lubas Nikolai II rahvale oktoobri-

manifestis? 7. Kuidas mõjustas see manifest revolutsioonilist liikumist? 8. Milline erakond koondus J. Tõnissoni ümber? 9. Kuidas suhtus Eesti Rahvameelne Eduerakond revolutsiooni jätkamisse? 10. Mida otsustati ülemaalisel rahvaasemikkude koosolekul Tartus? 11. Mida nende otsuste mõjul tehti? 12. Millal algas hoogus mõisade põletamine? Kas sellega taotleti kindlaid poliitilisi sihte? 13. Kes määrati Baltimaade revolutsioonilise liikumise likvideerimist juhtima? 14. Milliseks kujunes mässu vaigistamine? 15. Mida tehti tähtsamate ajalehtedega? 16. Millal kaotati sõjaseadus ja Balti kindralkuberneri amet? 17. Milliseid uuendusi tõi revolutsioon poliitilisel alal? 18. Mitu suuremat erakonda meil tekkis ning mille poolest nad üksteisest erinesid? 19. Milles avaldus peale 1905. a. revolutsiooni Eesti majanduselu tõus? 20. Kuhu asutati esimene Eesti põllutöökool? 21. Milliseid uuendusi lubati koolidele õppekeele suhtes? 22. Missugused hariduslikkude sihtidega seltsid ja asutised kutsuti ellu 1905. a. revolutsiooni järel? 23. Milles seisnesid nende ülesanded?

IV. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine.

1. Eesti iseseisvuse eellugu.

Märtsirevolutsioon ja maaomavalitsuse seadus. Maailmasõja ajal läks Venemaa elu üldiselt tagurpidi. Kui sakslased olid vallutanud suure osa Venemaast ning tsaar nendega seejärel rahu teha kavatses, puhkes 1917. a. märtsis revolutsioon, mis kõrvaldas vihatud tsaarivalitsuse. Sõjaväed, kellede abil korda maksma panna püüti, ühinesid mässajatega. Tsaari kukutamise järel astus riigi etteotsa Vene Ajutine Valitsus. Ajutise Valitsuse tegevusse segas end Peterburi tööliste ja sõdurite nõukogu, mis valvas selle järele, et Venemaa tulevane riigikord saaks töölistele meelepärane. Ajutise valitsuse järel pidi võimu enda kätte võtma rahvasaadikuist koosnev Asutav Kogu. Töölised kartsid, et võim ka uue korra puhul läheb jõukamate kätte. Et seda vältida, avaldati Ajutisele Valitsusele survet — nõuti sõja lõpetamist, üksikute kihtide eesõiguste kaotamist, sõna-, trüki-, koosoleku- jt. vabaduste kehtima panemist, uute omavalitsuste moodustamist, seisuste ja rahvuse eesõiguste kaotamist jne. Kõik need nõuded, peale rahutegemise, teostatigi Ajutise Valitsuse poolt. Ajutise Valitsuse poolt antud vabadused soodustasid tunduvalt eestlaste kohaliku elu korraldamist, samuti ka asjaolu, et Eestimaa kuberneriks määrati eestlane Jaan Poska.

Eestlased olid esimesed, kes mõistsid kasutada Ajutise Valitsuse lubadust kaotada rahvuslikud kitsendused. Juba maailmasõja ajal

olid paljud eesti tegelased mõtelnud autonoomse Eesti loomisest. Nüüd peeti Tartus märtsikuus seltskonnategelaste koosolek uue maaomavalitsuse seaduse põhijoonte kindlaksmääramiseks. Neile vastavalt koostatud seaduseelnõu esitati Vene Ajutisele Valitsusele, kus ta suuremate muutusteta kinnitati. Omavalitsusekava läbiviimiseks aitas palju kaasa Peterburis elavate eestlaste ja seal asuvate eestlastest sõdurite meeleavaldus autonoomse Eesti kasuks. Umbes 40 000 demonstrandist koosnev rongkäik liikus eeskujulikus korras läbi pealinna tänavate Ajutise Valitsuse asukohta ning tegi seal teatavaks oma soovid.

Uue maaomavalitsuste seadusega ühendati üheks kubermanguks Põhja-Eesti, Saaremaa ja Liivimaa põhjapoolne osa. Kõrgemaks võimuks oli siin keskvalitsuse määratud komissar ja kaudselt valitud rahvaesindus, mida kutsuti Maanõukoguks ehk Maapäevaks. Viimane tuli kokku 1917. a. suvel ning asus maa haldust ümber korraldama.

Rahvuslikkude väeosade loomine. Maaomavalitsuse kõrval teiseks tähtsaks Eesti algatuseks peale tsaarivalitsuse kukutamist oli rahvuslikkude väeosade loomine. Nende asutamine oli juba vana korra ajal päevakorrale kerkinud, kuid siis kardeti, et eesti rahvuslikud väeosad saadetakse Vene valitsuse poolt kohe tuleliinile, kus nad varakult hävineksid. Kui aga Vene vabariigi ajal sõjavägedes tekkis suur korralagedus, siis peeti siiski tarvilikuks võõrsil olevaid eesti sõdureid kodumaale koondada. Et meie kodumaal asuvais Vene vägedes korralagedus kiirelt kasvas, siis pidi juba julgeoleku huvides Eestisse koondama oma sõdureid. 1917. a. kevadel saadi selleks ka keskvalitsuselt luba. Kuigi venelased ja enamlased eesti väeosade koondamisele vastu töötama hakkasid, arenes see edasi. Eesti diviisi ülemaks sai polkovnik (kolonel) J. Laidoner. Oma väeosade loomisel oli suur tähtsus; nende kogemuste tõttu, mis seejuures omandati, oli hiljemini kergem luua võitlusvõimelist kaitseväge.

Oktoobrirevolutsioon. Enamlased võimul. 1917. a. novembris kukutasid käremeelsed sotsialistid-enamlased Vene mõõduka Ajutise Valitsuse, mida juhtis A. Kerenski. Uut valitsust hakkas juhtima V. Lenin. Kohe peale oma võimu kindlustamist hakkasid enamlased kommunistlikku korda kehtima panema; vabrikud, mõisad ja muud varad tunnistati riigi omaks. Samal ajal, kui

Venemaal sündis enamlik riigipööre, teostati see ka meil. Protestist hoolimata võttis uus enamlik komissar V. Kingissepp valitsemise J. Poskalt üle ja hakkas koos Tallinna revolutsioonilise komiteega valitsema. Kohtadel võtsid tööliste ja sõdurite saadikute nõukogud võimu üle maavalitsuse ametnikelt. Maapäeva kokkutulek keelati. Sellest hoolimata tuli Maapäev kokku 1917. a. novembris erakorraliseks istungjärguks ja kuulutas enda kuni Asutava Kogu kokkuastumiseni ainukeseks kõrgemaks võimukandjaks maal. Selle otsusega lõi Eesti lõplikult Vene riigivõimu alt lahti. Vaevalt oli Maapäev oma otsuse vastu võtnud, kui Maapäeva ruumidesse tungisid enamlased, punakaartlased, ja ajasid saadikud laiali. Mitmed neist said koguni lüüa märatsevate enamlaste poolt.

50. joonis. Eesti sõjavägede ülemjuhataja kindral J. Laidoner.

Enamlaste võim kasvas nüüd veelgi. Rida teiste erakondade poliitikategelasi vangistati; ajalehti suleti, trükikojad võeti üle, revolutsioonilised kohtud „tribunalid" mõistsid mitteenamlaste üle kiirelt kohut, palju asjaolusid arvestamata. Asutava Kogu valimised kuulutati küll välja, kuid kui selgus, et enamlased selles ülekaalu ei saa, pandi valimised uuesti seisma. Samuti kuulutati piiramisseisukord välja ja kogu balti aadel lindpriiks. Viimane otsus kiirustas Saksa vägede sissetungi Eestisse oma tagakiusatud rahvuskaaslaste kaitseks.

Eesti iseseisvus kuulutatakse välja. Vene enamlased püüdsid sakslastega rahu sõlmida, kuid ei jõudnud mõnda aega nendega kokkuleppele. Sakslased tungisid Eestimaale, väites, et nad tulevat siia korda jalule seadma. Eestlastele oli selge, et nad püüavad Eestit Saksamaaga ühendada, ning otsustasid enne Eesti iseseisvuse välja kuulutada. Põranda all kooskäiva Maapäeva vanema-

tenõukogu poolt loodi kolmeliikmeline Eestimaa Päästekomitee, kuhu kuulusid K. Päts, J. Vilms ja K. Konik. Selle ülesandeks jäi iseseisvuse väljakuulutamine. See õnnestuski Päästekomiteel sel ajal, kui enamlased olid Tallinnast põgenemas, Saksa väed aga polnud veel pärale jõudnud. 24. veebr. 1918. a. ilmus trükist ja tehti teatavaks vastav manifest, milles kuulutati Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Vabariigi valitsust hakkas peaministrina juhtima K. Päts.

51. joonis. Konstantin Päts.

Saksa okupatsioon. Esimene Eesti valitsus püsis ainult lühikest aega, sest juba järgmisel päeval peale iseseisvuse väljakuulutamist jõudsid Saksaväed Tallinnasse. Teine väeosa vallutas varsti Tartu. 3. märtsil 1918. a. tegid venelased Saksamaaga Brest-Litovskis rahu, kus tunnustati Saksa okupatsiooni Eesti- ja Liivimaal. Nii algaski Eesti okupatsiooni surve. Sakslased toimisid siin nagu võidetud maal. Eestlaste omavalitsusasutised ja vabariigi valitsus likvideeriti, kõrgem võim jäeti saksa sõjaväelaste kätte, kellele allusid nende äranägemise järgi määratud ametnikud, kes olid enamasti kohalikud sakslased. Igal pool pandi kehtima saksa keel ja kord, välja arvatud alamad algkoolid, mis esialgsest saksastamiskavast välja jäeti. Kes kuidagi okupatsioonivõimude tegevust arvustas, seda ähvardas ränk karistus. Eesti ajalehed olid kas suletud või pidid kirjutama võimude poolt ettekirjutatud vaimus. Valitsusvõimud korraldasid innukat kihutustööd Eesti liitmise kasuks Saksamaaga. Eestist ja Lätist kavatseti luua ühine Preisi kuningale alluv Balti hertsogiriik. Ligi 9 kuud kestis Eestis raske Saksa okupatsiooni majanduslik ja poliitiline surve. See lõppes alles siis, kui liitriikide väed 1918. a. sügi-

sel purustasid Prantsusmaal Saksa sõjalise jõu, millele järgnes revolutsioon Saksamaal ning algas okupatsioonivägede lahkumine siit.

1. Millal puhkes Venemaal revolutsioon, mis tsaarivalitsuse kõrvaldas? 2. Kes pääses revolutsiooni järel võimule? 3. Kuidas soodustas Vene revolutsioon eestluse mõjulepääsemist meie kodumaal? 4. Millised asutised hakkasid kohalikku omavalitsust juhtima? 5. Mis põhjusel asuti eesti rahvuslikkude väeosade koondamisele kodumaale? 6. Kes sai eesti diviisi ülemaks? 7. Milline tähtsus oli rahvusliku väe loomisel? 8. Millal haarasid vene enamlased võimu? 9. Missugused muudatused tõi enamlaste võimuletulek kohalikku maaomavalitsusse? 10. Kes sai uueks Eesti komissariks? 11. Iseloomustage enamlaste valitsemise aega Eestis! Millal see lõppes? 12. Kelle poolt ja millal kuulutati välja Eesti iseseisvus? 13. Kui kaua see alguses kestis? 14. Milliste kavatsustega tungisid sakslased meie maale? 15. Kui kaua kestis Saksa okupatsioon siin? 16. Milliseid ümberkorraldusi teostati maa valitsemise alal sel ajal? 17. Kuidas mõjus Saksa okupatsioon üldiselt Eesti majandus-, kultuuri- ja poliitilisse ellu?

2. Eesti Vabadussõda.

Eesti poliitilise mõtte areng. Eesti täieliku iseseisvuse mõte ei tekkinud korraga, vaid võttis aega küpsemiseks. Kuni Venemaa oli veel demokraatlik vabariik, seni kavatseti Eestist moodustada autonoomne riik föderalistlikus Vene vabariigis. Kuid see mõte kadus korra hävimisega Vene riigis ja kohalikkude enamlaste võimuletulekuga. Siitpeale saab juhtivaks iseseisva Eesti rajamise ja kindlustamise mõte. Venes teostatav kommunistlik kord tundus meie rahva enamikule olevat vastuvõetamatu, samuti ka Eesti ühendamine sõjaka Saksamaaga, kust olid saabunud kord meie mõisnike esivanemad. Kuigi Saksa okupatsioon vabariigi valitsuse tööd takistas, ei lõpetanud see tegevust. Välismaile oli juba varemini lähetatud Eesti saatkond. Tema energilise tegevuse tõttu tunnustasid meie faktilist iseseisvust Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsused, ühtlasi kindlustati meile liitriikide poolehoid. Kohapealne Ajutine Valitsus püüdis informeerida meie välisesindust siinseist sündmusist ning arendada passiivset vastupanu okupatsioonivõimudele. Viimased vangistasid meie Ajutise Valitsuse liikmed K. Pätsi, J. Raamoti ja Päästekomitee liikme K. Koniku. J. Vilms, kes püüdis Soome kaudu Lääne-Euroopasse pääseda, et seal kaasa töötada Eesti iseseisvuse kasuks, surmati teel sakslaste poolt ühes oma kaaslastega.

Passiivset vastupanu okupatsioonivõimudele avaldas kogu teadlik eesti seltskond, kellele ei meeldinud sakslaste kaugeleulatuvad plaanid, näit. Eestimaa liitmine Saksamaaga.

Rahvale püüti selgeks teha, et Eestil iseseisva riigina pole tulevikku. Ta peab alistuma kas sakslastele või vene enamlastele. Hakati allkirju korjama palvekirjale, milles paluti Eestimaa Saksamaa külge liita. Õnneks ei andnud see mainimisväärseid tulemusi. Niipalju asjast arusaamist oli eestlastel siiski. Nüüd kutsuti Riiga 12. aprillil 1918. a. ühendatud Eesti, Liivi ja Kura maapäev kokku. Sinna kutsuti ka vallavanemate esindajad. Viimased pidid kogu rahva nimel rääkima ja hääletama Eesti ühendamise poolt Saksamaaga. Ka siin ei läinud sakslaste lootused täide. Vallavanemate esindajad lugesid juba varakult koostatud protestikirja ette ja ütlesid endid lahti igasugusest koostööst selles küsimuses balti mõisnikkudega.

52. joonis. Aseadmiral J. Pitka.

Vabadussõja algus. Saksa revolutsioon põhjustas ka okupatsioonivägede lahkumise meie maalt. Lahkuvate Saksa vägede kannul valgusid üle piiri Vene enamlaste salgad. Nõukogude-Vene valitsus arvas paraja aja tulnud olevat, et Eestimaad jälle Vene külge liita. Okupatsiooni järel tegevusse astunud Ajutisel Valitsusel puudusid riigi kaitsemiseks sõjavägi ja raha. Okupatsioonivõimud olid eesti polgud laialisaatnud ja relvad ära võtnud. Selle asemel et neid tagasi anda, heideti püssilukud merre. Sama saatus sai osaks ka kahureile. Nii jätsid lahkuvad Saksa väed meid täiesti relvita. Seda tehti seks, et meie iseseisvust hävitada, mis Saksamaa vastaste, liit-

riikide poolt hiljuti leidis tunnustamist. Siiski õnnestus Ajutisel Valitsusel aegamööda kaitset luua. Püssilukud toodi merest välja, püssid ja kahurid parandati ning jagati riigikaitsejaile välja. Neid oli algul väga vähe. Vaenlasele võidi vastu saata vabatahtlikkude salku keskkooliõpilasist, ohvitserest ja kaitseliitlasist. Meie mobilisatsioonid ei andnud alguses kuigi häid tagajärgi. Samuti viibis ka välisabi. Kõige selle tõttu oli esialgu enamlastel edu. Novembrikuus, millal algas pealetung enamlaste poolt, vallutati Pihkva ja Narva ning Eestimaa kuulutati sotsialistlikuks nõukogude vabariigiks, Eesti Töörahva Kommuuna nime all, mille juhatajaks oli J. Anvelt. Peale piirilinnade vallutamist algas kahes suunas Vene punaväe edukas sissetung Eestisse. Vallutati üksteise järel Rakvere, Võru, Valga ja Tartu. Kogu 1918. a. jätkus meie vägede taganemine.

53. joonis. Kolonel K. Parts.

Eestlased korraldavad sõjaväge. Vahepeal korraldati meie vägesid otsustavaks vastulöögiks. Soomest saadi abi nii relvades kui ka rahas, hiljemini ka vabatahtlikepataljoni kujul, mille lõi kolonelleitnant Kalm. Viimane sai osava sõjavägede loojana kuulsaks Soomes, kus samuti võitlust peeti enamlaste vastu. Abi lubasid ka inglased, kes saatsid hiljemini relvi ja ka oma laevastiku Tallinna alla. Kuid kõik see ei oleks aidanud, kui meie poleks suutnud korraldada ja distsiplineerida oma jõude. Sõjaõnn kaldus meie poole

jaanuari alguses 1919. a. Seni olid juba loodud sõjavägede ülemjuhataja koht ja korralikud väed. Ülemjuhataja kindral Laidoneri käske pidid kõik arvestama. Maad võtnud korralagedus hakkas kaduma. Tunduvalt aitas meie olukorra paranemiseks kaasa soomusrongide loomine. 5. jaanuaril oli neid väerinnal juba kolm.

54. joonis. Soomusrong tuleliinil. Kaugelaskja kahur sülitab tuld.

Pandi alus Kuperjanovi partisanidepataljonile ja mitmele (näit. Kalevi Maleva, Tartu ja Tallinna) kaitsepataljonile. Soomusrongide looja kapten Pitka, kes aseadmiraliks ülendati, korraldas mereväge, mille aluseks sai miinilaev „Lembit", mis novembris sakslastelt üle võeti. Mere poolt ilmusid Tallinna pommitama enamlaste laevad. Neile sõitis vastu Inglise laevastik ja võttis enamlastelt (26. ja 27. dets.) kaks sõjalaeva, mis kingiti Eesti vabariigile. Seega pandi kindel alus meie sõjalaevastikule ja kindlustati pealinn mere poolt. Inglaste tegu tõstis rahva meeleolu ja lubas julgemalt tulevikku vaadata. Meie noor laevastik algas varsti oma tegevust.

Eesti väed puhastavad kodumaa vaenlastest. Hinnates vääriliselt oma ja päralejõudnud soome abivägede jõudu alustas Eesti sõjavägi julgemalt vastupanu. Vaenlaste pealetung pandi seisma ja ta löödi Tallinna alt tagasi. Üldine pealetungimine algas ülem-

juhataja käsul 7. jaan. 1919. a. Narva suunas algasid pealetungi kolm soomusrongi, mida toetas mõlemal pool raudteed teotsev jalaväg i. Merekaldaid pommitas samal ajal merevägi. Vaenlane taganes. 12. jaanuariks olid Tapa ja Rakvere meie vägede käes. Rakverest lahkudes olid enamlased ligi 100 elanikku maha lasknud.

Lõuna-Eestis vallutati 11. jaanuariks Mõisaküla raudteesõlm, Ruhja, Tõrva alev ja Jõgeva, kuna soomusrongid jõudsid Vägevale. Tähtsaimaks saavutiseks kujunes siin Tartu vallutamine.

55. joonis. Eesti vägede dessant Narva operatsioonis.

Enne kui ülemjuhataja sai selleks vägesid koondada, liikusid soomusrongid oma ettevõtliku ja julge juhi kolonel Partsi juhatusel Tartu poole. Samas suunas liikusid ka Kuperjanovi partisanid. Kiirustati seks, et ootamatu pealetungiga venelasis kabuhirmu tekitada ja Tartut teda varitsevast hirmsast veresaunast päästa. Ka ei saanud soomusrongid Narva suunas edasi liikuda, sest Rakvere taga oli palju raudteesildu purustatud. 14. jaan. hommikul langesid meie vägede kätte Voldi jaam ja mõis ning Jänese sild Emajõel, siis Tähtvere mõis, misjärel soomusrongid Tartu jaama sõitsid, sundides enamlaste soomusrongi taganema. Seejärel vallutasid soomusrongide meeskonna rühmad ja Kuperjanovi partisanid linna. Tartu kiirest vabastamisest hoolimata olid põgenevad enamlased Tartus hirmsaimal kombel surmanud hulga inimesi, nende seas ka niisuguseid, kel polnud üldse poliitilises elus kaalu.

Kõige selle aja vältel tungisid meie väed Narva suunas edasi.

Soome ja Eesti vägede ühisel pealetungimisel langes Narva meie kätte 19. jaanuaril. Et Narvat vaenlase pommitamise eest kaitseda, tungiti Jamburi suunas edasi ja asuti kaitseseisukorda.

Lõuna pool ei arenenud meie vägede tegevus nii kiiresti. Siin püüdis vaenlane koguni peale tungida ja kaotatud kohti tagasi võita. Reola mõis Tartu lähedal langeski 18. jaan. enamlaste kätte, kuid ainult lühikeseks ajaks. Suurendati sõjaväge, et alustada üldist pealetungi Lõuna-Eesti vabastamiseks.

56. joonis. Ülemleitnant J. Kuperjanov (†), Vabadussõja kangelane, kes formeeris väljapaistva partisanidepataljoni.

28. jaan. anti käsk Valga vallutamiseks. Selle ülesande teostamiseks liikusid Tartu poolt soomusrongid, Kuperjanovi partisanid, „Põhja Pojad" ja Tartu kaitsepataljon. Ruhja poolt pidid Valka tungima kitsarööpmelise soomusrongid. Tegelikult otsustasid Valga saatuse lahingud Paju mõisa all. Siin sõdisid meie vastu teiste hulgas enamlikud läti polgud, kommunistide veendunumad ja võitlustahtelisemad väeosad. Mitmekordse pealetungimise järel vallutati 31. jaan. Paju mõis. Suurt julgust ja ettevõtlikkust osutas seejuures Kuperjanov. Paju mõis vallutati küll, kuid kõrge lunastushinna eest — partisanide juht Kuperjanov langes vaenlase kuuli läbi. Järgmisel päeval (1. veebr.) langes ka Valga.

Samal ajal kui Valga pärast võitlust peeti, liikusid meie teised väed Võru ja Petseri suunas. Esimene langes 1. veebr., teine 4. veebr. meie vägede kätte. Et lätlastele võimaldada endid korraldada, tungiti lõuna poole edasi ning püüti Marienburgi ja Volmarit

vallutada [1]. Meie kätte langes esialgu ainult Marienburg. Nii oli Eesti oma üldpiirides 1919. a. veebruari keskel vaenlaste vägedest puhas, millest vägede ülemjuhataja võis meie iseseisvuse esimesel aastapäeval 24. veebr. 1919 avalikult teatada.

Pihkva vallutamine. Enamlased ei mõtelnudki Eestimaad eestlastele jätta. Nad hakkasid vähehaaval uut pealetungi korraldama. Seda arvesse võttes otsustas meie vägede juhatus sõja Eesti piiridest üle viia. Seda tehti seks, et sõjaraskusi võõrale maa-alale veeretada ja Eesti põlluharijaile võimalusi luua julgesti põllutööd alata. Pealegi taheti naaberrahvastele võimaldada endi korraldamist enamlaste vastu võitlemiseks. Loodi läti brigaad, vene Loodekorpus [2] ja ingerlastest ingeri vabatahtlik pataljon. Kui Loodekorpus oli moodustatud, astus ta tegevusse. Ülemjuhataja Laidoner soovitas venelastele Pihkva suunas peale tungida. Vene vägede juhatus ei võtnud seda ettepanekut kuulda ja algas pealetungi Peterburi suunas. Et enamlased ei saaks Pihkva alt abivägesid Peterburi rinde kaitseks üle viia, käskis meie vägede ülemjuhataja Pihkva vallutada. Pihkva langes 26. mail meie kätte ja anti Loodekorpuse poolt saadetud vägedele üle. Eestlastel polnud põhjust Vene linnu enda käes pidada. Pihkva vallutamine ja meie edasitungimine lõuna poole sundis enamlasi ka Lätimaalt lahkuma.

Lahkhelid meie vägede ülemjuhataja ja Loodekorpuse vahel. Juuni keskel 1919. a. oli seisukord Vene liinil hea. Loodekorpus oli juba Peterburi ligidale jõudnud. Vene väed seisid kogu aja Eesti ülemjuhatuse all. Oma sõjalise edu peale julge olles ei tahtnud vene vägede juhatus enam kindral Laidoneri korraldusi täita, muutudes Eesti iseseisvuse vastu üsna vaenlikuks. Ka ei tahtnud venelased ingerlaste omavalitsusest midagi teada, kuigi viimased olid õigustatud seda saama kaasavõitlemise eest enamlaste vastu. Kõike seda silmas pidades ütles kindral Laidoner end korpuse juhatamisest lahti, jättes nii venelased nende eneste hooleks. See sai Loodekorpusele saatuslikuks. Tema juhtide vahel algasid tülid, korpuses endas korralagedus, kuritarvitused jne. Need väärnähtused halvasid vene vägede vastupanujõudu ja sundisid neid

---

[1] Enamlaste väed olid ka Lätimaa oma võimusesse võtnud.

[2] Loodekorpus loodi vene Põhja-armeest, mille sakslased olid korraldanud enne oma lahkumist Eestimaalt. Põhja-armee ülesanne oli Pihkvat enda käes hoida.

taganema, jättes võidetud maad enamlaste kätte. Et Eesti väed augusti lõpul ka Pihkva kaitsest loobusid, läks see samuti enamlaste kätte. Vene vägedest ei saanud linna kaitsejaid.

Sõda Landeswehr'iga. Peale Pihkva vallutamist Eesti vägede poolt ilmus meile uus vaenlane. See oli „Balti maakaitse" ehk „Balti Landeswehr". Meie maalt põgenenud sakslased olid endid Saksamaal korraldanud ja suure ning hästivarustatud sõjaväe loonud saksa sõdureist. Need sõjaväed kukutasid 1919. a. kevadel Läti vabariigi valitsuse Liibavis ja tungisid edasi põhja poole. Selle asemel, et enamlaste vastu tegevusse astuda, tungisid nad meie poolt vabastatud Lätimaad mööda ikka enam põhja poole, lähenedes Eesti vabariigi piiridele. See asjaolu sundiski osalt meie vägesid Pihkva piirilt tagasi tõmbuma ja Irboska juurde kaitseseisukorda asuma. Sakslaste tegevus tekitas meie vägedes ja ka rahvas ääretut meelepaha ja viha. Varsti liikusid vägede ülemjuhataja käsul meie diviisid ja soomusrongid Riia—Volmari suunas lõuna poole. Landeswehri vastu sõdides oli meie vägede meeleolu väga hea. Kogu Vabadussõja vältel polnud seesugust meeleolu tõusu näha kui nüüd. Paljud sõdurid, eriti aga ohvitserid, kes paranemisel haigemajades viibisid, lahkusid sealt arstide keelust hoolimata, et meie ajaloolisele vaenlasele vastu astuda ja teda otsustavalt lüüa. Vaenlane oli tehniliselt meist märksa paremini varustatud. Tal oli kasutada 117 rasket ja 78 kerget kuulipildujat ning 52 kahurit. Meil oli seevastu ainult 29 rasket ja 58 kerget kuulipildujat ning 10 kahurit. Ka polnud meil kahurite jaoks küllaldaselt laskemoona. Landeswehril oli aga seda külluses; mõnes lahingus tarvitas ta isegi mürkgaasipomme. Ka olid saksa sõdurid rõivaste ja saabaste poolest väga hästi varustatud. „Meie sõdurid nägid nende kõrval välja kui hulgused," kirjutab keegi sõjakäigu kaasategija. Ka arvuliselt ja õppuse poolest olid Landeswehri väed meie omadest märksa tugevamad. Kuid meie sõdurite hoogsam meeleolu tegi tasa kõik puudused. Korduvate ägedate lahingute järel paisati balti-saksa väed Väina taha, kusjuures meie väed jõudsid Riiani. Sakslased olid sunnitud 1919. a. rahu paluma ja Läti vabariiki tunnustama.

Loodekorpuse väed purustatakse enamlaste poolt. Lõunas vabanenud väed saadeti nüüd idaliinile enamlaste vastu, kus seisukord kippus halvenema. Loodekorpuse väed purustati enamlaste poolt täielikult. Ta riismed taganesid Eestimaale, kus neil rel-

vad käest võeti. Eesti vägedel olid nüüd rasked ülesanded täita. Nad pidid piiri kaitsema palju suuremate vene enamlaste vägede vastu. Loodekorpus polnud ainsaks venelastest koosnevaks väeks, kes võitles enamlaste vastu. Lõuna- ja Ida-Venemaal olid mõned vene kindralid loonud päris suured nn. „valged" väed, kes pidasid kodusõda enamlaste valitsusega. Sõjavarustisega toetasid valgeid Inglismaa ja Prantsusmaa. Ka teised Euroopa riigid ei suhtunud enamlaste võimusse sõbralikult.

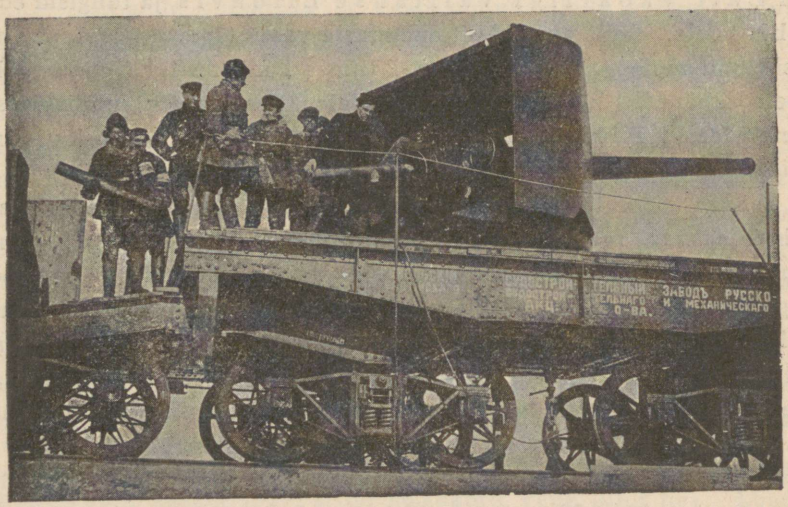

57. joonis. Kaugelaskja merekahur soomusrongil.

Enamlaste väed hakkasid väsima kauakestnud sõdadest. Seepärast oleksid enamlased soovinud meeleldi rahu sõlmida Eestiga ja teiste uute piiririikidega, kes olid ka Venemaaga sõjajalal. Pärast rahutegemist oleks olnud neil kergem lüüa vene valgeid vägesid.

Enamlaste viimne pealetung ja Tartu rahu. Et eestlastega soodsail tingimusil r a h u t e h a, selleks püüdsid enamlased vallutada N a r v a t. Novembri lõpupoolel algasid nad ägedat pealetungi Narva liinil. Äge ja vahetpidamatu võitlus kestis ligi 2 kuud. Üks vaenlase rünnak järgnes teisele. Kõik need löödi tagasi. Enamlaste kaotused olid suured, nende surnukehad lebasid vahel virnas meie kaevikute ees. Aga ikka jälle sunniti tüdinud sõdureid uuele pealetungile, olgu viina või kokaiiniga ergutades või kuulipildujaga ähvardades.

Eesti-Vene sõda äratas üldist tähelepanu Euroopas ja aitas meie tutvustamiseks tõhusalt kaasa. Vaatamata vaenlase jõulisele ülekaalule polnud temal mingit edu. Vaenlane purustas oma väed meie seisukohtade vastu, kaotades seejuures pooled oma vägedest. Meie tugevus seisis vägede ülemjuhatuse poolt hästi väljatöötatud kaitsekavas ja meie sõdurite teadlikus

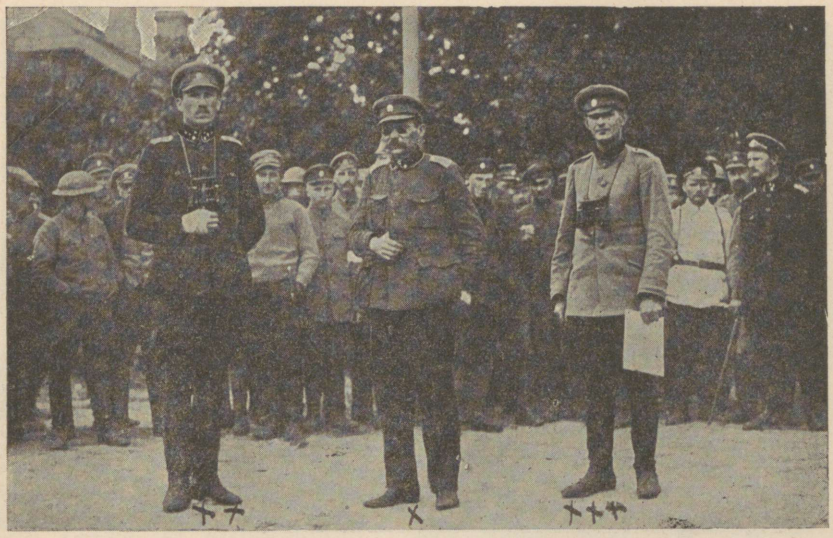

58. joonis. Eesti vägede juhid sõjas Landeswehriga.
× Kindral E. Põdder, ×× kolonel Parts, ××× kolonel Reek.

kodumaa-armastuses. Ühel ajal enamlaste pealetungiga astus Tartus kokku Eesti-Vene rahukongress. Eesti rahusaatkonna juhiks oli siin kadunud andekas riigimees Jaan Poska. Eesti alustas esimesena enamlaste vastu sõdivatest riikidest rahuläbirääkimisi Venemaaga ning seepärast tunti Euroopas suurt huvi Tartu kongressi vastu. Hulk ajakirjanikke Euroopast ja Ameerikast saabus Tartu sündmusi jälgima, tuli isegi üks jaapani ajakirjanik.

Algul olid enamlased üsna nõudlikud. Nad tahtsid endile Põhja-Eestist põlevkivirikast Virumaa idaosa ühes Narva linnaga ning Lõuna-Eestist Petserimaad ja osa Võrumaad. Muidugi ei leppinud meie rahusaatkond selliste tingimustega. Kui venelaste rünnakud Narva liinil tulemusi ei andnud, muutusid nad aegamööda järeleandlikuks. Jõuti tingimustes enamvähem kokkuleppele.

Jõuluõhtuks 1919 oli v a h e r a h u kava valmis ning ta allakirjutamist oodata. Seal esinesid Vene saadikud ootamatult tingimusega, et Eesti ei tohi sõjaväge pidada ega kindlusi ehitada kümne kilomeetri laiusel maa-alal lääne pool Narva jõge. Anti mõista, et kui eestlased sellega ei nõustu, siis Vene sõjavägi sunnib neid selleks. Eestlased ei võinud sellise tingimusega leppida isegi ähvarduse mõjul

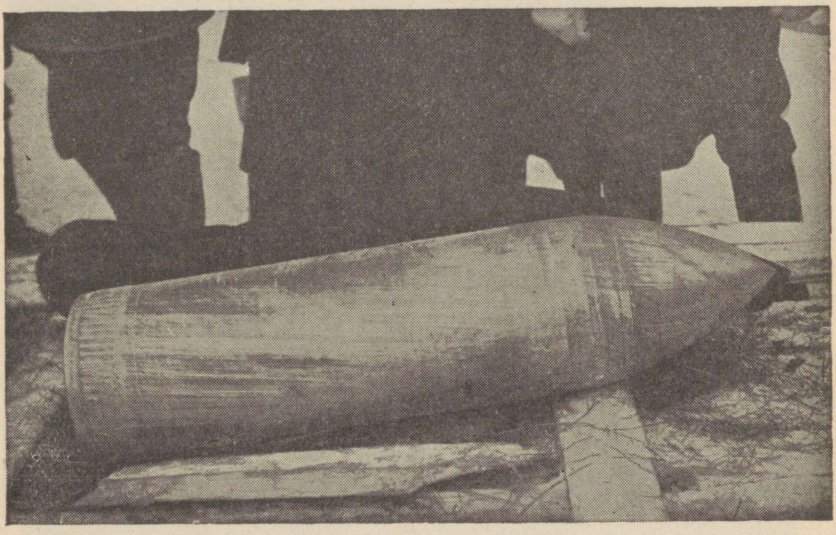

59. joonis. Kahurikuul (10-tolline mürsk). Niisugustega pommitasid enamlased Narva linna.

ning seepärast jäi pühadeks nii väga igatsetud vaherahu alla kirjutamata. Venelased paiskasid N a r v a r i n d e l e nüüd veel mõne diviisi juurde, nii et neil oli nüüd 40 000 tääki meie 12 700 vastu. Ka kuulipildujaid ja kahureid oli venelastel mitu korda enam kui meil. Veel kord korraldasid enamlased ägeda rünnaku, kuid kõikjal löödi nad suurte kaotustega tagasi. Lõppeks r a u g e s p e a l e t u n g. Vene väed olid nii väsinud, et nende juht kartis, et nad ei suuda vahiteenistustki pidada. Nüüd andsid enamlased meie soovele järele ning 1919. a. viimsel päeval tehti vaherahu. 2. veebruaril 1920 kirjutati alla l õ p l i k r a h u, mille tingimused olid Eestile päris soodsad. Nõukogude-Vene oli sunnitud tunnustama meie iseseisvust, andma Eestile 15 miljonit kuldrublat ja lubama tagasi anda sõja ajal Eestist Venemaale viidud varandused (muude seas ülikooli

evakueeritud varandused). Eesti lubas aga Venemaale oma vabasadamad avada, mis tegelikult sündiski.

Asutava Kogu töö. Eesti Vabadussõjaga ühel ajal tegi Asutav Kogu siseriiklikku korraldustööd. Asutava Kogu kokkukutsumiseks algasid eeltööd varsti peale Saksa okupatsiooni lõppu, kuid sõjast tekkivate takistuste tõttu ei saadud valimisi korraldada enne kui 1919. a. aprillis, mis kuul ka Asutav Kogu kokku astus. Selle liikmed valiti üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise teel. Kõige arvukamaks erakonnaks oli sotsiaaldemokraatide oma. Asutava Kogu esimeheks sai sotsiaaldemokraat A. Rei, peaministriks tööerakondlane O. Strandmann. Asutava Kogu esimeseks tähtsamaks tööks oli Eesti riigi Põhiseaduse väljatöötamine. Selle kõrval võeti vastu ka mõned teised tähtsad seadused, näit. Maaseadus, mille põhjal kõik rüütli- ja kirikumõisad riigistati ning asunikkudele jagati, ja Avalikkude algkoolide seadus, mis tegi sunduslikuks 6-aastase ilmliku alghariduse.

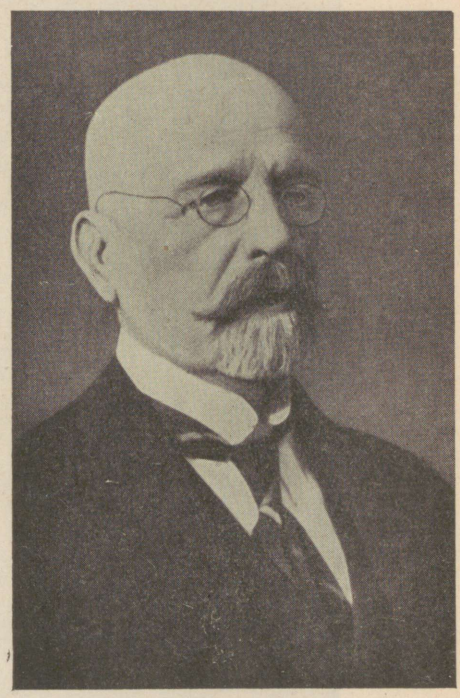

60. joonis. Jaan Poska (†).

Põhiseadus võeti vastu 1920. a. Selle järgi on Eesti iseseisev rahvavabariik, milles rahvas teostab oma võimu rahvaesinduse kaudu. Rahvasaadikud moodustavad Riigikogu, mis valitakse iga kolme aasta tagant. Riigikogu käes oli seadusandlik võim. Täidesaatev võim kuulus Vabariigi Valitsusele, mida juhib riigivanem. Vabariigi Valitsus võis püsida võimul seni, kui Riigikogu teda usaldas. Vabariigi Valitsuse moodustas rahva valitud Riigikogu. Ülim kohtuvõim kuulus Riigikohtule. Seega oli Eesti Põhiseaduses ette nähtud täiesti demokraatlik riigikord. 1920. a. lõpul lahkus Asu-

tav Kogu ja temale järgnes seadusandliku asutisena Põhiseaduses ettenähtud Riigikogu. 1921. a. tunnustasid Eesti iseseisvust lõplikult sõjas võitnud liitriigid Inglis-, Prantsusmaa ja Itaalia. Neile järgnesid aegamööda teised riigid. Venemaa ja Soome olid juba varemini tunnustanud meie iseseisvuse õiguslikuks.

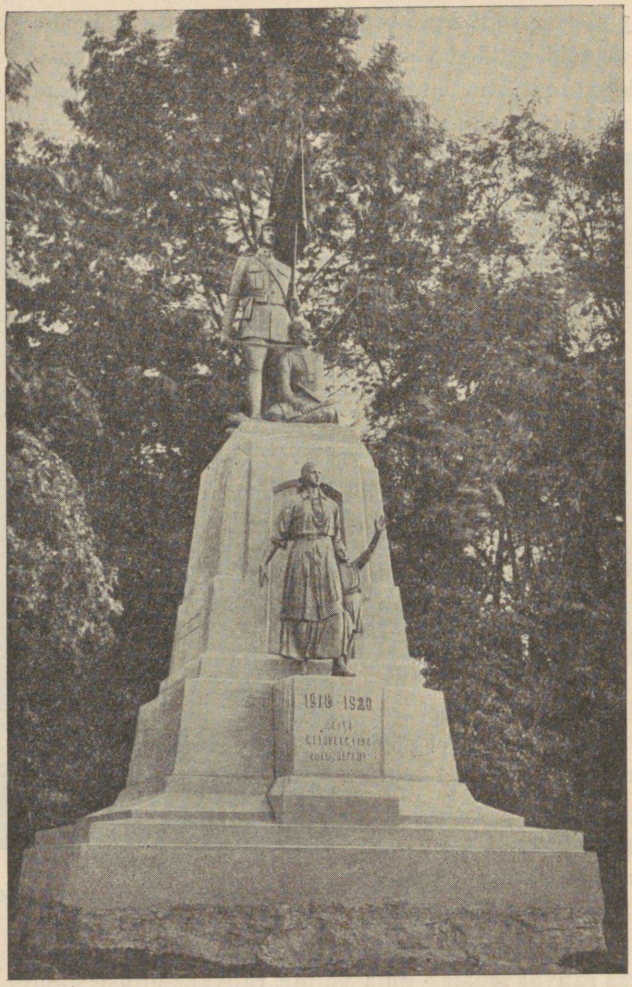

61. joonis. Sakalamaa langenud sõdurite au- ja mälestussammas Viljandis. (E. Ahas: „Vabadussõja kangelaste mälestussambad" I.)

1. Kuidas kujutlesid meie rahvuslikud tegelased Eesti poliitilist seotust Venemaaga peale 1917. a. märtsirevolutsiooni? 2. Kuidas muutusid need kavatsu-

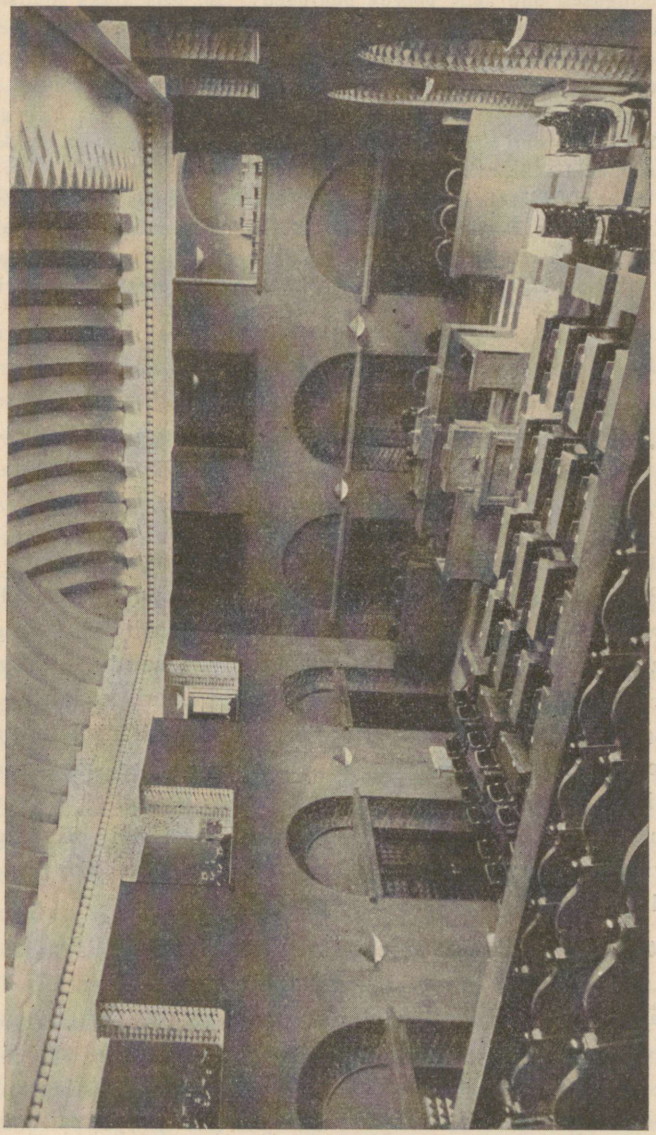

62. joonis. Riigikogu istungitesaal.

seu aja jooksul? Millest olid need muutused tingitud? 3. Mispärast oli eestlastele meie kodumaa ühendamine Saksamaaga vastuvõetamatu? 4. Millised suurriigid tunnustasid kõige esmalt meie iseseisvust? 5. Millal algas Eesti

Vabadussõda? 6. Millise riigikorra kuulutasid välja enamlased Eestisse sissetungimise puhul? 7. Kust said eestlased Vabadussõjas välisabi? 8. Kes määrati Eesti vägede ülemjuhatajaks? 9. Millal tekkis pööre Eesti vägede sõjaõnnes? Missugused olid selle pöörde põhjused? 10. Mis ajaks jõudsid Eesti väed vaenlase maalt välja tõrjuda? 11. Millal ilmusid Landeswehri väed Baltimaile? Mida nad siin taotlesid? 12. Milliseks kujunes Landeswehri saatus? 13. Mistõttu tekkis enamlikul Venemaal rahusoov välisvaenlaste suhtes? 14. Kus löödi Eesti Vabadussõja ägedad lõpplahingud enamlaste vastu? Millega need lõppesid? 15. Millal tehti Eesti ja Nõukogude-Vene vahel vahe- ja lõplik rahu? 16. Missugused olid selle rahu tingimused? 17. Millal tuli kokku Asutav Kogu? 18. Milline erakond oli selles arvurikkaim? 19. Milles seisnes Asutava Kogu töö? 20. Millal valmis Eesti Põhiseadus? 21. Kellele kuulus võim Põhiseaduse järgi? 22. Kuidas rahvas oma võimu teostas? 23. Mida taotles Maaseadus ja mida Avalikkude algkoolide seadus? 24. Millal tunnustasid Eesti iseseisvust paljud välisriigid?

V. Eesti riikliku iseseisvuse aja saavutisi.

1. Poliitilisest elust.

Asutava Kogu poolt antud Eesti Põhiseaduse puudusi. Eesti esimese Põhiseaduse järgi, mis Asutava Kogu poolt välja töötati, pidi meie kodumaa jääma demokraatlikuks vabariigiks. Riigivõim anti rahva kätte, kes seda teostas oma esinduse kaudu. Rahvaesindus valiti üldise hääleõiguse alusel täiskasvanud kodanike poolt ning teotses riigi juhtimisel ühekojalise parlamendi näol, mida meil kutsutakse Riigikoguks. Riigikogul oli Põhiseaduse järgi seadusandlik võim. Täidesaatvat võimu teostasid Vabariigi Valitsus ja riigivanem. Viimased püsisid võimul seni, kuni neil oli Riigikogu usaldus, vastasel korral pidid nad ametist lahkuma. Kohtuvõim oli seadusandlusest ja täidesaatvast võimust lahutatud.

Aastate jooksul ilmnes, et eesti rahvas pole poliitiliselt küllaldaselt küps sellise põhiseaduse alusel elamiseks. Väheste suurte erakondade asemel tekkis meil neid palju ja väikesi. Riigikogus olid kõigi parteide saadikud omavahel alatises tülis, riigis aga puudus seesugune kõrgem võim, kes nende konfliktide puhul asju sirgjoonelisemalt oleks otsustanud. Seetõttu oli Riigikogu ja valitsuse töö väga takistatud. Sagedaste lahkarvamuste pärast edenes töö aeglaselt, valitsusele umbusalduse avaldamise tagajärjel tekkisid tihti valitsuskriisid — riigipea ja ministrid pidid lahkuma.

„1. detsember". Säärane olukord tõi endaga kaasa teisigi pahesid. Enamlikud ringkonnad, kes peale 1917. a. revolutsiooni siingi kommunistlikku korda sisse seada püüdsid, asusid uuesti võimu anastamisele. Kogu aeg oli jätkatud põrandaalust kommunistlikku tegevust ning peetud ühendust Vene piiritaguste mõttekaaslastega. 1924. a. 1. dets. varahommikul puhkes Tallinnas avalik mäss. Võimuhaarajad püüdsid üle võtta raudteejaama ja ametiasutisi. Paiguti tekkis nende ja sõjaväe vahel tulevahetusi, mis lõppesid inimohvritega. Mässukatse suruti siiski ruttu ja kindla käega maha. Eestis ei leidnud kommunistlikud ideed küllalt poolehoidu.

Põhiseaduse muutmine. Aastate jooksul muutusid Asutava Kogu poolt antud Põhiseaduse puudused aina selgemaks. Et luua kindlamat korda ja vältida edaspidiseid segadusi, otsustati Põhiseadust muuta. Uues Põhiseaduses peeti tarvilikuks riigivanema võimu suurendada sel määral, et ta võiks segaduste ja lahkarvamuste puhul riiki võrdlemisi iseseisvalt juhtida. Vastav seaduseelnõu töötatigi Riigikogu poolt välja ning pandi rahvahääletusele. Et aga rahvas nägi selles oma võimu piiramist ja tal puudus üldisem arusaamine muutmise kasust, otsustati see küsimus kahel rahvahääletusel (1932. ja 1933. a.) eitavalt. Senine olukord kestis edasi. Sel ajal, kui erakonnad tülitsesid, tekkis laiemaid hulki haarav nn. vabadussõjalaste liikumine. Viimase sihiks oli Põhiseaduse muutmise teel senises riigikorras ellu kutsuda rida uuendusi, millest olulisem oli riikliku keskvõimu kindlustamine riigipea õiguste suurendamise kaudu. Riigipeale tahtsid „vabadussõjalased" anda palju suuremat võimu, kui seda võimaldasid Riigikogu poolt algatatud põhiseaduseelnõud. „Vabadussõjalaste" liikumine võitis palju poolehoidu, eriti seetõttu, et „vabadussõjalased" väga hoolimatult süüdistasid seniseid tegelasi ja lubasid võimule pääsedes kõik paremini korraldada kui seni. Nende liidu tegelaste poolt esitatud kolmas Põhiseaduse muutmise eelnõu võeti 1933. a. rahvahääletusel vastu.

Uus Põhiseadus. Uue Põhiseadusega loodi suure võimuga riigipea amet, mida ei esine sel kujul teistes vabariikides, ja vähendati Riigikogu liikmete arvu 50 võrra. Riigivanem valitakse selle Põhiseaduse järgi otseselt rahva poolt ning ta ei ole vastutav Riigikogu ees. Ta võim on isegi nii suur, et ta Riigikogu oma äranägemise järgi laiali saadab, isiklikult dekreete ja määrusi välja anda ja absoluutset ja suspensiivset vetoõigust kasutada võib. Samuti määrab ta ametisse Vabariigi Valitsuse ja vabastab ta. Selle Põhi-

seadusega on endist olukorda muudetud just vastupidises suunas — endise võimuta riigivanema asemele astus aktiivne tugeva võimuga riigipea, kelle tahtmisest oleneb oluliselt kogu riigi juhtimine.

Et see kord teataval määral teiseks äärmuseks osutub, otsustas riigivanem K. Päts ühes Vabariigi Valitsusega Põhiseadust uuesti parandada ja tasakaalustada, mida ka rahvas 1936. a. rahvahääletusel suure häälteenamusega heaks kiitis. Uus kahekojaline rahvaesindus, Rahvuskogu, astus kokku 18. veebr. 1937. a. Ta ülesandeks oli uue Põhiseaduse väljatöötamine, mis väldiks tulevikus poliitilisi kriise ja looks Eesti elule igakülgselt võimalikult soodsad arenemistingimused. 28. juulil 1937. a. võttis Rahvuskogu vastu uue Põhiseaduse, milles on ette nähtud riigipeana Vabariigi President. Valitsusvõimu teostab Vabariigi Valitsus, eesotsas peaministriga. Seadusandlust teostab Riigikogu.

1. Millised olid Eesti riigikorra peajooned esimese Põhiseaduse järgi? 2. Missugused puudused olid meie esimesel Põhiseadusel? 3. Millal toimus kommunistide mässukatse ning mida see taotles? 4. Mida taotles Riigikogu Põhiseaduse muutmise ettepanekutega? 5. Millal teostati Põhiseaduse muutmine? Kelle algatatud oli muutmisettepanek? 6. Millised puudused on „vabadussõjalaste" poolt läbiviidud Põhiseadusel? 7. Mis algatati nende puuduste kõrvaldamiseks? 8. Millal võeti Rahvuskogu poolt uus Põhiseadus vastu?

2. Saavutisi vaimses ja majanduslikus elus.

Vaimne elu. Rahvuslikud teadused. Iseseisvana ja elujõulisena püsib ainult see rahvas, kes majanduslikult ja vaimselt loob. Kui välismaalt sisseveetavad kaubad on suures ülekaalus, võrreldes väljaveetavatega, siis ähvardab meid suur majanduslik sõltuvus välisriigest. Kui meie vaimsel alal ei loo midagi uut, vaid ainult õpime teistelt, siis valdab meid liiga suur aukartus kõige võõra ees ja enda halvakspanu, meie rahvuslik iseteadvus nõrgeneb. Eriti aitavad meie rahvuslikku omapära selgitada ja kindlustada nn. rahvuslikud teadused, teadused, mis uurivad eesti rahva vaimseid eluavaldusi olevikus ja minevikus. Võõra valitsuse ajal puudusid meie rahvuslikel teadusil vajalikud edenemisvõimalused. Veneaegses Tartu ülikoolis ei võimaldatud nende uurimist, neid peeti Vene riikluse seisukohalt hädaohtlikuks. Kardeti, et nad süvendavad eestlaste rahvustunnet ja võõrutavad neid seega „suurest isamaast". Alles Eesti omariikluse päevil on alanud rahvuslikkude teaduste aladel hoogus töö.

Eesti ajaloo põllul on iseseisvusaegsed uurimised toonud palju ümberhinnanguid ja uusi seisukohti. Meie teame nüüd, et pole õige kõnelda 700-a. orjapõlvest, nagu seda viimase ajani tehti. Me näeme oma esivanemate elu mitmeti teises valguses, teame näit. mõndagi muistsete eestlaste viikingiajast, oma esivanemate kangelasajast. Terve rida hoolsaid ja leidlikke uurijaid on tegelnud me kodumaa minevikuga. Nendest olgu kõigepealt nimetatud H. Kruus ja J. Vasar. J. Vasar on süvenenud Rootsi aega (eriti mõisade tagastamise küsimusse), uurinud Tartu ülikooli ajalugu, Eesti XVIII ja XIX s. majandusajalugu jm. H. Kruus on uurinud XIX s. ajalugu, nimelt olukordi 40-ndail aastail ja E. Aleksandrikooli ajalugu. H. Sepp käsitleb oma uurimustes eriti sõdade ajalugu, ligemalt Põhjasõda. Ta on teotsenud ka Eesti majandusajaloo ja maakondade ajaloo alal. P. Johansen'il on suuri teeneid XIII s. Eesti ajaloo uurimisel. Peaks veel nimetama paljusid teisi, kes on püüdnud süveneda meie kodumaa ajalukku, nagu P. Tarvel, E. Tender, E. Blumenfeldt, R. Kenkmann jt.

Eesti muinasteaduse ala on alles meie iseseisvuse ajal leidnud tõsiselt-teaduslikku ja süstemaatilist käsitlust. Uurimuste põhjal arheoloogias on mõndagi uut selgunud, näit. et meie esivanemad ei omanud ainult külluses kallismetallist ehteid, vaid ka küllalt omapära ja leidlikkust nende valmistamisel ja ilustamisel. Väljapaistvaks teerajajaks ja uurimistöö organiseerijaks oli arheoloogias soome arheoloog A. M. Tallgren. Tema õpilastest H. Moora on uurinud eriti Eesti ja Läti rauaaega ja avaldanud huvitavaid kokkuvõtteid eestlaste muistse iseseisvuse aegsest kultuurist. E. Laid on uurinud muinaslinnu ja muistseid peljupaiku. Teistest uurijaist võiks siin nimetada M. Schmiedehelm'i ja R. Indreko't.

Rahvateaduses ehk etnograafias väärib uurimistöö organiseerijana nimetamist soome õpetlane I. Manninen, kes eeskujulikult korraldas etnograafilise osakonna E. R. Muuseumis. F. Linnus jätkab sama tööd ja on uurinud eestlaste mesindust, puulukke, liivlaste kalastust jm. Tema sulest on ilmunud teos „Eestlaste materiaalne kultuur". Väljapaistvaid tulemusi eesti rahvateaduse alal on andnud G. Ränga uurimused. Lähemalt käsitleb ta vanade eestlaste rahvakultuuri oma töös „Vana Eesti rahvakultuur". Autor on lähemalt uurinud kalastusviise, eesti adratüüpe, vanu ehitisi ja eestlaste kultuuriloolist arengut seoses välismõjudega.

Eesti rahvaluule uurijaist mainitagu kõigepealt kadunud M. J. Eisen'it, kui suuremat vanavarakogujat J. Hurda kõrval. O. Looritsa uurimused paistavad silma autori vaadete uuduse poolest. Ta on palju teinud meie esivanemate ja vanade liivlaste usuliste kommete ja meelsuse selgitamiseks. Loorits on leidlik uute teede rajaja meie folkloristide peres. Rahvaluulega on tegelnud mitmed teisedki nimekad uurijad, nagu W. Anderson, kes muu seas on kogunud palju lastelaule, E. Päss, kes on põhjalik asjatundja mardi- ja kadripäevakommete suhtes, H. Tampere, kes on uurinud rahvalaulude viise, jmt.

Silmapaistvad on me teadlaste saavutised ka eesti keele ja soome-ugri keelte uurimises. Sugukeelte teeneka uurijana mainitagu siin J. Mark'i, kes seoses keeleteadusega on huvitunud ka etnograafilistest küsimustest, nagu eestlaste viljakoristamine ja viljapeks või soome-ugrilaste kaubandus. A. Saareste on tuntud kui eesti murrete, vana kirjakeele ja sõnavara uurija. J. Mägiste on uurinud ingeri ja setu murdeid ja eesti-soome keelelisi laenuvahekordi. Laensõnu ja teistest keeltest eesti keelde saabunud mõjustusi on uurinud mõned teisedki teadlased (nagu P. Ariste ja M. Toomse). Väga suuri teeneid meie õigekeelsuse normeerimisel ja eesti keele sõnavara rikastamisel uute sõnade ja oskussõnadega on J. Aavikul ja J. V. Veskil.

Eesti kirjandust on viljakalt uurinud G. Suits oma õpilastega. Erilist tähelepanu on pühendatud vanemale eesti kirjandusloole ja ärkamisaegsetele autoritele (nagu Kreutzwald, Jannsen, Koidula jt.). A. Annist on süvenenud „Kalevipojaga" seotud probleemidesse ja kirjutanud nendest suurema teose. Ei puudu iseseisvusaegsete teoste seas ka uurimused uuemate kirjanikkude üle. Nii on Fr. Tuglas avaldanud põhjaliku töö J. Liivist, D. Palgi on uurinud E. Vilde stiili jm.

Loodusteadused. Rahvuslikkude teaduste kõrval on väljapaistvaid tagajärgi saavutanud Eestis paljud teised teadused. Peatume neist ainult loodus- ja arstiteadusel.

Loodusteaduse alal on üldiselt tunnustust leidnud P. Kogerman oma uurimustega põlevkivi ja põlevkivi ümbertöötamise alal. Ta on avaldanud rea töid nii eesti kui ka võõrkeeltes ning nendega kaasa aidanud põlevkivitööstuse arenguks mitte ainult Eestis, vaid ka välismail. A. Parts on tegelnud peamiselt teoreetiliste küsimuste lahendamisega, nimelt keemilise reaktsiooni kiiruse alal ja gaaside eri-

soojuse alal. Ta on avaldanud rea tunnustatud töid välismaa ajakirjades. L. Tiganik on töötanud peamiselt küsimuse alal, mil määral on keemilised molekulid elektriliselt asümmeetrilised. Ta seisukohad on leidnud tunnustust teiste eriteadlaste poolt. A. Paris on uurinud tärpentiniõli. Ta uurimustel on praktiline tähtsus, eriti kamprivalmistamise alal. R. Viilip on oma eluaja tegelnud maavärinat kindlaks määravate aparaatide (seismograafide) konstrueerimise alal. Ta töö tulemused on leidnud tunnustust kõigis kultuurmaades (ka Jaapanis ja Hiinas). Eestis valmistatakse mainitud aparaate välisriikide jaoks.

T. Lippmaa on väljapaistvaid tagajärgi saavutanud Eesti taimkonna uurimisel ja ühtlasi põhjendanud omapärase taimesotsioloogia [1] koolkonna oma töödega Eestis, Lapimaal, Alpides ja Saharas. Ta on avaldanud palju töid võõrkeeltes ja ta seisukohad on leidnud tunnustust kõikjal.

A. Öpik on uurinud kogu meie maapinna laadi (kivimeid, mineraale). Ta on avaldanud rea töid ja suurt tunnustust leidnud nii Eestis kui ka välismail. Isegi mõne kivimi eestikeelne nimetus on tema tööde kaudu saanud rahvusvaheliseks, s. t. välismail nimetatakse sama kivimit eesti nimega.

Arstiteadus. Arstiteaduses on rahvusvahelise kuulsuse omandanud L. Puusepp ja A. Paldrock. Esimene neist on julge uute teede rajaja närvihaiguste kirurgilisel ravimisel (peaajukasvajad, halvatused jne.), teine on kuulus eriteadlasena nahahaiguste (näit. pidalitõve) ravimise alal. Üldtuntud on ka K. Schlossmanni uurimused arstiteaduse alal.

1. Mispärast ei edenenud eesti rahvuslikud teadused Vene ajal? 2. Nimetage mõningaid meie ajaloolasi ja nende uurimisalasid! 3. Nimetage mõningaid meie arheolooge ja nende uurimisalasid! 4. Nimetage mõningaid soome teadlasi, kel oli teeneid teadusliku töö korraldamisel ja õhutamisel! 5. Nimetage mõnda meie tähtsamat etnograafi! 6. Nimetage silmapaistvaid eesti ja sugukeelte uurijaid! 7. Nimetage tähtsamaid eesti kirjandusloo uurijaid! Millega nad on tegelnud? 8. Nimetage meie tähtsamaid loodusteadlasi ja nende teeneid! 9. Nimetage meie kuulsamaid arstiteadlasi ja nende saavutisi!

Eesti kirjandus. Nagu muudel vaimse elu aladel, nii tähendab iseseisvusaeg ka meie ilukirjandusele suurt tõusu. Vabas Eestis, kus eesti keel muutus riigikeeleks, leidis emakeelne kirjandus

---

[1] Taimeühinguks nimetatakse iseloomulikku taimedekogu, mis asustab antud eluala sellele omaste asukohatingimustega.

suuremal määral üksikisikute huvi kui ka riiklikku toetust. Juba raamatute arvu kasvamises peegeldub eesti kirjanduse tähtsuse tõus. Juba 1935. a. oli meie noore iseseisvusaja jooksul ilmunud rohkem eestikeelseid teoseid kui 383 aasta jooksul enne iseseisvust. Kuigi selles tõusus etendab suurt osa teadusliku ja tarbekirjanduse kasvamine, on ilukirjandusliku toodangu tõuski väga suur. Algupärast ilukirjandust ilmus 1918.—1935. a. umbes 1500 teost, mis meie oludes moodustab üsna aukartustäratava arvu.

Teatav elevus ilukirjanduslikus loomingus algas juba 1917. a., revolutsiooniaastal. Maailmasõja alguses soikunud kirjanduslik elu hakkas nüüd jälle hoogsamalt edenema. Nüüd koondus osa nooremaid kirjanikke „Siuru" rühma, mis üldiselt jätkas loomist „Noor-Eesti" laadis, millele siiski lisandus teataval määral futuristlikke ning ekspressionistlikke sugemeid. „Siuru" ümber kogunes umbes kümmekond andekat lüürikut, kes meil üllatasid nii oma luuletiste vormilise kui ka sisulise uudusega. Nende ainetering oli alguses enamasti kitsas, subjektiivne, alles aegamööda muutus ta ühiskondlikumaks. Siurulaste elevust tekitanud teosed osutasid küll suurt katsetamisjulgust, kuid suurima sisulise tiheduse ja vormilise küpsuse saavutasid paljud siurulased alles hiljemini, kui oli juba lagunenud „Siuru" rühmitis, näit. Marie Under kogudes „Hääl varjust" (1927) ja „Rõõm ühest ilusast päevast" (1928).

„Siuru" koondise liikmeist muutusid eriti populaarseiks M. Under ja H. Visnapuu. Samasse „Siuru" koondisse kuulusid ka mitmekülgsete võimetega kirjanik J. Semper, kes esijoones on siiski luuletaja, J. Barbarus, A. Alle ja J. Kärner, kelle töis leiab muu seas arvustamist selleaegne poliitiline elu ja sotsiaalne kord, A. Adson, kes muu seas kirjutab võru murrakus, jt.

Peale „Siuru" rühma liikmete on meie iseseisvuse ajal esinenud teisigi andekaid luuletajaid, kes on aidanud mitmekesistada meie luule üldpilti, nagu G. Suits, V. Adams, J. Sütiste, B. Alver jt. Üldiselt on eesti iseseisvusaja luule viljakas ning liikunud tõusuteed vormilise täiuslikkuse ja sisulise mitmekülgsuse suunas.

Seevastu polnud iseseisvusaja algul proosakirjandus nii hästi edenenud kui luule. „Siuru" vaim oma uusromantismi, futurismi ja ekspressionismi seguga ei viljelnud palju proosakirjandust. Silmapaistvam proosaautor siin on A. Gailit, kelle teostes leidub palju fantastilisi ja naturalistlikke sugemeid. Tema senise loomingu tippsaavutiseks on romaan „Toomas Nipernaadi", mis on tõlgitud mit-

messe euroopa keelde. Kuigi fantastiline, on see teos tunduvalt õrnem Gailiti toodangust iseseisvuse algpäevil. Sel ajal kirjutas uusromantiliselt ka veel R. Roht, kes oma hilisemates töödes kaldub realismi.

1920. a. ümber muutus kirjanduse üldsuund kainemaks, taltsamaks. „Noor-Eestile" omase romantika, estetismi ja individualismi asemele hakati nõudma realismi, elulähedust, ühiskondlikkust. Kohasem väljendusvahend leiti realismile romaanis, mille võidukäik ilmneb uusimas eesti kirjanduses.

Realistliku romaani taaselustaja on A. Kivikas, kes ajutiselt katsetas futuristlikkude kirjutistega, kuid varsti hakkas tõetruult kirjeldama iseseisvusaegset külaelu.

Realistliku romaani tõelisteks võiduleaitajaiks said aga paar vanema põlve kirjanikku — A. H. Tammsaare ja M. Metsanurk. Esimese sulest ilmus iseseisvusaegne suurim ilukirjanduslik teos „Tõde ja õigus". Selle esimene köide saabus trükist 1926. a. Aastate jooksul järgnes talle neli teist annet. „Tõe ja õiguse" esimese ande aine on võetud kirjaniku kodust ja selle lähemast ümbruskonnast. Maamiljöös liigub ka sündmustik viimases andes, vahepealseis köiteis aga linnaõhkkonnas. Siin on igapäevse elu lihtsa esitamisega saavutatud eriline sisemine tundlikkus, igavene tõe ja õiguse otsimine. Tammsaare suurteos on tähtsamaks saavutiseks kogu eesti kirjanduses. Selle esimene osa oli tõukeks rohkete realistlikkude külaromaanide tekkimisele.

Teine suurem romanist M. Metsanurk (E. Hubel) oli juba ammu kirjanikuna tuntud. Kuid sellised tähelepandavad realistlikud teosed, nagu „Taavet Soovere elu ja surm", „Jäljetu haud" ja „Punane tuul" on kirjutatud iseseisvusajal. Peale selle on Metsanurk olnud tegev teerajajana ajaloolise romaani alal ja näitekirjanikuna, kuid tema näidendid ei küüni just jutustava proosa tasemeni.

Erakordse menu saavutas agulielu kirjeldajana realist A. Jakobson oma teosega „Vaeste-patuste alev", mis 1927. a. „Looduse" romaanivõistlusel sai esimese auhinna. Peente ja rahulikkude hingeelueritlejatena peaks mainima J. Semperit ja K. A. Hindrey'd.

Peale nende on iseseisvusajal teotsenud veel rida teisi vanemaid ja nooremaid proosakirjanikke, nagu M. Raud, A. Mälk, Fr. Tuglas, P. Vallak. Algupärases näitekirjanduses on teeneid H. Raudsepal, kelle teravmeelseist töödest on tuntud „Mikumärdi", „Salongis ja kongis" ning teised.

Üldiselt on eesti kirjandus oma lühikese ea kestel, eriti iseseisvusajal tõusnud teiste kultuurmaade kirjandusega võrdsele tasemele.

1. Millal hakkas eesti uuem kirjandus hoogsamalt edenema? 2. Milline kirjanikkude koondis moodustus tol ajal? Kes sellesse kuulusid? 3. Kes on tähtsamad luuletajad Eesti iseseisvusajal? 4. Missugused kirjanduslikud voolud domineerisid iseseisvusaja algul, missugused hiljemini? 5. Kuidas arenes iseseisvusaja algul eesti proosakirjandus? 6. Millises suunas tekkis selles teatav murrang? 7. Milline väljendusvorm on eesti uusimas kirjanduses domineeriv? 8. Kes on hilisaja tähtsamad proosakirjanikud ning millised on nende nimetamisväärsemad tööd?

Kujutav kunst. Iseseisvusajal on meie kujutav kunstki jõudsasti edenema hakanud. Selleks aitas kaasa riiklik ja seltskondlik kunsti toetus.

Oma loomingut on vaba Eesti päevil jätkanud mõned juba varemalt esinenud kunstnikud, aga palju on juurde tulnud ka uusi jõude. Juba möödunud sajandi teisel poolel hakkasid mitmed eestlased kunsti alal teotsema. Mõned neist jätkasid oma loomingut kuni viimase ajani. Tuntumad neist on A. Laikmaa, K. Mägi ja N. Triik. Esimene neist — tuntud kunstipedagoog — valiti teenete eest kunsti alal Tartu ülikooli audoktoriks. K. Mägi oli vanemast kunstnikkude põlvest agar kunstielu organiseerija, kunstiühing „Pallase" asutajaid Tartus ning saavutas oma töödega eriti silmapaistva seisukoha. N. Triik on käesoleva aja paremaid portretiste. Nende kunstnikkude kõrval oli meie iseseisvuse algul kunstielus tooniandev rida nooremaid, kelle loomingus leidus palju impressionistlikku elementi. Need mõjud tungisid meie kunstnikkonda nende õppimisajal vastavais riikides. Impressionistliku kunsti sihiks oli kujutatava eseme iseloomustava hetkelise värvimulje edasiandmine, ilma et oleks süvenetud vormisse. Seetõttu muutus see käsitluslaad osalt pinnapealseks ning hakati hindama visandeid. Vastavaid jooni leidub juba K. Mäe töis, kuid eriti P. Burman'il ja osalt ka A. Jansen'il. Viimase paremad maalid Kadriorust on impressionistliku käsitluslaadiga, kuid tal on ka palju teissuguseid töid. Üldse on Janseni looming väga mitmekesine. Vanemaist maalikunstnikest on veel nimetada P. Aren.

Kaasaegsete kunstnikkude noorem põlv, kes on tegevusse astunud peamiselt alles Eesti iseseisvusajal, võis töötada mitmeti soodsamais oludes kui vanemad kunstnikud. Riigi ja seltskonna poolt on

enam kui varemini toetatud kunsti. Ja see pole jätnud mõju avaldamata me kunstnikkude arvulisesse kasvu ja saavutistesse. Ergutavate üldiste ettevõtetena võib sel alal mainida Haridusministeeriumi algatusel korraldatud esimest eesti kunsti ülevaatenäitust Tallinnas 1919. a., mida korrati ka hiljemini. Teiseks tähtsaks ürituseks oli Eesti Kujutavate Kunstnikkude Keskühingu loomine 1922. a. Sinna püüti koondada kõiki kunstnikke üle maa. Samaaegselt tekkis Tallinnas veel teine sellelaadiline kunstnikkude koondis, Eesti Kunstnikkude Liit. Nimetatud ühinguile lisandus hiljemini teisi. Kui 1925. a. loodi Kultuurkapital, mis toetab kõiki meie vaimse loomingu alasid, siis asutati selle juurde ka kujutavate kunstide sihtkapital, millest jagatakse kunstnikele toetust. 1934. a. valmis Tallinnas „Kunstihoone", milles on ajakohased näituseruumid ja kunstnikkude ateljeed. Kunsti populariseerimiseks on välja antud Eesti Kunsti Aastaraamatuid, kunstiajakirja „Taie" ja korraldatakse sageli näitusi jne.

Kunstnikkude noorem põlv on kõige selle tõttu kujunenud arvurikkaks. Viimasel ajal esineb meie kunstinäitustel sadasid noori eesti kunstnikke. Paljud neist on saanud tuntuks ja tunnustatuks. Esindatud on terve rida voole, milledest domineerivaimad on siiski uusrealism ja impressionism. Iseseisvusaja maalikunstis väärivad esmalt tähelepanu A. Vabbe tööd, kelle teoseis domineerib futuristlik käsitluslaad. Viimane kunstivool ei hinnanud looduses ja mineviku kunstiloomingus esinevaid vorme, vaid püüdis mööduda reaalsest vormitunnetusest ja taotleda uut. Peale maalimise on Vabbe silmapaistev joonistaja ja graafik.

Viimasel alal, puhtgraafikuna, on esile kerkinud kogu tänapäeva kunstiloomingu vaatekohast erakordsete võimetega E. Viiralt, kes on viljelnud graafika ala terveni, tehes metallgravüüri, puu- ja linoollõikeid jne. Kunstivooluliselt kuulub Viiralt uusrealismi.

Eesti kunstis leidis aset ka kubistlik ja konstruktivistlik vormiotsing, milles pilt püüti üles ehitada korrapäraste pindade ja joonte abil. Sellel alal on katsetanud rida kunstnikke (näit. A. Akberg, M. Laarman, J. Vahtra jt.), kuid see suund ei süvenenud meie kunstis samavõrra kui teised.

Nüüdisaja kunstinäitusil esineb veel hulk andekaid mitmesugustesse vooludesse kalduvaid kunstnikke, kelledest tuleb nimetada V. Ormisson'i, J. Grünberg'i, K. Liimann'i, A. Johani't, E. Ole't, E. Adamson'i jt.

Skulptuuri alal on Eesti iseseisvusajal kerkinud mitmed tähelepandavad kunstnikud. Eesti iseseisvuse algpäevil teotses siin veel akadeemik A. Adamson, kes oli silmapaistvamaid eesti kujureid üldse. Vanemast kunstnikepõlvest asus samal ajal kodumaale J. Koort, kes tootis siin oma loomingu paremiku. Me tuntumaist kujureist on nimetamisväärsed veel V. Melnik ja F. Sannamees, kelle tööd kuuluvad realistliku suuna lähikonda, ja erilaadset dekoratiivset liikumismõju taotlev A. Starkopf. Nende kõrvale on aastate jooksul kerkinud mitmed nooremad, näit. H. Halliste, E. Jõesaar jt. Eesti iseseisvusaegne kujurkond on palju tööd leidnud eesti tähtsamate sündmuste ja isikute mälestusmärkide valmistamisel, millede hulgas leidub palju tõeliselt kunstiväärtuslikku, kuid kandvama osa nende loomingus moodustavad siiski mitmesugused erailmega tööd.

1. Nimetage mõningaid kaasaegseid tuntumaid eesti maalikunstnikke! 2. Mida mõistetakse impressionistliku käsitluslaadi all kunstis? 3. Mida mõistame futurismi ja kubismi all kujutavas kunstis? 4. Keda võime nimetada me tähtsamaist skulptoreist? 5. Milline kõrgem kunstikool kutsuti ellu Eesti iseseisvusajal? 6. Millal ja kelle algatusel korraldati esimene eesti kunsti ülevaatenäitus? 7. Milliseisse ühinguisse koondus meie kunstnikkond iseseisvusajal? 8. Millal need ühingud asutati?

Majanduselu. Me riikliku iseseisvuse algpäevil oli majanduselu sõdade ja segaste aegade tõttu halvenenud, kuid püsiva töö ja järjekindla soodustuse mõjul keskvalitsuse poolt kõrvaldati needki puudused ning Eesti majandus on selle aja kestel teinud õnnestunud edusamme. 1933.—1935. a. on kuld ja välisvarad suurenenud umbes poole võrra, mis näitab üldist jõukuse tõusu.

Põllundus. Kui sakslased XIII s. meie kodumaad vallutama hakkasid, oli siin, võrreldes tolleaegsete oludega mujal, hästi arenenud põlluharimine ja karjakasvatus. See olukord ei kestnud aga kaua, sest uute võitjate sissetung tõi siia nõudlikuma kihi, kes soovis samast maast, mis enne oli ainult pärismaalaste kasutada, uhkesti elada. Sellele kihile elamistingimuste soetamine veeretas senistele kohalikkudele elanikkudele suure töökoorma ning võttis ühtlasi ka enamiku talupoegade päralt olnud maist. Väheste perekondade kätte koondunud suurmaapidamine, kus harijaiks olid eestlased, kes ei hoolinud oma isandaist ja vihkasid nende tööd, jättis põllust palju kasusid omandamata, mida hoolsa harimise juures oleks saadud. XIX s. talurahvaseadused ei muutnud kehtivat olukorda radikaalselt — endist viisi jäi suur osa meie kodumaa pinnast

mõisnike valdusse. Põhjaliku muutuse senisesse olukorda tõi alles Eesti iseseisvusaegne maareform, millega kõrvaldati senine suurmaapidamine. Mõisnike maad võõrandati teatava tasu eest ning anti väiketalundite kujul tegelikkude harijate kätte. Viimased olid enamasti Eesti Vabadussõjast osa võtnud või muul viisil teenekad olnud Eesti iseseisvuse rajamisel.

Maareformiga tekkinud pööre ei jätnud kasulikku mõju avaldamata meie põllumajandusse, sest andmed on näidanud, et väikepõllupidamine on kõikjal intensiivsem kui suur. Kui üldjoontes vaadelda meie põllumajanduse arengut, siis selgub, et maaviljakus suureneb pidevalt aastast aastasse, ikka enam ja enam tuleb juurde uut kultuurpinda, mida võidetakse soode kuivendamise, seni kõlbmata maa parandamise ja söötisoleva ülesharimise teel. Kraavitamise ja torutamise kaudu, mis on suurelt osalt teostatud riikliku laenu abil, on põllumaad juurde saadud 40 000 ha. Vastavate kuivenduskraavide pikkus ulatub üle 10 000 kilomeetri. 1919. a. oli põldviljade all 675 000 ha, 1935. a. aga juba 873 000 ha. Et saagi rohkus ühelt kindla suurusega maaühikult põllumajanduses oleneb peamiselt looduslikkudest tingimustest, ei saa siin märkida mingit pidevat tõusu, vaid see kõigub üksikute vilja- ja teiste saaduseliikide järgi aastast aastasse, nii kuidas aeg seda võimaldab. Küll aga on 1926. kuni 1935. a. põllusaaduste enamiku k o g u s a a k tugevasti suurenenud, mis arvatavasti sõltub külvipinna laienemisest, osalt ka mitmesuguseist muist parandusist.

Koduloomade arv üksikute liikide järgi on samuti tugevasti tõusnud, nimelt 1920. a. saadik on see kasvanud poolteise- kuni kahekordseks. Karjakasvatuses on edendatud tõuaretust ja kontrolltegevust.

Me põllumajanduse edendamisel on üsna suuri t e e n e i d r i i g i l, kes kõigiti on toetanud seda me tähtsamat tulundusala. 1935. a. on tehtud rida agraarpoliitilisi korraldusi tootmise, müügi, taluvõlgade jm. suhtes. Häid tulemusi on andnud eriti uudismaa ülesharijate premeerimiskord, kusjuures preemia suurus moodustab umbes 20—25% ülesharimiskuludest, traktorijaamade loomine, kivide ja kändude kõrvaldamise kursused ning selleks lõhkeainete müümine alandatud hinnaga jne.

Põllumajanduslikkude tööstusettevõtetena võib nimetada iseseisvusajal asutatud riiklikku mehaanilist linatööstust Vana-Vändras

ja moodselt sisustatud riiklikku sigurikuivatist Mustvee lähedal, mis kuivatise jõudlus on umbes 2000 kg kuivsigurit öö-päeva kohta.

Eesti põllumehe tööviljakust illustreerivad iseseisvuse kestel mitmete tähtsamate toodete hulgad, näit. saadi 1919. a. 7600 tünni võid, 1935. a. juba 241 825 tünni. Võieksport tõusis 1921. a. kuni 1935. a. 1801 tünnilt 212 920 tünnile ning selle väljaveost saadi vastavalt 243 000 ja 16 321 000 kr. Eriti jõudsalt on kasvanud mitmesuguste saaduste eksport. 1932. kuni 1935. a. näit. tõusis peekoni ja sealiha väljavedu sama aja jooksul 2,3 milj. kroonilt 3,8 miljonile ning munade väljavedu 1,1 milj. kroonilt 2,7 miljonile. Põllumajanduse tasuvusega rööbiti on viimaks mainitud ajavahemikus talupoegade ostujõud tõusnud 29%. Saavutatud edu on tingitud üldise terava kriisiaja möödumisest, õigest riiklikust põllumajanduspoliitikast ja põllumeeste endi püüdeist ja tööst.

T ö ö s t u s j a k a u b a n d u s. Eesti riik ei ole puhtpõllumajanduslik, vaid ka tööstuslik ja kaubanduslik riik. Samuti kui teistel aladel on mõjuval riiklikul toetusel Eesti tööstuses ja kaubanduses väljapaistvaid tulemusi saavutatud. Meie omariikluse algul astus valitsus küll mõningaid eksisamme, toetades tööstusettevõtteid, millel meie oludes polnud tulevikku, kuid viimasel ajal on tööstuse juhtimine ja toetamine riigi poolt muutunud aina otstarbekamaks. Tööstuse edu viimaseil aastail ilmneb eriti üksikute tööstussaaduste väljaveost. Viimane on samuti kui põllumajandussaaduste eksport eriti hoogsalt tõusnud 1933.—1935. a. Eriti tähtsat osa etendavad siin pabertoorained ja tekstiiltooted; viimaste väljavedu tõusis vastaval ajal umbes neljakordseks. Pabertoorainete väljaveo väärtus kasvas 1932.—1935. a. 5,5 milj. kroonilt 8,4 miljonile. Teistest tööstusaladest on nimetamisväärselt arenenud tsemendi-, põlevkivi-, klaasi- ja šokolaaditööstus. Viimasel alal tuleb mainida „Kawe" šokolaadivabrikut Tallinnas, kes eksporteerib oma saadusi Euroopasse, Ameerikasse ja isegi Aafrikasse. Põlevkivitööstused ja neist otseselt sõltuvad õli- ja bensiinivabrikud on samuti viimaseil aastail töötanud täie koormatusega ning kavatsuste kohaselt on siin oodata järsku murrangut suurenemise poole. Metsade säilitamise sihiga on põlevkivi rohkesti kütteks tarvitatud, millele lisaks kavatsetakse laiendada turbatööstust.

Moodsemaist tööstusist on nimetada eriti elektrijaamade tegevuse suurenemist.

Tööstusliku kriisi paranemisest annab tõendust tööliste arvu suurenemine ja töötundide hulga kasvamine. Nii töötas Eestis suurja kesktööstusis 1933. a. 30,6 tuh. töölist, 1935. a. juba 41,3 tuh. töölist ning 1932. a. tehti seal 53,5 milj. töötundi, 1935. a. 75,2 miljonit töötundi.

Järjekindlat vähenemist on näidanud ka registreeritud töötute arv: 1933. a. oli neid 21 951, 1936. a. ainult 3180.

Kaubanduses on viimaste aastate jooksul suudetud väljavedu ülekaalus hoida. Saadud tulud on tunduvalt suurendanud kõigi rahvakihtide ostujõudu, mis piiratud sisseveo tõttu omakorda on kodumaa tööstust elustanud, tekitades selle toodete järele suurema nõudmise.

1. Mistõttu on me iseseisvusaegne majanduselu hästi edenenud? 2. Milles see edu väljendub? 3. Milles seisnes iseseisvusaegne maareform? 4. Kuidas see mõjus meie põllumajanduse arengusse? 5. Mis teel ja kui palju on Eesti põllupind iseseisvusajal suurenenud? 6. Kui palju maad oli 1919. ja 1935. a. põldviljade all? 7. Kuidas suurenes põllusaaduste koguhulk 1926. a. kuni 1935. a.? Millest on saagi suurenemine tingitud? 8. Kui palju on kasvanud koduloomade arv 1920. a. kuni 1935. a.? 9. Millised agraarpoliitilised korraldused tehti 1935. a.? 10. Mida on sooritatud karjakasvatuse arendamiseks? 11. Kes asutas mõned moodsed põllumajanduslikud tööstusettevõtted 1935. a.? 12. Tooge näiteid, millest ilmneb põllumeeste tööviljakus! 13. Millises ajavahemikus tõusis eksport eriti hoogsalt? 14. Kuidas mõjus viimane asjaolu talupoegade ostujõusse? 15. Missugused tööstusalad on Eestis viimasel ajal osutanud esijoones tõusu? 16. Mainige meie tähtsamaid tööstusalasid! 17. Missugused nähtused osutavad Eesti tööstuse edu? 18. Missugune on olnud me väliskaubanduses sisse- ja väljaveo vahekord viimaseil aastail?

VI. Kodanikuõpetus.

1. Ühiskond ja ühinemisvajadus.

Ühinemisvajadus. Niikaugele kui ulatuvad andmed inimsoo mineviku kohta, võime tõsitada, et inimene pole kunagi elanud üksiklasena, eraldatuna teistest. Sama võime ütelda, vaadeldes praegu oma lähemat ja kaugemat ümbrust. Ikka on inimene olnud läbikäimises teiste endataolistega, olles nendega seotud mitmesuguste ühiskondlike sidemetega. Seepärast nimetataksegi inimest „ühiskondlikuks loomaks". Selle ühiskondliku liitumise põhjuseks on inimese tarbed, mida ta ei suuda üksinda rahuldada ja milleks ta

vajab teiste abi. Juba inimese kasvamine ja kasvatamine, kus ta vähemalt aastakümne jooksul on ise võimetu end elatama, nõuab teatavat kindlat, püsivat korraldust. Seda otstarvet täidab perekond, vanim ühinemisvorm, s. o. mehe, naise ja laste ühing. Mida kõrgemale aga areneb inimeste kultuuriline tase, seda enam kasvavad ta tarvidused ja rööbiti sellega vajadus tihedama ühiskondliku elu järele, sest neid suudetakse rahuldada ainult ühisel jõul ja ühise töö abil. Nii on alatasa suurenevate tarviduste rahuldamiseks tekkinud mitmesugused ühingud ehk organisatsioonid, millede arv järjest kasvab ja piirid laienevad. Nüüdisaja organisatsioonid ei piirdu alati enam teatava rahvuse või riigi alaga, vaid on võtnud rahvus- ja riikidevahelise ilme. Nüüdisaja inimene on tihedalt seotud oma ja välismaa kodanikkudega, nende õnne ja õnnetusega. Kui 60—70 aastat tagasi kaaluv enamik meie rahvast elas maal ja rahuldas kõik oma tarbed enamvähem kodusel teel, on pilt käesoleval ajal sootuks teine. Tarvitatakse toiduaineid, mis on pärit teistest maailmajagudest, riiet, mis on valmistatud välismaalt sissetoodud puuvillast ja villast, tehastes ja põllumajapidamises töötavad välismaal valmistatud masinad. Sama on kehtiv ka kultuurielus, kus on arenenud tihe kontakt peaaegu kõikide maailma rahvaste vahel.

Ühinemisvormid. Sama mitmekesised kui elu ise on ka ühinemisvormid. Üldiselt võib neid jagada kahte liiki. Esimese liigi, kuhu kuulumine ei sõltu meie vabast tahtest, moodustavad perekond, rahvus ja riik. Teatavasse perekonda ja rahvusse kuulumise määrab juba sündimine, riikkondsusesse kuuluvuse — sündimine või vastavasse riikkondsusesse vastuvõtmine. Teise liiki ühinguisse kuulumine oleneb inimese enda vabast tahtest. Need on mitmesugused teaduslikud, hariduslikud, usulised, majanduslikud jne. ühingud.

Ühingu sihiks on ühisel jõul seda saavutada, mis üksikuil on võimatu. Et ühing oleks elujõuline ja suudaks täita temale seatud nõudmisi, peab ühingusse koondunud inimeste vahel valitsema kord, mis määritleb iga ühingu liikme kohused ja õigused. Korrata pole mõeldav ükski ühiskondlik koondis, sest sagedasti on inimesed omakasupüüdlikud ega hooli teiste hüvest.

Õiguslikud ja kõlblad normid. Tähtsamad neist normidest, mis reguleerivad ühiskondlikku elu, on kõlblad ja õiguslikud normid. Kõlbluse all mõistetakse vastava aja arusaamist heast ja kurjast. Kõlblate normide vastu eksimine kutsub ümbruses esile hukkamõistu ja pahameele. Muud karistust sellisele eksimusele ei järgne. Kuid

ainult kõlblaist normidest ei piisa korra loomiseks ühiskonnas. Ikka leidub inimesi, kes hoolimata ümbruse pahameelest teevad kurja. Seepärast on vajalikud tugevamad sundnormid, s. o. õiguslikud normid, mis piiravad üksikisiku vabadust üldsuse huvides. Õiguslikud normid on riigi loodud ja viimane valvab nende täitmise järele, olles õigustatud kasutama seejuures mitmesuguseid sunnivahendeid.

2. Tähtsamaid riigivorme.

Piiramatu ainuvalitsus ehk absoluutne monarhia. Tähtsamad riigivormid on: piiramatu ainuvalitsus, piiratud ainuvalitsus, esinduslik vabariik ja rahvavabariik.

Piiramatu ainuvalitsus ehk absoluutne monarhia on selline riigivorm, kus kõik võim — nii seadusandlik, täidesaatev kui ka kohtuvõim — on koondatud ühe isiku kätte. Valitseja (kuningas, keiser) omandab trooni pärimise teel ja valitseb kogu eluaja. Muidugi pole mõeldav, et siin valitseja üksinda suudaks teostada kõike valitsusvõimu. Erialade jaoks kutsub ta ametisse oma äranägemise järgi vastavad isikud. Kuid ta omab täielikku võimu nimetada ametisse neid isikuid, keda ta tahab, ja vallandada, millal ta tahab. Seega on ametnikud absoluutses monarhias täiesti sõltuvad riigivalitsejast ja peavad oma tegevuses arvestama tema tahtmist. Kodanikud on sellises riigis täiesti passiivsed ja ei võta mingil viisil osa valitsuslikust tegevusest.

Praegusel ajal ei ole Euroopas enam sellist riigivormi. Kõige kauemini püsis see Venemaal, s. o. 1905. aastani.

Piiratud ainuvalitsus ehk konstitutsiooniline monarhia. Konstitutsioonilise monarhia eesotsas seisab küll päritav valitseja, kuid tema võimu piirab rahvaesindus ehk parlament. Viimane töötab välja seadusekavad ja esitab valitsejale kinnitamiseks. Valitseja kinnitamiseta ei hakka parlamendi poolt esitatud seadused kehtima. Üksinda ei saa kumbki, ei valitseja ega parlament, anda seadusi. Samuti otsustavad kuningas ja parlament ühiselt riigieelarve küsimuse.

Konstitutsioonilised monarhiad jagunevad veel dualistlikeks ja parlamentaarseiks. Esimese korra juures ei ole parlamendil riigi kõrgemate ametnike, ministrite, tegevuse üle hindamisõigust. Ministrid nimetab siin ametisse ja vallandab kuningas, kelle ees nad on ka

vastutavad. Parlamentaarse korra juures nimetab ministrid küll kuningas, kuid seejuures peab ta arvestama parlamendi enamikku. Ministrid nimetatakse parlamendi enamiku hulgast ja nad püsivad senikaua ametis, kui see enamik neid toetab. Ei ole viimane rahul ministrite tegevusega, siis peavad ministrid lahkuma. Sellist ministeeriumi nimetatakse parlamentaarseks ministeeriumiks. Parlamentaarse korra juures omavad rahvasaadikud palju suuremat mõju valitsusliku tegevuse suhtes kui dualistliku korra puhul. Enamikus Euroopa riiges on praegu kehtimas parlamentaarne kord (Inglismaal, Norras, Rootsis, Taanis, Hollandis, Belgias jm.). Dualistlik kord kehtis 1918. a. Preisimaal.

Parlament võib olla kahe- või ühekojaline. Kahekojaline parlament koosneb alam- ja ülemkojast. Alamkoja valivad laiemad rahvahulgad, ülemkoda on tavaliselt rikkamate ja haritumate kihtide esindaja. Seadusprojekt läheb monarhi kinnitamisele, kui mõlemad kojad on ta vastu võtnud.

Esinduslik vabariik. Esinduslik vabariik meenutab mitmes suhtes konstitutsioonilist monarhiat, kuid on siiski sellest teravasti erinev. Esindusliku vabariigi eesotsas seisev president on mõnel määral vastav konstitutsioonilise monarhia kuningale. Kuid viimane pärib trooni ja eluksajaks, kuna president valitakse teatavaks kindlaks ajaks. Kuningas seisab väljaspool seadust, s. t. teda ei saa võtta kohtulikule vastutusele kuritegude eest, president on vastutav oma maa kohtute ees. Ka on presidendi muud võimupiirid kitsamad kui kuningal. Tavaliselt puudub presidendil õigus parlamendi poolt esitatud seadusekava lõplikult tagasi lükata; ta võib nõuda ainult selle teiskordset läbivaatamist. Ministrite nimetamisel peab president arvestama parlamendi enamikku. Ministrid püsivad oma kohal ainult seni, kuni neil on parlamendi usaldus. Esinduslikud vabariigid on näiteks Prantsusmaa, Poola ja Soome.

Rahvavabariik. Rahvavabariik puhtal kujul on teostatud praegu ainult neljas Šveitsi osariigis. Rahvavabariigi mõiste seisneb selles, et valitsuslikust tegevusest võtab osa kogu rahvas vahenditult. Parlamenti ei ole. Kõik hääleõiguslikud kodanikud tulevad kokku rahvakoosolekule, kus töötatakse välja seadused ja valitakse riigiametnikud. Selline moodus on mõeldav ainult väga väikeses riigis. Suuremais riiges osutub sellise korra teostamine võimatuks. Viimaseis on valitav parlament, kusjuures rahvas võtab otseselt osa valitsuslikust tegevusest rahvahääletuse ja rahvaalgatuse teel. Nende

abil teostab rahvas järelevalvet parlamendi tegevuse üle ja avaldab oma tahet. Selline kord on kehtiv Eestis, Leedus, Šveitsis, Tšehhoslovakkias jm.

Ajaloolised andmed näitavad, et riiklik arenemine toimub demokraatlikus suunas. Kirjeldatud riigivormest on absolutistlik monarhia vanim ja rahvavabariik kõige noorem. Mida kõrgemale tõuseb rahva kultuuriline tase, seda vähem sallib ta üksikute valitsemist enda üle ja seda enam tahab ta ise vahenditult oma riiklikku elu juhtida.

Peale selle võib jagada riike kahte liiki: demokraatlikud ja autoritaarsed riigid. Esimestes võtavad riigi juhtimisest osa kõik täisealised kodanikud parlamendivalimise või rahvaalgatuse teel. Siin on üksikisiku ja riigi õigused tasakaalustatud. Kodanikele on kindlustatud kodanikuvabadused. Autoritaarse korra juures on esikohal riigi huvid. Riigi valitsemine on rajatud juhipõhimõttele. Parlament koosneb juhi erakonna esindajaist. Seadusandlus toimub tavaliselt valitsuse poolt antavate dekreetide kaudu. Kodanikel puudub poliitiline ühinemisvabadus. Autoritaarsed riigid on Saksamaa, Itaalia ja Nõukogude-Vene.

Enamik Euroopa riigest on üksikriigid, kuid viimaste kõrval esinevad ka ühendriigid (föderatsioonid). Ühendriigid koosnevad osariigest, kusjuures ühiselt korraldatakse välispoliitilised küsimused, kaubandus, post jne. Kõiki muid asju otsustab iga osariik üksikult. Föderatiivne kord on kehtiv Šveitsis, Põhja-Ameerika Ühendriiges, Kanadas, Austraalias jne.

Peale föderatsiooni on riikide ühinemisvormina tuntud veel unioonid. See on riigivorm, kus kahel või rohkemal riigil on ühine riigipea. Unioonid omakorda jagunevad reaalseiks ja personaalseiks uniooneks. Esimesel juhul on naaberriikides ühine riigipea nähtud ette nende põhiseaduses, teisel juhul on eri riikidel ühine riigipea juhuslikult (näit. riigivalitsejate perekondade suguluse tõttu). Euroopa riigest on käesoleval ajal unioonis ainult Taani ja Island.

3. Kodaniku õigused ja kohused.

Kodanikuvabadused. Nüüdisaja riigid ei saa vaadata kodanikule kui passiivsele valitsemisobjektile, kelle tegevus ja eneseavaldus on igal sammul piiratud. Teisest küljest ei saa riik anda üksikisikule piiramatut vabadust, sest see oleks igasuguse korra eitamine.

Korrata aga pole ükski riik mõeldav. Seepärast on riigi ülesandeks määrata kodanike õigusi nii, et nad vastaksid nii üksikisiku kui ka riigi huvidele. Riigi põhiseaduses leiduvad määrused kodanikuõiguste kohta ongi nn. põhiõigused.

Kodanike põhiõigusi võib jagada kolme liiki: kodanikuvabadused, riigi kohustused kodaniku vastu ja kodaniku poliitilised õigused.

Kodanikuvabaduste all mõistetakse neid üldisi norme, mis määravad, kui kaugele kodaniku eraellu võib tungida harilik seadus (riigiasutised) ja kustpeale algab isiku erategevus. Üldise normina on kehtiv, et kõik Eesti kodanikud on seaduse ees võrdsed. Ei ole seisuse, soo, usu ja rahvuse eesõigusi ega erinevusi. Põhiseadusega on Eestis kindlustatud i s i k u - ja k o d u p u u t u m a t u s, usu- ja südametunnistusvabadus. Kodanikku võib vangistada või muul viisil ta vabadust piirata ainult sellekohase kohtuotsuse põhjal (erandiks — kuriteolt tabamine). Korterisse võidakse tungida ja läbiotsimist toimetada ainult seaduses ettenähtud juhtudel. Usk on iga kodaniku eraasi — riigiusku Eestis pole. Usulistesse toimingutesse võib riik end segada juhul, kui need rikuvad avalikku korda või on kõlblusevastased. Samuti siis, kui usulistel või maailmavaatelistel motiividel tõrgutakse kodanikukohuste täitmisel (näit. keeldutakse sõjaväeteenistusest). Ka on kindlustatud meil mõtte-, sõna-, trüki-, koosoleku- ja koondumisvabadus, mida võidakse piirata jällegi ainult riigi ja kõlbluse huvides. Kodanikuvabaduste hulka kuuluvad veel liikumis- ja elukutsevaliku-vabadus ning õigus eraomandile.

Rahvusvähemused omavad Eestis mitmesuguseid õigusi oma rahvuslikkude huvide kaitseks. Nad võivad asutada oma rahvuskultuurilistes ja hoolekande huvides vastavaid asutisi, omavahelises asjaajamises tarvitada oma keelt. Sakslastel, venelastel ja rootslastel on koguni õigus pöörduda riiklikkude keskasutiste poole oma emakeeles.

Kodaniku kohused. Põhiseadusega on määratud ka kodaniku kohused. Iga kodaniku ülimaks kohuseks on olla ustav Eesti riigile ja ta põhiseaduslikule korrale. Ka tuleb kodanikul kanda riigi hüvanguks mitmesuguseid koormatisi. Töö on iga töövõimelise kodaniku au ning kohus.

Riigi kohustused kodaniku vastu. Et riiklik organism hästi võiks töötada, on vajalik, et kodanikud elaksid normaaltingimusis. Nende normaaltingimuste loomine on riigi ülesanne. Põhiseaduse järgi on riik kohustatud korraldama riigi majanduselu nii, et igale

kodanikule oleks kindlustatud inimväärne ülalpidamine. Riik peab hoolitsema kodanike töö, tervise ja hariduse eest, samuti abistama kodanikke töövõimetuse ja vanaduse korral. Üheks tähtsamaks riigi ülesandeks on veel õigusliku kaitse korraldamine.

Kodaniku poliitilised õigused on normid, mis määravad kindlaks kodaniku riigi juhtimisest osavõtu piirid. Meie Põhiseaduse järgi on nähtud ette üldine valimis- ja rahvahääletusõigus.

Seadusandluses peab Riigikogu arvestama neid Põhiseaduses tähendatud kodanike põhiõigusi ja vastavalt neile andma välja seadusi. Kodanike vabadusi ja õigusi võib kitsendada Põhiseaduse järgi ainult kaitseseisukorra ajal vastava seaduse põhjal.

4. Riigikogu.

Riigikogu koosseis. Riigikogu on kahekojaline rahvaesindus. Ta koosneb Riigivolikogust ja Riiginõukogust. Riigivolikogu koosneb 80 liikmest, kes valitakse rahva poolt viieks aastaks. Riigivolikogu liikmeks võib olla iga hääleõiguslik kodanik, kes on vähemalt 25 a. vana.

Riiginõukogu koosneb 40 liikmest ja nende ametiaeg on samuti viis aastat. Riiginõukogu liikmeks võib olla hääleõiguslik kodanik, kes on saanud 40 a. vanaks. Riiginõukogusse kuuluvad liikmed: 1) oma ameti poolest (sõjavägede ülemjuhataja, kahe suurema Eestis oleva kiriku pead, kõrgemate õppeasutiste juhid ja Eesti Panga president; 2) valitud esindajatena omavalitsus-, kultuuriliste, kutsealaliste jne. asutiste poolt; 3) Vabariigi Presidendi nimetamisel 10 liiget. Riiginõukogu liikmete valimisel või nimetamisel on juhtnööriks, et vastav kodanik oleks lugupeetud, tubli ja riikliku mõtteviisiga isik ning omaks teadmisi ja elukogemusi, mis kasulikud Riiginõukogu tegevuses.

Valimisõigusest. Riigivolikogu valitakse üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel hääletusel isikuvalimise teel enamusvalimise põhimõttel. Valimistest võtavad osa kõik hääleõiguslikud kodanikud. Hääleõiguslik on iga 22 a. vana kodanik, kui ta vähemalt kolm aastat on olnud Eesti riikkondsuses. Hääleõiguslikeks ei loeta: 1) nõdrameelseiks tunnistatuid, 2) eestkoste all olevaid pimedaid, kurttummi ja pillajaid, 3) mõned liigid hoolekande all ülalpeetavaid ja sundhooldamisele võetud isikuid, 4) süütegijaid teatava aja jooksul pärast karistuse kandmist.

Ühesugune valimisõigus on nii naistel kui ka meestel. Igal valijal on üks hääl ja ühesugune tähtsus, see tähendab, et valimised on ühetaolised. Valimised on otsesed, s. t. valitakse otse neid kaaskodanikke, keda tahetakse näha Riigivolikogus. Otseste valimiste vastandiks on kaudsed, kus kodanik annab oma hääle valijamehele ja alles need valivad saadiku. Hääletamine toimub salajaselt, nii et üks ei saa teada, kellele teine oma hääle annab. Sellega võimaldatakse vaba, sisetunde järgi hääletamine ja ei ole karta välist survet ega mõjustusi. Näiteks, muidu võiks tööandja sundida töölist hääletama teatava kandidaadi poolt, ähvardades vastasel korral töölt vallandamisega.

Riigivolikogu valimiste korraldamine. Riigivolikogu valimiseks on kogu vabariigi maa-ala jagatud 80 iseseisvaks valimisringkonnaks. Iga valimisringkond valib ühe Riigivolikogu liikme. Häälte andmiseks jagunevad valimisringkonnad valimisjaoskondadeks, millised määrab kindlaks Valimiste Peakomitee nii, et ükski valija ei asuks üle 5 km eemal valimisruumist. Valimisi toimetavad Valimiste Peakomitee, ringkondadekomiteed ja jaoskonnakomisjonid. Hiljemalt 28 päeva enne valimiste esimest päeva tuleb esitada Riigivolikogu liikme kandidaat kirjalikult Valimiste Peakomiteele. Kandidaadi esitamiskiri võib sisaldada ühe kandidaadi nime ja peab olema alla kirjutatud vähemalt 150 hääleõigusliku kodaniku poolt. Kandidaate võivad valimisringkonnas üles seada ainult sama valimisringkonna hääleõiguslikud kodanikud. Iga kandidaat võib kandideerida ainult ühes valimisringkonnas.

Ühes kandidaadi esitamisega peavad esitamiskirjale allakirjutajad tasuma Valimiste Peakomiteele kautsjoniks 250 kr. Tagatisraha on mõeldud selleks, et vältida kergemeelset kandidaatide esitamist ja takistada kodanikkonna killustumist liiga väikesiks rühmitisiks. Kautsjon makstakse tagasi, kui kandidaat on valitud või on saanud valimistel vähemalt ühe neljandiku valimisringkonnas kehtivaiks tunnustatud häältest. Vastasel korral läheb see riigi kasuks.

Et hääleõiguslikke kodanikke kindlaks teha, selleks peavad linnad, alevid ja vallad iga hääletamisjaoskonna jaoks alatisi hääleõiguslike kodanike nimekirju, mida parandatakse kaks korda aastas. Surnud või valimisringkonnast lahkunud kustutatakse nimekirjast. Uued jaoskonda asunud ja 22-aastaseks saanud kantakse nimekirja sisse. Õigus hääletada on hääleõiguslikul kodanikul ainult selles valimisjaoskonnas, kus ta on võetud valimisteks hääleõiguslikkude

kodanikkude nimekirja. Ainult nimekirjas olijad saavad osa võtta valimistest. Valimisi ei toimetata neis valimisringkondades, kus on üles seatud ainult üks kandidaat.

Valimised kestavad 2 päeva. Hiljemalt kolm päeva enne valimisi saadetakse igale hääleõiguslikule kodanikule koju kätte valimissedel ja nimeline tunnistus. Valimissedel sisaldab kõik vastavas valimisringkonnas ülesseatud Riigivolikogu liikmete kandidaadid. Nimeline tunnistus tõendab aga kodaniku valimisõigust. Valimisjaoskonnas antavasse ümbrikusse tuleb panna valimissedelist väljalõigatud hääletamissedel selle kandidaadi nimega, kellele kodanik oma hääle annab. Mingisuguseid märkusi hääletamissedelile ei ole lubatud teha.

Jaoskonnakomisjonidelt ja ringkondade komiteedelt saadud valimismaterjali põhjal teeb Valimiste Peakomitee üldise kokkuvõtte ja määrab valimiste tulemused lõplikult kindlaks. Valituks tunnustatakse see kandidaat, kes on saanud valimisringkonnas kõige rohkem hääli. Võrdse häältearvu juures otsustab Valimiste Peakomitee küsimuse liisuga. Kui valimisringkonnas oli üles seatud ainult üks kandidaat, tunnustab Valimiste Peakomitee selle kandidaadi valituks.

Riigikogu astub kokku korraliseks istungjärguks igal aastal jaanuari- ja oktoobrikuu teisel teisipäeval. Riigikogu teostab temale kuuluvat võimu Riigikogu üldkoosolekul, Riigivolikogu koosolekul ja Riiginõukogu koosolekul. Riigikogu üldkoosoleku kutsub kokku üldkoosoleku juhatus kas omal algatusel või Vabariigi Presidendi nõudmisel. Riigivolikogu juhatus peab Riigivolikogu kokku kutsuma erakorraliselt Vabariigi Presidendi või ¼ Riigivolikogu liikmete nõudmisel. Samuti võib Riiginõukogu kokku astuda erakorraliselt. Riigikogu üldkoosolekud ja Riigivolikogu koosolekud on avalikud ja iga kodanik võib pealt kuulata. Erakordseil juhtudel võib Riigikogu kuulutada istungi kinniseks. Riigivolikogu kui ka Riiginõukogu tegevust juhib vastav juhatus. Riigikogu üldkoosoleku juhatus koosneb Riigivolikogu ja Riiginõukogu juhatustest.

Riigikogu liige võib Riigikogus otsustada vabalt oma südametunnistuse järgi, olles sidumata oma valijate suhtes lubaduste ja kohustustega, s. t. ta pole seotud mandaadiga. Samuti on lubatud igasugused poliitilised mõtteavaldused Riigikogus. Et kindlustada Riigikogu edukat ja rahulikku tööd, on Riigikogu liikmeile antud mitmesuguseid soodustusi. Riigikogu liige on puutumatu, s. t. teda

võib vangistada ainult süüteolt tabamise korral, millest peab teatama Riigikogu juhatusele. Riigikogu liikmed on oma volituste kestel vabastatud kaitseväeteenistusest. Neile makstakse palka istungjärkude eest ja nad võivad tasuta kasutada riigi raud- ja veeteid. Tasu suuruse määrab eelmine Riigikogu järgmise jaoks.

Riigikogu tähtsamaks ülesandeks on seaduste andmine. Peale selle kuuluvad Riigikogu ülesannete hulka ja kinnitamisele riigi tulude ja kulude eelarve, sõja kuulutamine, rahu tegemine ja kontroll valitsuse tegevuse üle. Viimane toimub kolmel viisil: küsimuste esitamine valitsusele, arupärimised valitsusele ja ankeetkomisjoni kaudu.

Seadusandlus. Seaduse loomisel on tähtsad kolm momenti: seadusandluse algatusõigus, seaduse teksti kindlaksmääramine ja seaduse väljakuulutamine. Seadusi annab tavaliselt Riigikogu, erandjuhtumeil rahvas rahvahääletuse teel, kui Vabariigi President riigi huvides tähtsas küsimuses või seaduses peab tarvilikuks teada saada rahva seisukohta. President võib Riigikogu üldkoosoleku juhatuse nõusolekul esitada küsimuse rahvale otsustamiseks rahvahääletuse korras. Rahva otsus tehakse hääletamisest osavõtnute häälteenamusega.

Rahva otsus on riigiorganeile siduv ja tuleb viivitamatult selle täideviimisele asuda. Rahvahääletamisel ei saa tulla otsustamisele maksudesse, riigikaitsesse, välislepinguisse ega riigi rahalistesse kohustustesse puutuvad küsimused. Vastasel korral võiks riik sattuda raskesse seisukorda, sest kodanikud võiksid siin otsustada mitte riigi, vaid oma isiklike huvide seisukohalt. Seaduste algatamise õigus on Vabariigi Valitsusel Vabariigi Presidendi teadmisel ja vähemalt ühel viiendikul Riigivolikogu seaduslikust koosseisust. Algatatud seaduseelnõud kuuluvad vastuvõtmisele esmajoones Riigivolikogus. Riigivolikogu poolt vastuvõetud seaduseelnõu kohta peab Riiginõukogu otsuse tegema hiljemalt kolmekümne päeva kestel, arvates eelnõu saamisest. Kui mõlemad kojad on seaduse vastu võtnud, esitatakse ta presidendile väljakuulutamiseks. Kui aga Riiginõukogu seaduse suhtes asub eitaval seisukohal, tuleb ta Riigivolikogus uuesti kaalumisele. Vastav seadus esitatakse väljakuulutamiseks juhul, kui seaduse poolt hääletab $^3/_5$ Riigivolikogu seaduslikust koosseisust. Seaduseelnõude läbivaatamiseks moodustavad mõlemad kojad komisjone. Komisjonide arvu ja ülesanded määrab Riigikogu üldkoosolek.

Seaduseelnõu arutatakse tavaliselt kolmel lugemisel. Esimesel lugemisel peetakse üldisi läbirääkimisi, kas esitatud seadus on üldse vajalik ja seaduse tekst küllalt täielik. Esimesel lugemisel hääletusega vastu võetud, asutakse teisele lugemisele. Siin arutatakse seaduseelnõu läbi üksikute paragrahvide kaupa. Kolmandal lugemisel kontrollitakse seaduseelnõu veel kord üksikasjaliselt, kuid eelnõus uusi parandusi enam teha ei saa. Sellest üldisest reeglist tehakse ka erandeid. Mõningail põhjusil võib ära jääda kolmas ja isegi teine lugemine (näit. riigi eelarve). Ükski seadus ei hakka kehtima ilma presidendi väljakuulutamisotsuseta. Kui president oma vetoõigust ei kasuta, siis kuulutab ta seaduse välja oma ja vastava ministri allkirjaga Riigi Teatajas. Kui seaduses eneses ei ole ette nähtud tähtaega, hakkab ta kehtima kümnendal päeval pärast Riigi Teatajas avaldamist.

5. Vabariigi President. Vabariigi Valitsus ja valitsemine.

Vabariigi President, tema valimine, õigused ja ülesanded. Eesti Vabariigi eesotsas seisab riigipea, keda nimetatakse presidendiks. Vabariigi President valitakse ametisse kuueks aastaks. Presidendiks võib valida hääleõiguslikku kodanikku, kes on vähemalt 45 aastat vana. Kandidaate Vabariigi Presidendi kohale seavad üles salajasel hääletamisel: 1) ühe kandidaadi Riigivolikogu; 2) ühe kandidaadi Riiginõukogu; 3) ühe kandidaadi omavalitsuste esinduskogude poolt valitud esindajate kogu, kes koosneb 80 maa- ja 40 linnaomavalitsuste esindajast. Ülesseatud kandidaatidest valib rahvas Vabariigi Presidendi üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel hääletamisel. Valituks loetakse kandidaat, kes on saanud kõige rohkem hääli. Kui kandidaadid on saanud ühepalju hääli, loetakse valituks kõige vanem kandidaat. Kui on üles seatud ainult üks kandidaat kõigi kolme kandidaati ülesseadva asutise poolt, siis loetakse see kandidaat Vabariigi Presidendiks valituks ja rahvahääletus jääb ära. Mitme kandidaadi esitamisel peab aga hääletamine toimuma hiljemalt kahekümne päeva jooksul, arvates kandidaatide ülesseadmisest. Vabariigi Presidendi valimiseks on moodustatud iseseisvad valimisringkonnad. Üheks valimisringkonnaks on maakond ühes seal asuvate linnadega. Tallinn ja Tartu moodustavad omaette valimisringkonnad. Häälte andmiseks jaguneb iga valimisringkond jaoskondadeks. Vaba-

riigi Presidendi valimisest võib osa võtta iga hääleõiguslik kodanik, kes on 22 a. vana. Valimiskäik on samasugune nagu Riigivolikogu valimise puhul. Valimisi juhivad peakomitee, ringkonnakomiteed ja jaoskonnakomisjonid. Õigus hääletada on kodanikul jällegi selles hääletamisjaoskonnas, kus ta on võetud hääleõiguslikkude kodanikkude nimekirja. Kolm päeva enne valimisi saadetakse hääleõiguslikule kodanikule koju kätte nimeline tunnistus ja valimissedel, milline sisaldab presidendi kandidaatide nimed. Valimissedelist tuleb välja lõigata hääletamissedel selle kandidaadi nimega, keda valija soovib näha Vabariigi Presidendi kohal, ja panna valimisjaoskonnas saadud valimisümbrikusse. Hääletamissedelile ei tohi teha mingisuguseid märkusi, muidu kaotab ta maksvuse.

Rahvaesindajana teostab Vabariigi President riigi kõrgemat valitsusvõimu. Ta hoolitseb riigi välise puutumatuse ja sisemise julgeoleku ning riigi ja rahva üldise heaolu ja õigusliku korra säilitamise eest. Presidendi tähtsamaks tegevusalaks on valitsemine, kuid ta saab ühtlasi mõju avaldada seadusandlusse ja kohtumõistmisse.

Valitsemise alal on president kõrgemaks juhiks. Ta kutsub ametisse ja vabastab ametist Vabariigi Valitsuse või selle üksiku liikme. Vabariigi Valitsuse või tema üksiku liikme võib president vabastada ametist kas omal algatusel, peaministri ettepanekul või juhtumil, kui Riigikogu on neile avaldanud umbusaldust. President võib pärida aru Vabariigi Valitsuselt või üksikult ministrilt nende tegevuse üle ning anda neile juhtnööre. Vabariigi Presidendi juures on õiguskantsler, kelle nimetab ametisse ja vabastab ametist president. Õiguskantsleri ülesandeks on valvamine riigi- ja muude avalikõiguslikkude asutiste tegevuse seaduspärasuse järele. Oma tegevusest annab ta aru presidendile. Õiguskantsleril on samasugused õigused nagu ministritel. Riiklikes huvides on presidendil õigus lõpetada Riigikogu korralist istungjärku, samuti saata Riigikogu jäävalt laiali enne selle kestustähtaega ja määrata uued valimised.

President on ühtlasi riigi sise- ja välispoliitika juht ja Eesti Vabariigi esindaja. Ta määrab esindajaid välisriikidesse ja võtab vastu välisriikide esindajaid; nimetab ametisse ja vabastab ametist kõrgemaid riigiametnikke; sõlmib lepinguid välisriikidega ja esitab need kinnitamiseks Riigikogule. Presidendil on õigus Riigikogu kinnitamisel kuulutada sõda ja teha rahu. Rahu ajal on president

kaitsevägede kõrgem juht ja nimetab sõja ajal sõjavägede ülemjuhataja.

Presidendi osavõtt seadusandlusest avaldub õiguses esitada Riigivolikogule seaduseelnõusid, tarvitada vetot, anda välja dekreete, seadlusi ja määrusi. Valitsemisasutiste poolt väljatöötatud seaduseelnõud lähevad Vabariigi Valitsuse kaudu presidendile, kes esitab antud kava oma nimel Riigikogule. Seega on presidendil võimalus kontrollida iga riigiametnike poolt väljatöötatud seaduseelnõu ja kõrvaldada neist oma soovidele mittevastavad. Rahvahääletusel vastuvõetud seadused kuulutab president viivitamata välja. Riigikogu poolt vastuvõetud seadused lähevad presidendi kätte väljakuulutamiseks. Kuid viimaste suhtes on presidendil vetoõigus, s. o. ta võib riiklikel kaalutlusil keelduda seadust välja kuulutamast. Veto võib olla kahesugune — absoluutne ja suspensiivne. Presidendil on seaduste suhtes suspensiivse veto õigus, s. t. ta võib Riigikogu poolt väljakuulutamiseks esitatud seaduse tagasi lükata ja Riigikogu laiali saata. Kui aga uue Riigikogu mõlemad kojad võtavad selle seaduse oma koosseisu $^3/_5$ häälteenamusega muutmatult vastu, kuulutab Vabariigi President seaduse välja.

Eriti suurt mõju seadusandlusse omab president erimääruste dekreediandmisõigusega. Dekreet on seadusjõuline määrus ehk ajutine seadus. Riigikogu istungjärkude vaheajal ja riikliku vajaduse korral, mis ei kannata viivitamist, on Põhiseaduse järgi lubatud presidendil lahendada teatavat küsimust mitte Riigikogu kaudu seadusandlikus korras, vaid lihtsustatud korras, dekreedi abil. Dekreet on seadusena kehtiv seni, kuni teda muudab kas president või Riigikogu. Dekreedina kehtima pandud seadused saadetakse istungjärgu alguseks Riigikogule, kes võib vastu võtta nende muutmise või maksvusetuks tunnistamise seadusi. Dekreet ei või muuta Riigikogu valimise ja kujundamise, presidendi valimise ja teisi tähtsamaid seadusi, samuti ka Põhiseadust.

Väiksem on presidendi mõju kohtumõistlemisse, sest kohtuvõim kuulub sõltumatuile kohtuile. Oma mõju saab president siin avaldada peamiselt kohtunike ja prokuratuuri koosseisu moodustamisel, sest president nimetab ametisse kõik kohtunikud ja prokuratuuri esindajad Riigikohtu poolt esitatud kandidaatide hulgast. Peale selle kuulub presidendile süütegijaile armuandmise õigus, s. t. ta võib kohtu poolt määratud karistust vähendada või sellest täiesti vabastada.

Oma tegevuse suhtes on president vastutamatu, kuna valitsusliku tegevuse suhtes Riigikogu ees on vastutav Vabariigi Valitsus või üksik minister. Kõik presidendi otsused peavad kandma peale tema enda allkirja veel peaministri või asjaomase ministri allkirja. Sellega võtavad viimased poliitilise vastutuse tehtud otsuste suhtes Riigikogu ees endile ja võimalikud arvustused Riigikogus võivad olla sihitud mitte presidendi, vaid kaasallakirjutaja vastu. Vabariigi presidenti ei saa tema ametisoleku kestel kohtulikule vastutusele võtta muidu, kui Riigikogu üldkoosoleku otsusel süütegude eest kõrgeima riigivõimu vastu ja riigiäraandmise eest.

Vabariigi Valitsus ja valitsemine. Eesti Vabariigi valitsemist juhib president koos Vabariigi Valitsusega. Vabariigi Valitsus koosneb peaministrist ja üheksast ministrist. Need üheksa ministrit on haridus-, sotsiaal-, sõja-, kohtu-, majandus-, põllutöö-, sise-, teede- ja välisminister. Vabariigi Valitsuse terves koosseisus või üksiku ministri kutsub ametisse ja vabastab sellest president. Peaministri ametist vabastamisega lahkub ametist kogu Vabariigi Valitsus. Kuigi president on vaba valitsuse koosseisu määramisel, peab ta arvestama ka Riigikogu. Valitsusel peab olema Riigikogu ja presidendi usaldus. Kui Riigivolikogu avaldab valitsusele või ta üksikule liikmele umbusaldust, peab valitsus või umbusalduse osaliseks saanud minister lahkuma juhul, kui Riiginõukogu ühineb umbusalduseavaldusega ja president ei pea tarvilikuks määrata Riigikogu uue koosseisu valimist ja kujundamist. Riigikogu kodukorraga on määratud umbusalduse avaldamise kord valitsusele. Usaldusküsimuse võib üles tõsta ¼ Riigivolikogu liikmeist ja selle poolt peab hääletama Riigivolikogu enamik. Umbusalduse osaliseks saanud valitsus võib jääda ametisse, kui president tunnistab valitsuse tegevuse õigeks, saadab Riigikogu laiali ja määrab uued valimised. President võib ka omal algatusel valitsuse ametist vabastada.

Kuigi Põhiseaduse järgi president teostab kõrgeimat valitsemisvõimu, ei saa ta ometi teotseda üksinda, vaid kõik ta otsused vajavad peaministri või asjaomase ministri kaasallkirja, kes on tehtud otsuste suhtes vastutavad Riigikogu ees. Kui presidendi otsus pole seaduspärane, peavad ministrid keelduma allakirjutamisest. Samuti võivad nad keelduda oma allkirja andmisest, kui nad leiavad, et presidendi otsus pole otstarbekohane. Presidendi otsus, millel pole ministri kaasallkirja, ei ole kellelegi kohustav. Nii juhib vabariigi valitsemist president koos valitsusega. Vabariigi Valitsuse tähtsa-

maks tegevuseks on nende küsimuste kaalumine ja arutamine, mida president tahab otsustada ja mis vajavad ministri kaasallkirja. Valitsuse koosolekuid juhatab tavaliselt peaminister, kuid seda võib teha ka president. Peaministri ülesandeks on peale valitsuse koosolekute juhatamise veel valitsuse tegevuse ühtlustamine, selle tegevusest aruandmine presidendile, Vabariigi Valitsuse esindamine Riigikogus. Presidendi, peaministri ja Vabariigi Valitsuse asjaajamine toimub riigikantselei kaudu, mille eesotsas on riigisekretär, kes nimetatakse ametisse ja vabastatakse ametist presidendi poolt.

Ministeeriume juhivad asjaomased ministrid. Ministeeriumid jagunevad omakorda valitsusteks ja osakondadeks. Näiteks on Haridusministeeriumil järgmised valitsused ja osakonnad: Teaduse- ja Kunstiosakond, Koolivalitsus ja Kutseosakond. Ministeeriumid kui riigi keskasutised juhivad valitsemist üle kogu riigi asuvate asutiste ja ametnikkude kaudu. Nendeks on linna- ja vallaomavalitsused ja kohapealsed selleks nimetatud ametnikud. Seega on Eestis valitsemisvõimu teostamine koha peal osalt tsentralistlik, osalt detsentralistlik. 1933. a. Põhiseadusega areneb see tsentralisatsiooni suunas.

Omavalitsusasutised on kohalike kodanike poolt valitud. Kohapealsed riigiametnikud nimetatakse aga kõrgemate ametnikkude poolt. Nii alluvad riigiametnikud astmeliselt üksteisele. Alamaid ametnikke määravad kohale ja vallandavad kõrgemad ametnikud, viimaseid aga president.

6. Omavalitsuskorraldus.

Kohalikud omavalitsused. Kohaliku valitsemisala korraldamine ja kohalikkude elualade arendamine toimub kohalikkude omavalitsuste kaudu. Omavalitsuse korraldavaks organiks on esinduskogu, kes valitakse üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel häältusel omavalitsuse piirkonda kuuluvate hääleõiguslikkude kodanikkude poolt. Kohalikel omavalitsustel on õigus oma piirkonna kohta seaduse piires anda määrusi ja korraldusi. Samuti on omavalitsusel õigus oma ülesannete täitmiseks kodanikelt võtta makse ning peale panna koormatisi. Omavalitsused jagunevad valla-, maa-, alevi- ja linnaomavalitsusteks. Omavalitsuste ülesanded on küllalt laialdased. Tuleb hoolitseda kodanike väga mitmekesiste ühiskondliku elu tarvete eest. Siia kuuluvad rahvahariduse, hoolekande, tervishoiu,

liiklemisolude jne. eest hoolitsemine. Kohalikkude omavalitsuste lähem korraldus ja järelevalve nende üle määratakse eriseadusega.

Kutsealased omavalitsused. Mitmekesiste kutsealade korraldamiseks ja arendamiseks kutsutakse seaduse alusel ellu sellekohased omavalitsused. Neil omavalitsustel on õigus seaduse piires oma tegevusalal kehtima panna kohuslikke korraldusi vastavasse kutsealasse kuuluvate isikute kohta ning neilt makse võtta oma ülesannete täitmiseks. Kutsealaste omavalitsuste organisatsioon, võimupiirid, ülesanded jne. määratakse samuti eriseadusega.

7. Rahvaharidus.

Hariduse ülesandeist. Kodanike haridustikust tasapinnast sõltub riigi arenemine ja üldine kultuuriline tase. Demokraatlikus riigis, kus kogu rahvas võtab osa riigi juhtimisest valimiste ja häältamiste teel, nõutakse riiklikku mõtlemisvõimet ja oskust igalt kodanikult. Ainult haritud kodanik on võimeline teadlikult ja täie vastutustundega otsustama riiklikes küsimusis. Demokraatlik kord on mõeldav ainult siis, kui kõik kodanikud on tarviliku haridusega. Vastasel korral oleks liiga palju pinda igasuguseile kihutuskõnelejaile, kes kasutaksid ebateadlikke rahvahulki oma huvides.

Ka on nüüdisaja vaimne kultuur, teadus ja kunst seevõrra kõrgel arenemisastmel, et nende saavutusi võib teadlikult nautida ainult haritud kodanik.

Samuti nõuab majanduslik ja tehniline arenemine kodanikelt teatavat eelharidust. Haritud tööline on võimeline käsitsema keerulisi masinaid, mis käib aga õppimatule töölisele üle jõu. Esimene on ühtlasi hoolsam ja leidlikum ning tema poolt valmistatud tooted tulevad mitte üksnes kvaliteedilt paremad, vaid lõpptulemusena ka odavamad. Majanduselu intensiivistumisega on riigid ikka enam ja enam huvitatud oma tööstus- ja põllusaaduste avaramast turustamisvõimalusest, mis aga oleneb nende kvaliteedist. Viimane omakorda sõltub töölise ja üldse rahva haridustikust tasemest.

Neil põhjusil pööravad kultuurriigid ikka suuremat tähelepanu rahvahariduse tõstmisele. Iga riik teeb seda omal viisil ja vastavalt oma jõududele. Tähtsam hariduse levitaja on alg- ehk rahvakool. Möödunud sajandi lõpul ja käesoleva alguses on peaaegu kõikides kultuurriikides kehtima pandud sunduslik ning maksuta alg-

kool. Selle kestus on üksikuis riikides erinev (Šveitsis 9 aastat, Saksamaal 8 aastat + täienduskool kuni 18. eluaastani).

Meie koolikorraldus. Meie koolikorraldus on teostatud nn. ühtluskooli põhimõttel, kus üksikuiks astmeiks on algkool, reaalkool, progümnaasium ja gümnaasium. Nende koolide õppekavad on koostatud nii, et iga järgnev aste on eelneva jätkuks.

Algkool on 6-a., sunduslik ja maksuta. Koolikohustuslikud on lapsed 8. eluaastast kuni kursuse lõpuni või selle mittelõpetamise korral 14. eluaastani. Kui majanduslikud põhjused takistavad kooliskäimist, peab kohalik kogukond (linn, alev, vald) hoolitsema selle eest.

5-klassiline progümnaasium moodustab ühtluskooli teise järgu. See on emakeelne ja maksuline (emakeel arvatakse vanemate rahvuse järgi). Algkooli nelja klassi lõpetajad pääsevad progümnaasiumi esimesse klassi, kuna 6-kl. algkooli lõpetajad võivad astuda reaalkooli esimesse klassi.

Gümnaasium moodustab ühtluskooli kolmanda astme. Õppeaeg gümnaasiumis kestab 3 aastat. Nagu keskkool, nii on gümnaasiumgi emakeelne ja maksuline. Gümnaasiumi esimesse klassi võetakse vastu keskkooli lõpetajaid valiku põhjal. Valiku tingimused määrab Haridusministeerium.

Kõrgemaiks õppeasutisiks on ülikool Tartus ja Tehnikainstituut Tallinnas. Sinna astujad peavad olema gümnaasiumi lõpetanud või vastava eksami sooritanud ja vähemalt 17 a. vanad.

Tartu ülikoolil on 8 teaduskonda: usu-, õigus-, arsti-, filosoofia-, matemaatika-loodus-, loomaarsti-, põllumajandus- ja majandusteaduskond. Teaduskonnad jagunevad osakondadeks. Nii on näit. põllumajandusteaduskonnas põllumajanduse- ja metsanduseosakond, arstiteaduskonnas — arsti- ja rohuteaduseosakond. Iga teaduskonna eesotsas seisab dekaan, ülikooli eesotsas — rektor. Dekaanid ja rektor valitakse professorite hulgast, kusjuures viimase kinnitab ametisse president. Oma sisemises korralduses on ülikoolil seaduses ettenähtud piires autonoomia.

Peale loeteldud üldhariduslike koolide on meil rida kunsti- ja kutsekoole. Esimesist oleks nimetada Tallinna Konservatoorium, Tartu Kõrgem Muusikakool ja „Pallase" Kunstikool.

Kutsekoolide ülesandeks on ettevalmistamine teataval eri- ja

kutsealal. Et viimasel ajal spetsialiseerumine areneb üha hoogsamalt ja sellega koos kasvab nõudmine oma erialal hästi ettevalmistatud tööjõudude järele, siis on riik hakanud energiliselt teotsema kutsekoolidevõrgu kujundamisel. On asutatud tööstuslikke koole (erialad: puu-, metalli-, klaasi-, õmblemis- ja kudumistööd jne.) 2—3-aastase kursusega, merikoole, põllutöökoole jne. Kutsekoole peavad ülal osalt riik ja osalt omavalitsusasutised.

Koolidest üksi on vähe rahva haridusliku taseme tõstmiseks. Enamik rahvast siirdub otse peale algkooli lõpetamist ellu ning unustab kergesti kooliski omandatud teadmused. Seepärast on edasiõppimis- ja enesearendamisvõimalused väljaspool kooli hädavajalikud. Võimalust selleks pakuvad rahvaülikoolid, raamatukogud, kursused, loengud, lugemisringid jne. Rahvaülikoolide ülesandeks on esijoones kuulaja üldhariduse täiendamine, kuid seekõrval ka kutsehariduse edendamine. Rahvaülikoole on meil suuremais linnades ja maal. Maa-rahvaülikoolide alal tehakse meil alles esimesi katseid. Siin kestab õppetegevus talve läbi ja on korraldatud kindla kava järgi. Peale üldhariduslike ainete käsitletakse maa-rahvaülikoolides põllunduslikke ja majanduslikke küsimusi. Linna-rahvaülikoolil pole kindlat kava ja kuulajal on võimalus võtta osa neist loenguist, mis teda huvitavad. Rahvaülikoolide loenguil arvestatakse seda, et kuulajad omavad teadmusi algkooli kursuse ulatuses.

Kogu haridustöö toimub Haridusministeeriumi korraldusel, tema poolt määratud õppekavade järgi ja tema ametnike — koolinõunike — järelevalve all. Haridusministeerium kinnitab ametisse kõik riigi poolt ülalpeetavate õppeasutiste õpetajad. Gümnaasiumide ja keskkoolide juhatajad kinnitab ametisse president.

8. Politsei ja riigikaitse.

Politsei. Riigi seesmise julgeoleku ja korra järele valvab politsei. Vastavalt oma eriülesannetele on politsei kolmesugune: välispolitsei, kriminaalpolitsei ja poliitiline politsei.

Välispolitsei ülesandeks on valvata seaduste ja sundmääruste täitmise järele. Kui ta märkab, et neid rikutakse või nende vastu eksitakse, teeb ta korralduse selle lõpetamiseks. Välispolitsei peab korda avalikkudes kohtades (tänavail, turgudel, laatadel jne.), üldiste õnnetuste puhul (tulikahjud, veeuputused jne.), abistab kodanikke, kui nende julgeolekut ähvardab mingi hädaoht (kallale-

tung jne.). Peale selle aitab politsei riigi- ja omavalitsusametnikke nende kohuste täitmisel. Ta võtab kinni kurjategijaid, vaimuhaigeid, vahistab avalikku kohta ilmunud joobnud isikuid, püüab väejooksikuid jne. Kuriteo korral on politsei kohustatud kohe alustama juurdlust ja saatma kogutud materjalid edasi kriminaalpolitseile, jaoskonnakohtunikule või kohtu-uurijale.

Seadusega on kindlaks määratud, kui kaugele tohib politsei tungida kodaniku tegevusvalda, samuti, kuidas kodanikud peavad täitma politsei korraldusi. Kui kodaniku arvates politsei ei toimi seaduspäraselt, on tal õigus pöörduda kaebusega politseiametniku ülemuse või prokuröri poole. Välispolitseinikud peavad kandma oma ametikohuste täitmisel vormirõivaid, et kodanikud neid tunneksid.

K r i m i n a a l p o l i t s e i ülesandeks on üldiste kuritegude (nagu tapmise, röövimise, varguse jne.) vastu võitlemine. Kuriteo jälitamist algab kriminaalpolitsei kas omal algatusel või kodanike teadaandmisel. Tarviduse korral võib kriminaalpolitsei kutsuda endale abiks välispolitseid või kaitseväge.

Kriminaalpolitsei ei kanna vormirõivast, et jääda tundmatuks kurjategijaile.

P o l i i t i l i s e p o l i t s e i ülesandeks on võidelda riigi vastu sihitud poliitiliste kuritegude (riigiäraandmise, salakuulamise jne.) vastu. Ta korraldus vastab kriminaalpolitsei omale.

Politsei allub Siseministeeriumile ja teda juhib Politsei Peavalitsus. Kogu Vabariigi pindala on jagatud seitsmeks prefektuuriks (näit. Tartu-Valga prefektuur, Tallinna-Harju prefektuur), millede eesotsas seisab prefekt. Viimasele alluvad omakorda alanevas järjekorras teised politseiametnikud (abiprefektid, politseikomissarid, abikomissarid, konstaablid, allkonstaablid, vanemad kordnikud ja kordnikud). Poliitiline politsei allub otseselt Politsei Peavalitsusele. Politsei ülalpidamise kulud kannab riik.

Riigikaitse. Nagu tähendatud, politsei ülesandeks on riigi seesmise julgeoleku kindlustamine. Väliste vaenlaste vastu kaitsevad riiki kaitsevägi ja kaitseliit.

K a i t s e v ä g i. Põhiseaduse järgi on kõik Eesti kodanikud kohustatud osa võtma riigikaitsest seaduses ettenähtud korras ja alustel. See kohustus on kehtiv mõlemast soost kodanike kohta, kuid seni puuduvad seadused, mis lähemalt määraksid naiskodanike riigikaitsest osavõtmise korda.

Kõigi Eesti meeskodanike kohta on kehtiv kaitseväeteenistuskohustus 17. kuni 55. eluaastani, seega 38 aastat. Kaitsevägi jaguneb nelja järku: alatine kaitsevägi, käsutusvägi, reservvägi ja maakaitsevägi. Alatise kaitseväe moodustavad sundaega teenivad noormehed, vabatahtlikud ja tegevas väes teenivad ohvitserid. Kõik 20 aastat vanaks saanud meeskodanikud on kohustatud ilmuma kaitseväeteenistusse. See kohustus on kehtiv eranditult kõigi kohta, mingisuguseid eesõigusi ei ole. Vabastada võib kaitseväeteenistusest ainult tervislikel põhjusil. Kõik kaitseväkke kutsutud vaadatakse läbi arstliku komisjoni poolt. Raskemate tervislikkude vigadega kodanikud vabastatakse täielikult kaitseväeteenistusest, kuna kergemate vigadega kodanikud määratakse maakaitseväkke. Teenistus alatises kaitseväes kestab üldiselt 12 kuud, mõnedes eriväeosades aga 18 kuud. Sõja ajal kestab teenistus nii kaua, kui riigikaitse huvid nõuavad. Peale sundaja teenimist arvatakse kodanikud käsutusväkke. Alatises kaitseväes ja käsutusväes viibimine kestab üldse 5 aastat. Peale seda arvatakse nad reservväkke kuuluvaiks — kuni 45. eluaastani. Reservväkke kuuluvaiks loetakse ka noormehed 18. eluaastast kuni sundaega teenima astumiseni. 45.—55. eluaastani kuuluvad kodanikud maakaitseväkke. Viimasesse kuuluvad ka need vähemate tervislikkude riketega kodanikud, kes olid vabastatud alatises kaitseväes teenimisest. Sõjaministril ja Vabariigi Valitsusel on õigus aeg-ajalt kutsuda käsutus-, reserv- ja maakaitseväelasi kordamisõppustele.

Sõjaväelased jagunevad ohvitserideks ja sõduriteks. Ohvitseride ettevalmistus toimub sõjakoolis, kus õppeaeg kestab 3 a. 2 kuud. Riigikaitse ja relvastatud jõudude kõrgemaks juhiks on Vabariigi President.

Rahu ajal juhib relvastatud jõude otseselt Sõjavägede Juhataja. Mobilisatsiooni kuulutamise ja sõja alguse korral läheb vägede juhtimine Sõjavägede Ülemjuhataja kätte, kelle nimetab president. Mobilisatsiooniga kutsutakse teenistusse käsutus-, reserv- ja maakaitseväelased, alguses nooremad, pärast vanemad.

Et riigikaitse ülesanne on väga vastutusrikas, siis on teostatud seal vali distsipliin. Korralduste mittetäitjaid ja tõrkujaid tabab valjem karistus kui kodanlikus teenistuses. Karistusi määravad ülemus ja sõjakohtud.

Kaitseliit. 1924. aastal 1. detsembril toimunud enamlaste vägivaldse riigipöörde katse rõhutas teravaimalt tugevama riigikaitse vajadust. Alatisest sõjaväest ei piisa riikliku julgeoleku kindlustamiseks. Seepärast asutati kaitseliit, relvastatud vabatahtlik riigikaitseorganisatsioon, mis tugineb seltskonna enesekorraldusele ja on vajaduse korral alatisele väele abiks. Peale kaitse välise vaenlase vastu on kaitseliidu ülesandeks põhiseadusliku korra kaitsemine, seaduslikkude võimude abistamine nende ülesannete täitmisel, sõjaväelise kasvatuse arendamine oma liikmeskonnas ja rahvusliku tunde süvendamine kodanikkonnas. Samade ülesannete täitmiseks moodustavad naiskodanikud erilised kodukaitse organisatsioonid. Kaitseliit jaguneb malevaiks, viimased omakorda väiksemaiks ühikuiks. Liidu eesotsas on kaitseliiduülem, kelle nimetab ametisse president. Osalt saab kaitseliit toetust riigilt, osalt hangib ta seda seltskonna omaabi kaudu. Kaitseliidu korraldus on selline, et vastava häire korral koguneb ta ajaviitmatult ja võib asuda tegevusse.

9. Kohus ja tema korraldus.

Üldist. Õigusliku korra kindlustamiseks ja kodanike ning ka ametiasutiste omavoli kõrvaldamiseks on loodud vastavad asutised — erapooletud kohtud. Kohtu ülesandeks on seega õigusemõistmine.

Vastavalt arutatavaile küsimusile jagunevad kohtud: a) tsiviil-, b) kriminaal- ja c) administratiivkohtuiks. Sisu järgi jagunevad kõik kohtuasjad väiksema ja suurema tähtsusega asjadeks. Esimeste arutamisel tarvitatakse lihtsamat korda, suurema tähtsusega asjade puhul keerulisemat korda. Sellele vastavalt on korraldatud kohtuasutised: väiksemad süüteod alluvad rahukohtule, suuremad üldkohtule. Et saada kõigiti õiglast ja läbikaalutud kohtuotsust, on asjaosalistele antud võimalus kaevata alama astme kohtu otsuse peale ülemale kohtule. Selleks on tsiviil- ja kriminaalkohtud peale mõnede erandite kolmeastmelised, administratiivkohtud aga osalt ühe-, osalt kaheastmelised. Esimene ja teine aste arutavad asja sisuliselt, kolmas ainult vormiliselt, s. o. kontrollib, kas alamad kohtud on teotsenud seaduspäraselt. Teist astet nimetatakse apellatsioonikohtuks ja edasikaebust sinna apellatsioonikaebuseks; viimast astet nimetatakse kassatsioonikohtuks ja edasikaebus sinna kannab kassatsioonikaebuse nimetust.

Kohtuastmestikku kriminaal- ja tsiviilasjus võime kujutada järgmiselt:

Rahukohus	Üldkohus
↓	↓
I aste:	I aste:
Jaoskonnakohtunik	Ringkonnakohus
↓	↓
II aste (apellatsioonikohus):	II aste (apellatsioonikohus):
Ringkonnakohus	Kohtukoda

III aste (kassatsioonikohus):
Riigikohus

Administratiivkohtu astmestik.

I aste:	I aste:	(Kaebused ministeeriumide ja nende osakondade peale:)
Jaoskonnakohtunik	Ringkonnakohus	
II (revisjoni-)aste:		I (ja ainsam) aste:
Riigikohus		Riigikohus

Jaoskonnakohtunikud mõistavad kohut üksinda. Nad on laiali üle kogu riigi. Teiste kohtute istungeist võtavad osa vähemalt 3 kohtunikku. Ringkonnakohtuid on neli: Tallinnas, Tartus, Rakveres ja Viljandis. Riigikohus asub Tallinnas.

Tsiviilasjad. Tsiviilasjad on kodanike endivahelised isiklikud või varanduslikud tüliasjad, eksimused, arusaamatused jne. Rahukohtule alluvad vähemad süüteod, kus nõudehind või vaidluse all oleva asja väärtus ei ole üle 1000 krooni. Suuremad asjad alluvad üldkohtule. Tsiviilasjus peab asjaosaline ise algatama küsimuse ja pöörduma jaoskonnakohtuniku või ringkonnakohtu poole, vastavalt tüliküsimuse all oleva asja suurusele. Jaoskonnakohtunikule võib esitada kas suulise või kirjaliku avaldise, üldkohtusse ainult kirjaliku. Esitatud palves seletab nõudja oma nõudmise ning annab ühtlasi üles tõendid oma nõudmise õigustamiseks ja tunnistajad, tasudes ühtlasi kohtulõivu. Kohtu poolt määratud istungiks kutsutakse kohale nõudja, kostja (see, kelle vastu on nõudmine esitatud) ja tunnistajad. Nende ülekuulamise järel teeb kohus otsuse. Nii nõudja kui ka kostja võivad kuu aja jooksul kaevata edasi apellatsioonikohtusse. Kui pooled (s. t. nõudja ja kostja) ei jää rahule ka apellatsioonikohtu otsusega, võivad nad kahe kuu jooksul esineda kassat-

sioonikaebusega, s. o. pöörduda Riigikohtu poole. Viimane ei aruta asja enam sisuliselt, vaid vormiliselt. Ta kas kinnitab eelmise astme kohtu otsuse või saadab asja tagasi uueks arutamiseks, kusjuures kohtu koosseis on uus. Kui kostja tõrgub ka pärast kohtuotsuse tegemist nõudjale tasumast, siis annab kohus nõudjale nn. täitelehe, mis antakse edasi kohtutäiturile. See on ametnik, kelle ülesandeks on kohtu poolt väljamõistetud summasid sisse nõuda. Kui võlgnik täitelehe ettenäitamisel veelgi tõrgub määratud summat tasumast, siis kirjutab täitur ta varanduse üles ja müüb enampakkumisel ära. Saadud rahast tasutakse kohtu poolt nõudjale väljamõistetud summa ja täituri kulud.

Kriminaalasjad. Kriminaalasjad on eksimused üldise julgeoleku kaitseks antud seaduste vastu (tapmine, röövimine, vargus, laim jne.). Kriminaalseadused korraldavad seega vahekordi riigi ja kodaniku vahel. Korrarikkumise puhul astub riik siin omal algatusel vahele ning teeb sellele lõpu. Tsiviilasjus, kus küsimuses on isikute eravahekorrad, ei sega riik end asjasse enne, kui kahjusaaja kodanik seda palub. Kuriteod, millede väärtus ei ületa 1000 krooni ja mille eest määratud karistus on kõige enam 1,5 aastat türmi, alluvad rahukohtule. Kõik raskemad kriminaalasjad kuuluvad üldkohtu võimkonda. Rahukohtu võimkonda kuuluvaist kuritegudest teatatakse politseile, kes siis ka toimetab juurdlust ja saadab materjalid jaoskonnakohtunikule. Viimane kutsub kohtusse kahjusaaja, kaebealuse ja tunnistajad ning teeb saadud andmete põhjal otsuse. Kui tehtud otsus ei rahulda asjaosalisi, võivad nad kahe nädala jooksul kaevata ringkonnakohtusse. Ka siin tehtud otsuse peale võidakse jällegi kahe nädala jooksul kaevata edasi Riigikohtusse. Riigikohus toimetab siin nagu tsiviilasjade puhul kirjeldatud.

Üldkohtu võimkonda kuuluva kuriteo puhul teatatakse sellest politseile, kohtu-uurijale või prokurörile. Politsei peab asuma viibimata asja uurimisele, ta peab takistama kurjategija põgenemist ning kuritöö jälgede kaotamist. Kogutud materjalid saadab politsei kohtu-uurijale, kes valmistab asja kohtule ette (kogub tõendid, kuulab üle tunnistajad) ning esitab omakorda materjalid prokurörile. Viimane koostab süüdistusakti ja esitab selle ringkonnakohtule. Kohtuistungile kutsutakse kahjusaaja, kaebealune ja tunnistajad. Prokuröri ülesanne on kohtus süüdistusmaterjali ettekandmine. Ringkonnakohtu otsuse peale võidakse kaevata kahe nädala jooksul Kohtukojale ja sealt omakorda Riigikohtule.

Karistus määratakse süüteo raskuse ja seaduste järgi: kas surmanuhtlus, vangistus või rahatrahv. Kuni 10. eluaastani lapsi ei karistata. 10—17-aastased kurjategijad antakse nende vanemate või hooldajate järelevalve alla või paigutatakse vastavaisse parandusmajadesse. 17—20-aastastele kui mittetäisealistele kergendatakse karistust.

Administratiivasjad. Administratiivkohtule alluvad ametiasutiste ja ametnike eksimused haldusseaduste vastu. Igal kodanikul on õigus esineda kaebusega administratiivkohtule, kui mingi ametiasutis või ametnik toimib seadusvastaselt, andes määrusi või tehes otsuseid, mis pole kooskõlas seadusega. Kaebusi võib esitada kohtusse kuu aja jooksul, arvates päevast, mil kaebaja ebaõiglasest määrusest või otsusest teada sai. Kohus võib tühistada määruse, mille vastu esitati kaebus. Kui asjaosalised pole rahul jaoskonnakohtuniku või ringkonnakohtu otsusega, on neil õigus kuu aja jooksul pöörduda Riigikohtu poole. Riigikohtu otsused on lõplikud. Ministeeriumide, nende osakondade ja ametnike vastu võib kaebust tõsta ainult Riigikohtus.

Et kohtunikuamet nõuab suurt asjatundmist ja on väga vastutusrikas, nõutakse kohtunikelt kõrgemat haridust ja ettevalmistust kohtus. Kohtunikud ei tohi pidada mingit palgalist kõrvalametit. Neid ei saa ametist tagandada ega ümber paigutada ilma vastava kohtuotsuseta. Kõik kohtunikud nimetab ametisse president, kuid oma tegevuses on nad täiesti sõltumatud.

10. Riigi eelarve.

Eelarve. Nagu iga otstarbekohaselt korraldatud eraettevõte vajab eeltulevaks ajaks majapidamiskava, nii vajab seda ka riik. Arvudes väljendatud riigi majapidamiskava nimetatakse riigi eelarveks. On siiski erinevus eraettevõtte ja riigimajapidamise vahel. Eraettevõte teotseb eraisikute huvides ja ta eesmärgiks on saavutada võimalikult suuri sissetulekuid, millele vastavalt seatakse väljaminekud. Riik seevastu teotseb üldsuse huvides. Siin pole tähtis

kasu, vaid enne koostatakse vajalikkude kulude eelarve ja seejärel otsitakse sissetulekuallikaid.

Eelarve koostatakse üheks aastaks ja sisaldab kavatsetud riigi kulusid ja tulusid üheks aastaks. Meie eelarveaasta kestab 1. aprillist kuni järgmise kalendriaasta 31. märtsini. Iga ministeerium esitab majandusministrile hiljemalt 1. oktoobriks enne vastava tegevusaasta algust oma tulude ja kulude eelarve. Majandusministeerium valmistab neil andmeil riigi tulude ja kulude eelarve kava. Vabariigi Valitsus vaatab selle läbi ja esitab selle presidendi teadmisel Riigikogule hiljemalt seitsekümmend päeva enne eelarve-aasta algust. Kava läbivaatamiseks moodustab Riigikogu eelarvekomisjoni, kes esitab eelarve Riigivolikogu koosolekule. Peale eelarve vastuvõtmist Riigivolikogus teeb oma otsuse selle kohta Riiginõukogu. Riigikogus arutatakse eelarvet ainult ühel lugemisel. Riigikogu poolt vastuvõetud eelarve esitatakse Vabariigi Presidendile väljakuulutamiseks. Eelarve suhtes presidendil vetoõigust ei ole.

Väljaspool eelarvet ei tohi riigil olla mingisuguseid kulusid. Kui siiski peaks tekkima uute kulude tegemise vajadus, peab esinema Riigikogule vastava sooviavaldusega ehk lisaeelarvega. Riigi laenude tegemine toimub Riigikogu otsusel, valitsuse ettepanekul.

Riigikontroll. Et eelarves ettenähtud summad tõepoolest seaduspärast kasutust leiaksid, selle järele valvab riigikontroll. Viimase ülesandeks on kõigi asutiste, ametikohtade, ettevõtete ja majapidamiste järelevalve nende käes olevate riigivaradega ümberkäimise, eelarvete täitmise ja nende asjaajamise otstarbekohasuse suhtes. Riigikontrollile alluvad peale riigiasutiste ka omavalitsusasutised ja ettevõtted, kui need saavad toetust riigilt või kui see on seaduses ette nähtud.

Riigikontrolli juhib riigikontrolör, kelle nimetab ametisse president Riigikogu üldkoosoleku poolt esitatud kandidaatide hulgast. Riigikontroll on oma tegevuses seaduse alusel iseseisev. Riigikontrolör esitab aruanded oma tegevuse kohta presidendile, Riigivolikogule ja Riiginõukogule.

11. Riigi tulud ja kulud.

Kulud. Meie aja riigil on laiaulatuselised ja ühtlasi rahva mitmekesiste huvide seisukohalt tähtsad ülesanded. Ta hoolitseb julgeoleku (sõjavägi, politsei), rahvahariduse (koolid), õigusemõistle-

mise (kohtud), liiklemise (teed, raudtee) ja teadetesaatmise (post, telegraaf) eest. Ühtlasi peab ta hoolitsema veel paljude rahva ja riigi teenistuses olevate asutiste eest. Kõigi mainitud ülesannete täitmine nõuab riigilt suuri kulusid, mida ta katab oma tuludest.

Tulud. Riik saab tulud peaasjalikult maksudest, monopolidest ja oma ettevõtteist.

Riigimaksude all mõistame summasid, mida kodanikud peavad maksma riigi kulude katteks. Maksud jaotatakse kolme liiki: otsesed maksud, kaudsed maksud ja lõivud. Otseseid makse võetakse maksjailt kas ühe või teise tuluallika või varanduse pealt (tulumaks, kinnisvaramaks, äri- ja tööstusmaks). Kaudne maks on avalik maks, mida võetakse mitmesuguste ainete pealt. Seda maksu ei võeta otse tarvitajalt, vaid ettevõtjailt (tööstu rilt või kaupmehelt), kes müüdava kauba hinda tõstes veeretavad maksu tarvitaja peale. Tarvitab kodanik erilist riigi abi, siis maksab ta riigile erimaksu, mida nimetatakse lõivuks (kohtulõiv ja tempellõiv).

Tähtsamad kaudsed maksud on toll ja aktsiis. Tollimaksu võetakse sisse- ja väljaveetavatelt kaupadelt, aktsiismaksu aga ettevõtjailt (tubaka, paberosside, tikkude, pärmi, piirituse, õlle, veinide jne. eest).

Otsestest maksudest on tähtsamaid ja õiglasemaid tulumaks, mida maksab kodanik kogu oma sissetulekult aastas. See maks on progressiivne, s. t. mida suurem tulu, seda suurem protsentuaalselt ka maks. Näit. esimese 1000 krooni pealt võetakse 5%, järgmise 1000 krooni pealt 6%, tuludelt üle 30 000 krooni aga kuni 36%. Seejuures jäetakse maksustamisest vabaks elatusmiinimum ja veel mõned teised kulud (näit. maksukohuslaste töövõimetute perekonnaliikmete ülalpidamine). Määratud tulumaksu suuruse vastu võib iga maksja esineda vastulausega tulumaksu-komitee ees 1. augustini [1]. Tulumaks alla 5 krooni jäetakse sisse nõudmata.

Riik saab sissetulekut ka monopolidest. Eesti riik tunneb ainult piiritusmonopoli. Ettevõtjad müüvad valmistatud piirituse valitsusele, kes Majandusministeeriumi kaudu müüb selle edasi rahvale isiklikuks tarvitamiseks, tehniliseks otstarbeks ja ka väljaveoks.

---

[1] Maksumaksjad esitavad andmed läinud aasta tulu suuruse kohta 1. veebruariks. Valeteadete andjat ootab karistus.

Eesti vabariik saab tulusid peale kõige selle veel oma ettevõtteist. Riigil on järgmised ettevõtted: vabrikud, põlevkivikaevandused, mõisad, metsad, post, telegraaf, telefon ja riigipank. Kui riik on mõned tegevusalad enda kätte võtnud, siis on ta seda teinud rahva huvides, sest ettevõtja ja riigi huvid väga sageli ei ühti. Nii ehitab eraettevõtja raudtee sinna, kus see on temale kõige kasulikum. Samuti on ettevõtja huvitatud posti- ja telegraafitaksi suurusest, riik aga rahva poliitiliste huvide ja kultuuriliste tarvete rahuldamisest. Lähtudes riigi ja rahva huvidest peavad riigi päralt olema maapõuevarad ja jõuallikad. Riik saab tulusid oma ettevõtteist ja varandusist üle $^1/_3$ kogu tuludest.

12. Rahvusvaheline suhtlemine.

Nüüdisajal on riigid tihedas kokkupuutes ja suhtlemises üksteisega. Üksteisega vahetatakse kaupu, üksteise juures käiakse õppimas. Nii tekivad riikide vahel teatavad vahekorrad, mis nõuavad korraldamist. Aegade jooksul on iseendast kujunenud välja kindlad tavad, milledest üksikriigid peavad kinni ja mis reguleerivad nende vahekordi. Peale selle sõlmivad riigid omavahel lepinguid. Tavad ja lepingud kokku moodustavad normid, mis korraldavad rahvusvahelist suhtlemist. Need kannavad rahvusvahelise õiguse nime.

Nüüdisajal mängivad tähtsamat osa lepingud. Viimased on arenenud sagedasti lihtsast kahe riigi vahelisest kokkuleppest paljude riikide sellega liitumise tagajärjel üldise iseloomuga rahvusvahelisiks kokkuleppeiks. Selliste lepingute ja rahvusvaheliste ettevõtete arv on väga suur. Nimetame siin neist mõned tähtsamad.

Kaubalepingud. Iga riik on huvitatud oma saaduste müügist välismaale. Et aga riigid on lahutatud üksteisest tollipiiridega, mis takistavad välisriigis turu leidmist, lepitakse kokku tollide suhtes. Ühes sellega lepitakse kokku, millised õigused antakse teineteise ärimeestele ja töösturitele. On püütud ühtlustada ka mõõtudesüsteemi, mis omalt poolt hõlbustab kaubanduslikku liiklust.

Liiklemine ja ühendused. Riikidevahelise ühenduse soodustamiseks on sõlmitud mitmeid lepinguid, mis korraldavad raudtee-, posti-, telegraafiühendust ja takse. Nii on ühtlustatud raudteeliini laius, et rongid võiksid takistamatult läbida kõik riigid. Postiühendust korraldab Maailma-postiliit, kuhu on koondunud peaaegu kõik riigid.

Kokkulepped õiguslikul alal. Riigid on sõlminud lepingud kurjategijate väljaandmise kohta. Samuti aitavad teise riigi ametnikud tabada ja jälitada põgenenud süüdlast, keda kodumaal politsei taga otsis.

Mitmesuguseid lepinguid on sõlmitud ka kultuurilisel alal. Tähtsaim neist on rahvusvaheline autorikaitseõigus, mis puudutab kõiki teaduse ja kunsti alasid. Selles suhtes kokkuleppinud riikides ei tohi ilma autori loata anda välja tema töid ega tõlkida.

Kokkulepped tervishoiu alal ja mitmesuguste väärnähtuste kõrvaldamiseks. Nii võideldakse ühiselt orjadega, oopiumiga, relvadega jne. kauplemise vastu. Samuti tehakse ühiselt korraldusi mingi nakkushaiguse levimise puhul.

Iga uus riik vajab teiste riikide tunnustamist, mis tähendab, et ta on samaväärsena võetud vastu teiste riikide hulka ja et viimased on nõus temaga suhtlema. Riikide vastastikune asjaajamine toimub diplomaatiliste esindajate kaudu, kelleks on saadikud. Viimased on oma riigi poliitilisiks esindajaiks välisriiges ja vahendajaiks oma ja võõra riigi välisministeeriumide vahel. Saadik allub oma riigi välisministeeriumile ja teotseb sealt saadud juhiste järgi. Saadiku asukohaks on vastava riigi pealinn. Saadiku isik ja kodu on puutumatud ja ta allub ainult oma riigi kohtule.

Peale saadikute on riikidevahelisteks ametnikkudeks veel konsulid. Nende ülesandeks on oma riigi kodanikkude ja kaubanduse huvide kaitsemine välisriigis. Nad abistavad välisriigis viibivaid kaaskodanikke, tutvustavad oma riigi välis- ja majandusministeeriumi võõra riigi kaubandusliku ja tööstusliku eluga, sealse turu nõuetega jne.

Loeteldud lepingud reguleerivad riikidevahelist elu rahu ajal. Riikidevahelised tüliküsimused aga lahendatakse kõigepealt diplomaatilisel teel, siis vahekohtu, Rahvasteliidu ja Alatise Rahvusvahelise Kohtu kaudu. Kui nende vahenditega ei jõuta tüliküsimuses selgusele, otsustavad selle relvad.

13. Rahvasteliit.

Versailles' rahulepingu üheks olulisemaks punktiks oli rahvusvahelise organisatsiooni loomise kava, millega oleks võimalik vältida selliste riikidevaheliste kokkupõrgete tekkimist, nagu seda oli maailmasõda. P.-Ameerika Ühendriikide presidendi Wilson'i mõjul ja juhatusel loodi selleks 1919. a. Rahvasteliit.

Rahvasteliidu sihiks on ühelt poolt rahvusvahelise koostöö, julgeoleku ja rahu kindlustamine, teiselt poolt vastastikuse arusaamise süvendamine poliitilisel, majanduslikul ja sotsiaalsel alal. Rahvasteliidu võimupiirkond pidi olema universaalne ja ta pidi omama vahelesegamise õigust tüliküsimuste ja kokkupõrgete lahendamisel. Oma otsuste teostamisel on liidul õigus kasutada sunnivahendeid, s. o. majanduslikku ja poliitilist survet.

Rahvasteliidu esimesed liikmed olid maailmasõjast osavõtnud liitriigid ja nende liitlased (ainult P.-A. Ühendriigid jäid eemale), kokku 27 riiki. Hiljemini kasvas liidu liikmete arv kahekordseks.

Rahvasteliidu tegevust juhivad liidu täiskogu, nõukogu ja sekretariaat.

Rahvasteliidu täiskogu on midagi rahvusvahelise parlamendi taolist, kuhu nimetatakse saadikud liitu kuuluvate riikide valitsuste poolt (3 igast riigist). Täiskogu tuleb kokku kord aastas.

Rahvasteliidu nõukogu koosneb 5 alatisest ja 9 ajutisest liikmest. Esimesed nimetatakse vastavate riikide valitsuste poolt, teised valib Rahvasteliidu nõukogu 3 aastaks. Nõukogu on liidu täidesaatev organ. Ta tuleb kokku kaks korda aastas. Otsustamine seal toimub ühel häälel. Liidu tegelikuks valitsemisorganiks on sekretariaat.

Peale nende liidu tegevust juhtivate organite on Rahvasteliidul rida mitmesuguseid tema tegevust abistavaid organeid. Tähtsamad neist on: a) abiorganid: tehnilised organisatsioonid, nõuandvad komisjonid (relvastiste vähendamise komisjon, vahekohtu komisjon) jne.; b) autonoomsed organid: Rahvusvaheline Kohus, Rahvusvaheline Tööorganisatsioon. Autonoomsed organid saavad liidult ainult toetust, kuna oma tegevuses on nad sõltumatud. Rahvusvaheline Kohus valitakse liidu mõlema nõukogu poolt maailma tähtsamate teadusmeeste ja eriteadlaste hulgast üheks aastaks. Kohtu ülesandeks on riikidevaheliste tülide lahendamine. Rahvusvahelise kohtu otsus on lõplik.

Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni sihiks on tööandjate ja tööliste vahekordade korraldamine. Sinna kuulub igast riigist kaks valitsuse esindajat, üks tööandja ja üks tööliste esindaja.

Rahvasteliidu asupaik on Genfis. Liidu liikmed on kohustatud vastamisi austama olevaid riigipiire ja üksteise iseseisvust. Kallaletungi puhul mõnele liidu liikmele astub nõukogu kokku, et otsida

võimalusi selle nõudmise täitmiseks. Liidu liikmed on kohustatud oma tüliküsimusi lahendama vahekohtu või nõukogu kaudu.

Eriti mitmekesine oli Rahvasteliidu tegevus pärast maailmasõda. Piiride määramisel, esijoones uute riikide tekkimise puhul, püüdis liit jälgida rahvaste enesemääramise õigust. Kuid hoolimata sellest jäi umbes 30 miljonit elanikku emamaast eraldatuks. Viimaste suhtes pandi kehtima erilised rahvusvähemuste kaitselepingud.

Paari viimase aasta sündmused on näidanud, et Rahvasteliit praegusel kujul osutub nõrgaks riikidevaheliste tüliküsimuste lahendamisel. Tal puudub küllaldaselt tugev reaalne jõud, millega saaks sundida oma korralduste ja otsuste austamisele.

Tagajärjekam kui poliitiliste tüliküsimuste lahendamisel on Rahvasteliidu töö olnud üldiste inimväärsemate elamistingimuste nõutamisel ja kodanikuõiguste kaitsel. Rahvusvahelised töökonverentsid on koostanud töökaitseseadusi ja esitanud need riikidele kinnitamiseks. Ka Eestis on mitmed neist seadustest kehtivad.

Tähtsamad aastaarvud ja sündmused.

A. ÜLDAJALUGU.

I. Saksa ja Itaalia rahvusriikide tekkimine.

1855 — Prantsusmaa ja Sardiinia liit.
1858 — Prantsusmaa ja Sardiinia salaleping.
1859 — Austria-Itaalia sõda.
1860 — Kesk- ja Lõuna-Itaalia ühendamine Sardiiniaga.
1861 — Esimene Itaalia parlament Torinos.
1861—1888 — Wilhelm I.
1864 — Saksa-Taani sõda.
1866 — Veneetsia ühendamine Itaaliaga.
1866 — Praha rahu.
1866 — Põhja-Saksa liit.
1867 — Garibaldi vägede hävimine.
1867 — Iseseisev Ungari kuningriik.
1870 — Rooma ühendamine Itaaliaga.
1870 — Saksa-Prantsuse sõda.
1870 — Vabariik Prantsusmaal.
1871 — Frankfurti rahu.
1871 — Saksamaa lõplik ühendamine.
1871—1890 — Bismarck Saksa riigikantsleriks.

II. Imperialismiajastu.

XVIII—XIX s. — Türgi riigi lagunemine.
1838 — Kanada sai iseseisvaks.
XIX s. — Põhja-Ameerika Ühendriikide kasvamine.
1853—1856 — Krimmi sõda.
1854 — Jaapan avas välisriikidele sadamad.
1855—1881 — Aleksander II.
XIX s. teisel poolel — Euroopa majanduslik edenemine. Edusammud tehnikas (Edison). Euroopa asumaadepoliitika aktiivseks muutumine.
1860 — Lincoln valiti P.-A. Ühendriikide presidendiks.
1861—1865 — Kodusõda Ameerikas.
1861 — Vene talurahva vabastamine pärisorjusest.
1862 — Rumeenia riigi tekkimine.
1863 — Poola mäss.

1864 — Venemaal eraldati kohus administratsioonist.
1867 — Teine valimisõiguse reform Inglismaal.
1867—1912 — Mutsuhito Jaapanis. Reformideajastu.
1870 — Uus linnaseadus Venemaal.
1870 — Kommunaaride mäss Pariisis.
1871 — Londoni konverents.
1872 — Parlamendireformi täiendused Inglismaal.
1872 — Kolme keisri kohtumine Berliinis.
1872 — Üldine koolikohustus Jaapanis.
1873 — Prantsusmaal valiti MacMahon presidendiks.
1873—1875 — Maiseadused Saksamaal (kultuurivõitlus).
1874 — Üldine väeteenistus Venemaal.
1874—1880 — Disraeli valitsus Inglismaal.
1875 — Saksa sotsiaaldemokraatide ühinemine Gotha kongressil.
1875 — Bosnia, Hertsegoviina ja Bulgaaria mäss.
1875 — Uus põhiseadus Prantsusmaal.
1877—1878 — Vene-Türgi sõda.
1878 — San Stefano rahu.
1878 — Berliini kongress.
1878 — Sotsialistide vastu sihitud seadused Saksamaal.
1878—1900 — Humbert I Itaalias.
1879 — Austria-Saksa liit.
1879 — Grevy valiti Prantsusmaal presidendiks.
1879—1899 — Oportunistide valitsus Prantsusmaal.
1881 — Tuneesia vallutamine.
1881—1894 — Aleksander III. Reaktsiooniaeg Venemaal.
1884 — Töölistele anti koalitsiooniõigus Prantsusmaal.
1884 — Kolmas valimisõiguse reform Inglismaal.
1884—1885 — Aafrika jagamine (Berliinis).
1887—1889 — Erütrea ja Somaalimaa omandamine Itaaliale.
1888—1918 — Wilhelm II.
1889 — Internatsionaali uuestisünd.
80-ndate a. lõpul — Boulanger' monarhistlik riigipöörde katse Prantsusmaal.
1890 — *Trade-union*'ide kongress Inglismaal.
1890—1891 — Viljaikaldus Venemaal.
1891 — Venemaa algas Siberi raudtee ehitamist.
1891 — Prantsuse laevastik külastas Venemaad.
1891—1894 — Prantsuse-Vene liidu kujunemine.
1893 — Iseseisev tööerakond Inglismaal.
1894—1895 — Jaapani-Hiina sõda.
1894—1917 — Nikolai II.
XIX s. lõpp — Imperialismi tekkimine Ameerikas.
1899 — Rahvusvaheline konverents Haagis.
1899—1902 — Ida-Sudaani ja Buuri vabariikide vallutamine Inglismaa poolt.

XIX s. lõpp — XX s. algus — Inglismaa majanduslik tõus. Imperialism Inglismaal (Chamberlain).
1899—1914 — Radikaalide valitsus Prantsusmaal.
1900 — Austraalia riikideliit.
XX s. algus — Iiri küsimus kerkis Inglismaal uuesti päevakorda.
XX s. algus — Töökaitseseadused Inglismaal.
XX s. algus — Itaalia majanduslik ja kultuuriline tõus.
XX s. algus — Rahulolematus Venemaal kehtiva korraga.
1903 — Agraarseadusi Iirimaal.
1904 — Inglise-Prantsuse liit.
1904—1905 — Vene-Jaapani sõda.
1905 — Revolutsioon Venemaal.
1905 — Prantsusmaal lahutati kirik riigist.
1907 — Inglise-Vene leping.
1907 — Rahvusvaheline konverents Haagis.
1908 — Nikolai II ja Edward VII kohtumine Tallinnas.
1908 — Revolutsioon Türgimaal.
1909 — Iiri agraarseadus.
1910 — Lõuna-Aafrika Unioon.
1911 — Prantsusmaa okupeeris Maroko.
1911—1912 — Itaalia omandas Tripolise.
1912 — Balkani riikide liit. Nende sõda Türgiga.
1913 — Itaalia parlamendireform.
1913 — Väeteenistuse pikendamine Prantsusmaal.
1913 — Varanduste ja sissetulekute maksustamine Saksamaal.
1914 — *Home rule* sai seaduseks.
1914 — Maailmasõja puhkemine.
1914 — Marne'i ja Tannenbergi lahing.
1915 — Reisijateaurik „Lusitania" hukkumine.
1917 — Põhja-Ameerika astub sõtta liitriikide poolel.
1917 — Briti-Prantsuse blokaad.
1917 — Vene revolutsioon.
1918 — Brest-Litovski rahu.
1918 — Bulgaaria revolutsioon.
1918 — Türgi alistumine liitlastele.
1918 — Revolutsioon Saksamaal.
1918 — Maailmasõja vaherahu.

III. Uus Euroopa.

1917 — Vene vabariigi tekkimine.
1918 — Valimisõiguse laiendamine Inglismaal.
1918 — Ungari vabariigiks kuulutamine.
1918 — Austria vabariigiks kuulutamine.
1919 — Versailles' rahu.
1919 — Rahvasteliidu loomine.

1919 — Saksa uus põhiseadus.
1922 — Fašismi võit Itaalias. Mussolini.
1922 — Iiri saab autonoomseks vabariigiks.
1922 — Kreeka-Türgi sõja puhkemine.
1924 — Genfi protokoll.
1925 — Locarno leping.
1928 — Valimisõiguse täiendamine Inglismaal.
1928 — Kellog'i pakt.
1931 — Jaapani-Hiina sõja puhkemine.
1933 — Hitler saab riigikantsleriks.
1933 — Saksamaa astub Rahvasteliidust välja.
1936 — Abessiinia vallutamine Itaalia poolt.

B. EESTI AJALUGU.

I. Eesti rahvuslik ärkamine.

XIX s. I veerandil — Esimesed talud osteti talupoegade poolt Liivimaal.
1820 — Koolireform.
XIX s. keskel — Levis raharent.
1850 — Müüdi Eestimaal esimene talu (talupojale).
1857 — „Perno Postimees" hakkas ilmuma.
1860 — Algatati Aleksandrikooli mõte.
1862 — Ilmus „Kalevipoeg".
1864 — Palvekirjade lähetamine keisrile.
1865 — „Vanemuise" asutamine.
1868 — Teoorjuse sundlõpetamine.
60-ndail a. — Massilisem talude ostmine Liivimaal.
1869 — Esimene eesti üldlaulupidu.
1869 — Aleksandrikooli asutamise loa saamine.
XIX s. II poolel — Talude kruntimine.
1870 — Esimese eesti põllumeesteseltsi asutamine.
1870 — Eesti Üliõpilaste Seltsi asutamine.
1870 — Esimese Eesti raudtee avamine.
70-ndail a. — Laiendati maakoolide õppekavu.
1872 — Eesti Kirjameeste Seltsi asutamine.
70-ndail a. — Kaubaselts „Linda" algas tegevust.
1878 — „Sakala" hakkas ilmuma.
1882 — Jakobson suri.
XIX s. lõpul — Massilisem talude ostmine Eestimaal.
XIX s. l. — XX s. algul — Väljarändamine.

II. Venestusaeg.

1881—1894 — Aleksander III.
1882 — Manasseini revisjon.
1888 — Aleksandrikooli avamine.

III. Tõus eesti rahva elus XIX s. lõpul ja XX s. algul.

XIX s. l. — Karskusliikumise hoogustumine.
1896 — J. Tõnisson saab „Postimehe" toimetajaks.
XX s. a. — Ühistegevuse levimine.
1902 — Tartu Eesti Laenu-Hoiuühisuse asutamine.
1904 — Iseseisva Sotsiaaldemokraatliku Töölistepartei loomine Tartus.
XX s. a. — Linnaomavalitsuste ülevõtmine sakslastelt.
1905 — Revolutsiooni puhkemine.
1905. a. 16. okt. — Tallinnas laskmine Uuel turul.
1905. a. 17. okt. — Nikolai II manifest.
1905. a. nov. — Rahvaasemikkude koosolek Tartus.
1905. a. l.—1906. a. — Karistussalgad. Revolutsiooni likvideerimine.
1906 — Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasiumi asutamine.
1907 — Eesti Kirjanduse Seltsi asutamine.
1908 — Eesti Rahva Muuseumi ellukutsumine.

IV. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine.

1917. a. kevadel — Eesti rahvusväeosade loomine.
1917. a. suvel — Eesti Maapäev astus kokku.
1918. a. 24. veebr. — Eesti iseseisvuse väljakuulutamine.
1918 — Saksa okupatsioon.
1918. a. sügisel — Enamlased said Eestis võimule.
1918—1920 — Eesti Vabadussõda.
1919. a. I veerandil — Eesti puhastati välisvaenlasist.
1919. a. 14. jaan. — Tartu vabastamine.
1919. a. 19. jaan. — Narva vallutamine.
1919. a. 31. jaan. — Paju lahing.
1919. a. suvel — Sõda „Balti maakaitsega".
1920. a. 2. veebr. — Eesti-Vene rahu.
1920 — Eestile anti uus Põhiseadus.
1921 — Mitmed Euroopa suurriigid tunnustasid Eesti iseseisvust.

V. Eesti riikliku iseseisvuse aja saavutisi.

XX s. I veerandil — Edu mitmesuguste teaduste ja kirjanduse alal.
1919 — Esimene eesti kunsti ülevaatenäitus Tallinnas.
1924. a. 1. dets. — Tallinna mässukatse.
1925 — Kultuurkapitali loomine.
1933 — Põhiseaduse muutmine. Rahvahääletus.
1936 — Põhiseaduse parandamise kava. Rahvuskogu valimised.

Järelsõna.

Käesolev õpperaamat tahab rahuldada progümnaasiumi V klassi nõudeid vastavalt ajaloo õppekava ja esimese kontsentri põhiprintsiipidele. Raamatu lõpposas leiab lugeja kokkuvõtliku käsitluse Eesti iseseisvusaja saavutisist, peamiselt kultuurielu alalt, ja kodanikuõpetuse põhiküsimuste käsitluse.

J. Adamson.

Sisukord.

A. Üldajalugu. Lk.

I. Saksa ja Itaalia rahvusriikide tekkimine 3— 12

1. Itaalia ühinemine . . . . . 3— 7
2. Saksamaa ühinemine . . . . . 7— 12

II. Imperialismiajastu . . . . . 13— 69

1. Rahvusvahelised suhted . . . . . 13— 18
2. Poliitiliselt mõjukamad riigid XIX sajandi viimaseil aastakümneil ja XX sajandi algul . . . . . 18— 50
3. Euroopa suurriikide asumaadepoliitika . . . . . 50— 54
4. Rahvusvahelised suhted XX s. algul . . . . . 54— 59
5. Maailmasõda . . . . . 59— 69

III. Uus Euroopa . . . . . 69— 84

1. Versailles' ja teiste rahulepingutega loodud olukord . . . 69— 72
2. Rahvasteliit . . . . . 72— 74
3. Rahvusvahelised suhted pärast maailmasõda . . . . . 74— 76
4. Maailmamajandus pärast sõda . . . . . 76— 77
5. Üksikud Euroopa riigid pärast maailmasõda . . . . . 77— 84

B. Eesti ajalugu.

I. Eesti rahvuslik ärkamine . . . . . 85—107

1. Sotsiaal-majanduslikud olud XIX s. teisel poolel ja XX s. algul . . . . . 85— 92
2. Eesti rahvuslik ärkamine ja selle põhitegurid . . . . . 92—107

II. Venestamisaeg . . . . . 107—112

III. Tõus eesti rahva elus XIX s. lõpul ja XX s. algul . . . . . 112—126
1. Rahvuslik ja sotsiaal-majanduslik elu . . . . . 112—118
2. 1905. a. revolutsioon ja selle tulemused . . . . . 118—126

IV. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine . . . 126—144

1. Eesti iseseisvuse eellugu . . . . . 126—130
2. Eesti Vabadussõda . . . . . 130—144

V. Eesti riikliku iseseisvuse aja saavutisi . 144—157

1. Poliitilisest elust . . . . . 144—146
2. Saavutisi vaimses ja majanduslikus elus . . . . . 146—157

VI. Kodanikuõpetus . . . . . 157—186

1. Ühiskond ja ühinemisvajadus . . . . . 157—159
2. Tähtsamaid riigivorme . . . . . 159—161
3. Kodaniku õigused ja kohused . . . . . 161—163
4. Riigikogu . . . . . 163—167
5. Vabariigi President. Vabariigi Valitsus ja valitsemine . . 167—171
6. Omavalitsuskorraldus . . . . . 171—172
7. Rahvaharidus . . . . . 172—174
8. Politsei ja riigikaitse . . . . . 174—177
9. Kohus ja tema korraldus . . . . . 177—180
10. Riigi eelarve . . . . . 180—181
11. Riigi tulud ja kulud . . . . . 181—183
12. Rahvusvaheline suhtlemine . . . . . 183—184
13. Rahvasteliit . . . . . 184—186

Tähtsamad aastaarvud ja sündmused . . . . . 187—191

Järelsõna 192

HIND **2** KROONI